

Маріупольський державний університет
Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МЕЛЬНИКОВА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

УДК 007:070.18(477) "1960/1991"

ДИСЕРТАЦІЯ
ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ
1960 – ПОЧАТКУ 1990 рр.

27.00.01 – теорія та історія соціальних комунікацій

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. С. Мельникова

Науковий керівник Почепцов Георгій Георгійович, доктор філологічних наук, професор

Дніпро–2018

АНОТАЦІЯ

Мельникова О. С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990-х рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій за спеціальністю 27.00.01 – теорія та історія соціальних комунікацій. – Маріупольський державний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Міністерство освіти та науки, Дніпро, 2018.

Дисертація присвячена визначенню особливостей альтернативних каналів комунікації 1960-х – початку 1990-х рр. в Україні, які були створені дисидентами. Вивчено стан наукових досліджень щодо історичного та соціокультурного виміру функціонування інакодумства та альтернативних джерел інформації в Україні. До наукового обігу комунікативістики запропоновано визначення поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомоги альтернативних каналів. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю аналізу та розуміння особливостей дисидентських комунікацій в тоталітарному суспільстві на прикладі України, відображення суспільно-політичних процесів у альтернативних джерелах інформації. Сьогодні такий досвід є цінним в соціокомунікаційній парадигмі, тому що сучасне суспільство потребує альтернативних медіа.

До визначальних особливостей дисидентських комунікацій відносимо альтернативні канали інформації; альтернативний контент; художньо-публіцистичні жанри журналістики; анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів; нечітку періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляцію

заборонених владою текстів; не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії; використання контрсмислів, контраргументів, рефреймінгу.

У дослідженні розглядаються теоретико-методологічні засади дисидентських комунікацій в Україні, специфіка альтернативних каналів та інформаційно-комунікаційна діяльність українських дисидентів, їх критичний дискурс з офіційними ЗМІ.

Проаналізовано документи справи «Блок» Галузевого державного архіву Служби безпеки України та визначено особливості інтерпретації сприйняття феномену дисидентських комунікацій в інформаційно-комунікаційному просторі УРСР. Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці і розповсюджував листівки, твори самвидаву, зокрема праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети 20 „злочинців”», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У результаті контент-аналізу цих трьох творів було виявлено частоту використання слів: український – 1 308, національний – 742, радянський – 250, інтернаціональний – 90. Адже в текстах дисиденти змінювали смисли, поступово проводили рефреймінг.

На основі аналізу архівних документів справи «Блок» ГДА СБУ було виявлено, що спецслужба КДБ приділяла увагу самвидаву, трансляції заборонених радіостанцій, анонімним текстам, що розповсюджувалися в різних містах УРСР. Зокрема, це документи (петиції, звернення, скарги, протести, прохання, повідомлення, заяви), листівки, листи, написи на будівлях, погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, оголошення про конкурси на написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії. Також відслідковувалися зв'язки дисидентів з іноземцями. У символічному полі КДБ фіксувало вивішування синьо-жовтого прапора, створення народних творчих гуртків, організацію різноманітних культурних та інформаційних акцій. У справі «Блок» фігурували автори, організатори та поширювачі дисидентських комунікацій. Нами було досліджено інформаційно-

комунікаційну діяльність В. Чорновола, В. Лісового, В. Лісової, В. Мороза, Н. Світличної, Є. Сверстюка, В. Марченка, М. Плахотнюка, І. Калинця, І. Стасів-Калинець, В. Стуса.

За допомогою жанрово-тематичного аналізу українських самвидавних видань «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги» було розглянуто 718 текстів та виявлено проблематику контенту самвидаву як трибуни інакодумства.

Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР проаналізовано на матеріалах видань «Перець», «Вечірній Київ», «Радянська Україна», «Радянська Освіта», «Літературна Україна», «Комуніст Країни», «Український вісник», які передруковувалися або трансливалися іншими радянськими районними каналами комунікації. Виявлено зміни в інтерпретації історичних або реальних подій та наявність контрсмислів.

Визначено особливості функціонування дисидентських комунікацій на основі 20 проведених інтерв'ю з учасниками та свідками дисидентського руху. Респонденти розповідали про власний досвід інформаційно-комунікаційної діяльності, альтернативні й конспіративні методи збору, зберігання, поширення альтернативної інформації в суспільстві.

Встановлено, що дисидентські комунікації в Україні 1960-х – початку 1990-х рр. трансливали нові смисли чи контрсмисли, формували громадську думку, стимулювали соціально-політичні процеси перебудови, поширювали та стверджували ідею незалежності України.

Ключові слова: дисидентські комунікації, самвидав, альтернативні канали комунікації, критичний дискурс, соціокомунікаційний аспект, інформаційно-комунікаційна діяльність, інакодумство, комунікатор, публічна сфера.

SUMMARY

Melnykova Olena. The peculiarities of dissident communications in Ukraine since 1960s to the beginning of 1990s. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Social Communication: specialty 27.00.01 – The Theory and History of Social Communications. – Mariupol State University, Oles Honchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Dnipro, 2018.

This thesis is devoted to definition of peculiarities of alternate communication channels since 1960s to the beginning of 1990s in Ukraine, created by dissidents. Condition of the scientific researches about the historical and socio-cultural measurement of the functioning of the dissent and alternative information sources in Ukraine was investigated. It was proposed to add the definition of the concept “dissident communications” as a social communications to the scientific vocabulary of the communicative science. This concept has the toolkit, methods, means, principles and methods of the distribution of information, knowledge and ideas, which are considered as alternative or are prohibited by the dominant power, through the alternative channels. The urgency of the investigation is explained by the necessity of the analysis and understanding of dissident communications peculiarities in totalitarian society by example of Ukraine, and reflection of the social and political processes in alternative sources of information. Today, such experience is valuable in social-communication paradigm because contemporary society demands alternative media.

Defining features of dissident communications include the alternative channels of information; alternative content with the countermeanings, counterarguments, reframing, symbols; a artistic-publicist genres of journalism; anonymity of the author or publication of the author’s name and other signatories, who agree with him; inconstant periodicity of the information product output; spontaneous distribution or broadcasting of texts, which are forbidden by authorities; not defined quantitative and qualitative indicators of mass audience.

The study deals with the theoretical and methodological principles of dissident communications in Ukraine, the specificity of alternative channels, information and communication activity of Ukrainian dissidents, and their critical discourse with the official media.

Documents of the case “Block” of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine were analyzed, and the peculiarities of the phenomenon perception interpretation of dissident communications in the information and communication space in UkSSR were defined. KGB staff paid special attention to those representatives of the intelligentsia, who stored, typed and distributed leaflets, works of samizdat (outlaw underground press), as well as following works: “Internationalism or Russification?” by I. Dziuba, “Woe from Wit” by V. Chornovil and “Annexation or Reunion?” by M. Braichevs’kyi. As a result of the content analysis, the usage frequency of the following words was discovered: Ukrainian – 1308, national – 742, Soviet – 250, international – 90. After all, the dissidents changed the meanings of words, and gradually carried out reframing.

On the basis of archive documents of “Block” case of SSA SSU, it was found out that KGB paid attention to samizdat, broadcast of forbidden radio stations and anonymous texts, which were distributed in different cities of the UkSSR. In particular, these documents (petitions, references, complaints, protests, pleas, notifications, statements), leaflets, letters, inscriptions on buildings, threats in oral and written forms directed against party leaders and government in all regions of Ukraine, announcements about competitions in writing anecdotes about V. Lenin, party leaders. Connections of dissidents with foreigners were also traced. In symbol field, KGB recorded exhibition of blue-yellow flag, creation of folk art clubs, organization of diverse cultural and informational actions. The “Block” case had authors, organizers and distributors of dissident communications as perpetrators. We investigated informational and communicative activities of V. Chornovil, V. Lisovy, V. Lisova, V. Moroz, N. Svitlychna, Y. Sverstiuk, V. Marchenko, M. Plakhotniuk, I. Kalynets, I. Stasiv-Kalynets, V. Stus.

By applying genre-thematic analysis of Ukrainian outlaw underground press periodicals “Ukrainsky Visnyk”, “Yevshan-zillya”, “Porogy”, 718 texts were reviewed; problematics of outlaw underground press content as tribune of dissidence was detected.

Critical discourse in dissident communications and official media of UkSSR was analyzed on the basis of materials from periodicals “Perets”, “Vechirniy Kyiv”, “Radyanska Ukraina”, “Radyanska Osvita”, “Literaturna Ukraina”, “Communist Krayiny”, “Ukrainsky Visnyk” that were reprinted or translated by other Soviet regional communication channels. Changes in interpretation of historical or real events and presence of contrary senses were detected.

The definition of the designing and functioning of dissident communications is determined on the basis of 20 interviews with participants and witnesses of the dissident movement. Respondents recounted about their own experience of informational and communicative activities, alternative and conspiratorial methods of collection, storage and distribution of alternative information in society.

It was established that since 1960s till the beginning of 1990s, dissident communications in Ukraine broadcasted new meanings or counter meanings, formed public opinion, stimulated social and political processes of perestroyka, distributed and approved the idea of independence of Ukraine.

Key words: dissident communications, samizdat, alternative channels of communication, critical discourse, socio-communicative aspects, informational and communicative activity, dissent, communicator, public sphere.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

*Статті у наукових фахових виданнях України
(які входять до переліку ВАК/ МОН України)*

1. Мельникова О. Специфіка дисидентської комунікації в українському радянському суспільстві. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика: збірник наукових праць*. Львів, 2013. № 38. С. 65–71.
2. Мельникова О. Самвидав як альтернативне джерело інформації в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: збірник праць*. К, 2013. Т. 51. С. 107–110.
3. Мельникова О. Особливості PR- та пропагандистської комунікацій в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2013. №18. С. 143–145.
4. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2014. № 20. С. 78–81.
5. Мельникова О. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі Радянської України 1960–1980 рр. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. Т.4(20). С. 22–25.
6. Мельникова О. Методи впливу альтернативних медіа (на прикладі українського самвидаву 1960–1980-х рр.). *Наукові записки інституту журналістики: науковий журнал*. К., 2014. Т.57. С. 124–128.
7. Мельникова О. Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. С. 24–28.
8. Мельникова О. Вплив цензури на дисидентську комунікацію в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2016. № 23. С. 238–241.
9. Мельникова О. Специфіка дисидентської комунікації на прикладі діяльності самвидавного журналу «Український вісник» та «Радіо Свобода». *Психолінгвістика. Психолінгвістика. Psycholinguistics* : [зб.

наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. Переяслав-Хмельницький, 2015. № 18 (2). С. 170–181.

Статті в іноземних виданнях

10. Мельникова Е. Особенности дискурса между официальными и альтернативными медиа в Советской Украине. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. Курск, 2015. № 10. С. 39–43.
11. Мельникова Е. Жанрово-типологические особенности диссидентских коммуникаций в Украине (1960 – начала 1990 гг.) *Paradigmata poznání*. Прага, Кутна гора. 2017. № 3. С. 20–28.

Статті та тези наукових доповідей

в інших виданнях

12. Мельникова Е. Социокультурный аспект диссидентской коммуникации *Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. тр.* Сочи, 2012. № 17. С. 107 – 114.
13. Мельникова О. Дисидентська комунікація в Радянській Україні в часи перебудови. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн.* К., 2012. Т. 6. С. 46–49.
14. Мельникова О. Дисидентська комунікація: причини і наслідки. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн.* К., 2013. Т. 6. С.31–34.
15. Мельникова О. Роль дисидентської комунікації як альтернативного знання в СРСР (1960 – 1980-ті рр.). *Зб. наук. праць «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття»*. Одеса: Одеський національний політехнічний університет, 2012. с. 403–406.
16. Мельникова О. Особливості альтернативного потоку інформації (на прикладі самвидаву в Радянській Україні). *Українські медіа 2012: проблеми моделювання медійного контенту. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* / [наук. ред. В. Різун; упоряд.

- Т.Скотникова]. К.: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. С. 105–109.
17. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация как альтернативный источник информации (на примере Советской Украины). *Мультимедийная журналистика Евразии-2012: международные медиапроекты, глобальные Сети и информационные тренды Востока и Запада: программа и сборник тезисов VI Международной научно-практической конференции*. Казань, 2012. С. 48–50. URL: https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zwHtQfF7sZYJ:https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/10/21/melnikova_e._s._mariupol_ukraina_dissidentskaya_kommunikaciya_metody_issledovaniya.docx+&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 01.03.2018).
 18. Мельникова О. Публіцистична та редакторська спадщина В. Чорновола у 1970-ті та 1990-ті рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 250–252.
 19. Мельникова Е. Роль интеллигенции в диссидентской коммуникации (на примере Советской Украины). *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы массовой коммуникации: новые подходы» 28-29 октября 2013 г. Часть I* / [ред. В.В. Тулупов]. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2013. С. 75–76.
 20. Мельникова Е. Диссиденты в УССР: альтернативные герои и коммуникаторы. *Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов-2013»* / [Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, К.К. Андреев, М.В. Чистякова]. М., 2013. URL: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2140/61402_c1e2.pdf (дата звернення 01.03.2018).
 21. Мельникова О. Дисидентська комунікація в культурному просторі України. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XV*

- підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 287–290.*
22. Мельникова О. Альтернативний дискурс дисидентської комунікації в УРСР. *Матеріали першого наукового інтернет-симпозіуму «Медіа, глобалізація, соціальна мімікрія».* Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. URL: <http://elne.hol.es/gallery/melnikova.pdf>. (дата звернення 01.03.2018)
 23. Мельникова Е. Диссидентские коммуникации: методы исследования. *Материалы Третьей Международной научно-практической интернет-конференции «Стратегические коммуникации в современном мире: от теоретических знаний к практическим навыкам».* Саратов: Саратовский национальный исследовательский госуниверситет имени Н.Г.Чернышевского, 2014. URL: <http://www.sgu.ru/node/42341/materialy-internet-konferencii/strategicheskie-kommunikacii-teoretiko>. (дата звернення: 01.03.2018)
 24. Мельникова Е. Методы популяризации диссидентской комунікації в УССР (1960–1970 гг.). *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы массовой коммуникации: новые подходы» 10 октября 2014 г. Часть I / [ред. В.В. Тулупова].* Воронеж: Воронежский государственный университет, 2014. С. 91.
 25. Мельникова О. Дисидентська комунікація в соціосистемі Радянської України. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / [за заг. ред. К.В. Балабанова].* Маріуполь: МДУ, 2014. С. 287–290.
 26. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация в Советской Украине во время перестройки. *Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов–2015» / [Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов].* М.: МАКС Пресс, 2015. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7030/uid61402_report.pdf. (дата звернення: 01.03.2018).

27. Мельникова О. Особливості впливу дисидентської комунікації (на прикладі українського самвидаву 1960–1980 рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2015. С.287–290.
28. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация: межкультурный аспект. *Материалы Пятой Международной научно-практической интернет-конференции «Стратегические коммуникации в современном мире: от теоретических знаний к практическим навыкам»*. Саратов, 2016. URL: https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2016/10/melnikova_e._s._g._m_ariupol_ukraina_dissidentskaya_kommunikaciya_mezhkulturnyy_aspekt.docx+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 01.03.2018).
29. Мельникова О. Інформаційні операції проти дисидентів в радянських ЗМІ в Україні 1960–1980 рр. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* / [наук. ред. В. Різун; упоряд. Т. Скотникова, А. Волобуєва]. Київ; КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. С. 211–217.
30. Мельникова О. Специфіка провідних публіцистичних творів українського самвидаву 1960–1970 рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. Ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 93–95.
31. Мельникова О. Методи дослідження дисидентської комунікації. *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції* / [За заг. ред. С. В. Безчотнікової]. – Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2016. С.115–118.
32. Мельникова О. Особливості дисидентської комунікації в Україні 1960–1980 рр. «Інформація, комунікація, суспільство»: матеріали 5-ї

- Міжнародної наукової конференції, 2016. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». С. 140–141.
33. Мельникова О. Дисидентська комунікація як прояв інакомислення в державі (на основі аналізу архівних матеріалів справи КДБ «Блок»). *Сучасний мас-медійний простір: реалії та перспективи розвитку: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (12–13 жовтня 2016 р.)* / [наук. ред. В. М. Каленич]. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбиського, 2016. С. 62–65.
34. Мельникова О. Журналістські та публіцистичні твори Михайла Гориня в часописі «Український вісник» (1987–1989 рр.). *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції* / [За заг. ред. С.В. Безчотнікової]. Маріуполь, 2017. URL: <http://ffmc.com.ua/wp-content/uploads/2017/01/Мельникова-Олена-Сергіївна-журналістські-та-публіцистичні-твори-михайла-гориня-в-часописі-український-вісник-копия.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).
35. Мельникова О. Особливості тематики публіцистичних текстів у дніпропетровському самвидавному журналі «Пороги» (1988 – 1990 рр.). *Матеріали регіональної науково-практичної інтернет-конференції «Регіональні ЗМІ України: історія, сучасний стан та перспективи розвитку»*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. URL: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/material_region_zmi_2017.pdf. (дата звернення: 01.03.2018).
36. Мельникова О. В. Чорновіл як активний комунікатор та полеміст дисидентського руху. *«Інформація, комунікація, суспільство»: матеріали 6-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2017*. Славське, Львів: Національний університет "Львівська політехніка", 2017. С. 57–60.
37. Мельникова О. Соціокомунікаційні особливості публіцистики українських дисидентів. *Матеріали Першої міжнародної науково-*

- практичної інтернет-конференції «Національно-патріотичний досвід світового українства в соціальнокомунікаційному дискурсі»*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 73–76.
38. Мельникова О. Соціокомунікаційний аспект дисидентських комунікацій України (1986–1991). *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Інститут журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка, 2017. С. 22–25.
39. Мельникова О. Альтернативні комунікації на прикладі діяльності В.Чорновола. *Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола*. Київ; Тернопіль: «Бескиди», 2018. С. 84–88.
40. Мельникова О. Дисидентські комунікації у сучасному контексті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі». Д.: Ліра, 2018. С. 170–172.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	27
1.1. Дисидентські комунікації: історіографія.....	27
1.2. Соціокультурний вимір дисидентських комунікацій в УРСР.....	47
1.3. Дисидентські комунікації як форма інакодумства в Україні.....	64
Висновки до розділу 1.....	79
РОЗДІЛ 2. АЛЬТЕРНАТИВНІ КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЙ	
В УКРАЇНІ (1960-ті – ПОЧАТКУ 1990-х рр.).....	81
2.1. Специфіка альтернативних джерел інформації в Україні (самвидав, радіо, «кухонні розмови»).....	81
2.2. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі держави (на основі аналізу документів справи КДБ «Блок»).....	97
2.3. В. Чорновіл та інші фігуранти справи «Блок» КДБ як провідні комунікатори дисидентства.....	117
Висновки до розділу 2.....	129
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ	
В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ (1986–1991 рр.).....	131
3.1. Тематика і проблематика повідомлень дисидентських комунікацій (на прикладі самвидавних часописів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»).....	131
3.1.1. «Український вісник» як провідний самвидавний часопис в Україні 1970–1972, 1987–1989 рр	131
3.1.2. Самвидавні журнали в період перебудови («Євшан-зілля», «Пороги»).....	141
3.2. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР.....	159

3.3. Інтерпретація інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів у сучасних інтерв'ю.....	170
Висновки до розділу 3	182
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	194
ДОДАТКИ.....	232
Додаток А. Результат контент-аналізу творів І. Дзюби, В. Чорновола, М.Брайчевського	232
Додаток Б. Зміст, автура, тематика і жанри часопису «Український вісник».....	233
Додаток В. Зміст, автура, тематика і жанри журналу «Євшан-зілля».....	251
Додаток Г.Зміст, автура, тематика і жанри журналу «Пороги».....	261
Додаток Д. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Український вісник».....	268
Додаток Е. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Євшан-зілля».....	269
Додаток Ж. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Пороги».....	270
Додаток И. Хрестоматія «Дисидентські комунікації в Україні (1960-х – початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками».....	271
Додаток К. Список публікацій здобувача за темою дисертації. Апробація результатів дисертації.....	392

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Дисидентські комунікації в Україні розвивалися в контексті дисидентського руху. Відповідно до історичних передумов, соціальної, культурної, інформаційної політики в УРСР дисидентські комунікації як форма інакодумства проіснували від так званої «хрущовської відлиги» до «горбачовської перебудови».

У 1960-ті – на початку 1990-х рр. дисидентські комунікації в УРСР, незважаючи на різні умови функціонування в цей період, становили альтернативу домінантній моделі інформування в тоталітарній державі, а також були способом вираження інакодумства в суспільстві. Самвидав, тамвидав, «кухонні розмови», мовлення «голосів» на закордонному радіо, несанкціоновані мітинги були засобами поширення й популяризації ідей, заборонених офіційною владною системою. Перш за все, це форма протесту, яка перейшла з непублічної сфери, де інформація подавалася без підпису автора або під псевдонімом, у публічну, зокрема, під час перебудови.

В Україні набуло популярності розповсюдження художньої літератури, альманахів, журналів, антологій дисидентського руху, звернень, заяв та інших документів за допомогою самвидаву. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості як на території УРСР, так і за кордоном про порушення прав людини у Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного рухів, репресії щодо творчої і наукової інтелігенції тощо. Ефективно поширювалась інформація дисидентів на закордонних радіостанціях «Радіо Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі».

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю аналізу та розуміння особливостей дисидентських комунікацій у тоталітарному суспільстві на прикладі Української РСР 1960–1991 рр., які відображали суспільно-політичні процеси в альтернативних, непідцензурних джерелах інформації. Сьогодні такий досвід є цінним у соціокомунікаційній парадигмі. По-перше, набуває популярності в мережі Інтернет використання прийомів та

методів дисидентських комунікацій. Громадськість потребує альтернативних медіа під час економічних, політичних та інших криз у державі, революцій тощо. По-друге, дисидентські комунікації 1960-х – початку 1990-х рр., незважаючи на «залізну завісу», утиски свободи слова в тоталітарній державі, популяризували демократичні, правозахисні ідеї та ідею незалежності України. Дисиденти як активні комунікатори вступали в конфлікт з державними органами влади, засобами масової інформації та пропаганди. По-третє, альтернативні потоки інформації несли не тільки нові знання, відомості, а й нові цінності й ідеї, які переважно утвердилися в громадянському суспільстві з отриманням незалежності держави. Адже дисиденти в УРСР з тоталітарним політичним режимом висловлювали ідеї незалежності України в інформаційно-комунікаційному та соціокультурному просторах, здійснюючи національну ідентифікацію та соціальну рефлексію. По-четверте, дисиденти створювали комунікаційні канали для дискусії та діалогу з домінантною владою, руйнуючи односпрямований вектор «офіційні ЗМІ – масова аудиторія». По-п'яте, дисидентські комунікації формували у своєї аудиторії як частини закритого типу суспільства критичне мислення.

Дослідження феномену дисидентських комунікацій покращить розуміння їх впливу на процеси сучасної культури та ЗМК, особливо при їх розгляді в контексті українського радянського інформаційного простору.

Актуальність теми визначається й тим, що специфіка дисидентських комунікацій як альтернативних розглядається на тлі українського радянського інформаційного простору.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження безпосередньо здійснене в межах комплексної науково-дослідної теми «ЗМК та новітні соціально-комунікаційні технології: моніторинг, діагностика, проектування» (державний реєстраційний номер 0112 U 005931) кафедри соціальних комунікацій вищого навчального закладу «Маріупольський державний університет».

Результати дослідження можуть використовуватися в розробці програм до дисциплін «Теорія та історія соціальних комунікацій», «Українське журналістичознавство у світовому контексті», «Сучасна публіцистика».

Мета дисертації полягає у визначенні особливостей дисидентських комунікацій в УРСР 1960-х – початку 1990-х рр. у соціокомунікаційному аспекті. Реалізація мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- 1) з’ясувати історичні, суспільно-політичні передумови виникнення дисидентських комунікацій в Україні;
- 2) систематизувати теоретичні підходи до дослідження дисидентських комунікацій в контексті руху Опору в УРСР;
- 3) на прикладі аналізу повідомлень, публіцистики самвидаву, документів архіву ГДА СБУ визначити особливості інтерпретації сприйняття феномену дисидентських комунікацій в інформаційно-комунікаційному просторі УРСР;
- 4) розкрити проблематику дисидентських комунікацій як феномену інакодумства за допомогою жанрово-тематичного аналізу українських самвидавних видань «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»;
- 5) визначити критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР;
- 6) узагальнити результати проведених інтерв’ю з учасниками і свідками самвидаву та дисидентського руху, фаховими журналістами того періоду з метою визначення особливостей функціонування дисидентських комунікацій.

Об’єктом дослідження виступають дисидентські комунікації в Україні 1960-х – початку 1990-х рр.

Відповідно *предметом* дослідження є формально-змістові, функціональні, організаційні особливості дисидентських комунікацій, критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР в соціокомунікаційному аспекті.

Джерельну базу дослідження становлять:

- 1) теоретичні праці вітчизняних та зарубіжних науковців, які вивчали тему дослідження;

- 2) матеріали з приватних архівів В. Чорновола, І. Калинця, В. Овсієнка;
- 3) закордонні видання-передруки часопису «Український вісник»;
- 4) інформаційні записки КДБ з Галузевого державного архіву Служби безпеки України;
- 5) машинописи журналів «Пороги» та «Український вісник» з Музею-архіву і Документального центру українського самвидаву «Смолоскип»;
- 6) матеріали архіву відділу зарубіжної україніки та газетного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського;
- 7) щоденники, листування та збірники публіцистичних статей, що були надані нам особисто такими авторами, як В. Овсієнко, А. Пашко, Валенина Чорновіл, Б. Горинь, І. Калинець, В. Стецюк, Л. Орел, Л. Танюк, О. Шевченко, Ю. Вівташ, Р. Лиша, Р. Довгань;
- 8) інтерв'ю з дисидентами, шістдесятниками та іншими учасниками дисидентських комунікацій. З текстів інтерв'ю, які були записані нами, було укладено хрестоматію «Дисидентські комунікації в Україні (1960-х – початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками».

Хронологічні межі дослідження. Для аналізу взято період 1960-ті – початок 1990-х рр., коли дисидентські комунікації України проходили шлях свого розвитку, починаючи з «хрущовської відлиги», «брежнєвського застою» та закінчуючи «горбачовською перебудовою».

У період «хрущовської відлиги» з 1953 р. по 1964 рр., з одного боку, після XX з'їзду КПРС 1956 р. та оприлюднення інформації про репресії в Радянському Союзі почалася часткова лібералізація суспільного життя та свобода слова. З іншого боку, у 1958 р. було введено ст. 62 («антирадянська агітація та пропаганда») у Карний кодекс УРСР, якою репресували дисидентів. З 1961 р. з'явилися перші арешти української інтелігенції, що вплинуло на появу та розповсюдження самвидаву, організацію клубів творчої молоді, де обговорювалися заборонені владою новини. Дисидентські комунікації функціонували в приватній сфері, більшість матеріалів розповсюджувалася анонімно або під псевдонімами.

Період «брежнєвського застою» 1964–1986 рр. характеризується появою різнорідних дисидентських комунікацій, багатоманітністю методів передачі альтернативної інформації. Також активно використовувалися репресивні методи боротьби з дисидентами з боку радянської влади в інформаційному просторі у вигляді контрпропаганди в офіційних ЗМІ, цькування окремих представників інтелігенції, а в фізичному – переслідування, позбавлення волі до 15 років, звільнення з місця роботи тощо. Самвидав, тамвидав, прослуховування закордонного радіомовлення, «кухонні розмови», розповсюдження документів типу заяв, звернень, листів до керівників КПРС з підписами автора та згодних з ним представників інтелігенції, листівок, написів на стінах тощо. У цей період було створено Українську гелсінську групу і провідною темою дисидентських комунікацій була правозахисна.

Під час так званої «горбачовської перебудови» 1886–1991 рр. дисидентські комунікації перейшли з приватної до публічно-приватної сфери. У цей період було поновлено журнал «Український вісник», створено інші видання в регіонах УРСР, матеріали яких також трансливалися забороненими радіостанціями, які частково припинили «глушити». Було неофіційно організовані публічні громадські та культурні заходи, мітинги, де циркулювали усні дисидентські комунікації. Відбувався активний обмін інформацією з зарубіжними країнами. Альтернативна інформація, нові знання, демократичні цінності та ідея про незалежність України поширювалася серед масової аудиторії.

Для аналізу особливостей дисидентських комунікацій як альтернативного джерела інформації застосовано наукові **методи**:

1. Теоретичні:

- а) вивчення наукової історичної, соціологічної, журналістичнознавчої літератури за темою дослідження здійснювалося за допомогою *бібліографічного методу*;

б) *описовий та системно-історичний методи* використовувалися з метою виявлення історичних передумов виникнення та функціонування дисидентських комунікацій в Україні;

в) завдяки системному підходу та *методу класифікації* було виявлено особливості та типи дисидентських комунікацій в Україні.

2. Емпіричні:

а) *жанрово-тематичний аналіз* допоміг встановити специфіку контенту часописів самвидаву «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»;

б) *аналіз документів* як метод було застосовано для опрацювання матеріалів з приватних архівів, ГДА СБУ, видавництва «Смолоскип»;

в) *контент-аналіз* публіцистичних текстів був здійснений з метою виявлення особливостей функціонування дисидентських комунікацій у суспільстві;

г) *компаративний аналіз* збірок І. Дзюби, М. Брайчевського, В. Чорновола та самвидавних часописів «Український вісник», «Євшан-зілля» і «Пороги» було проведено з метою виявлення відмінних та подібних рис;

д) проведення *інтерв'ю* з учасниками та свідками дисидентського руху, метою чого є виявлення завдань, методів та способів створення і поширення альтернативної інформації.

Теоретичні та методологічні основи дослідження представлені ідеями таких зарубіжних вчених, як Л. Альтюссер [3], Х. Арендт [5], Ю. Габермас [288], А. Гоулднер [50], А. Грамші [53], Н. Чомські [324], П. Бурдьє [27], Г. Дебор [325], Т. Адорно [1], М. Хоркхаймер [1], Г. Маркузе [142], Н. Луман [140] та Т. Парсонс [177], що розглядали інакодумство в державі та суспільстві. Серед українських дослідників вивчали особливості комунікацій та творчості дисидентів Г. Почепцов [187], Л. Гришина [55], Н. Сидоренко [230], Л. Василик [30], Н. Дзьомба [66], О. Спанатій [239], Н. Мирошкіна [153]. Самвидав досліджували й літературознавці – О. Зарецький [78], О. Обертас [169], Л.Тарнашинська [262]. Потрібно звернути увагу на дослідницькі праці самих шістдесятників, які були фахівцями з історії (І. Гель [40]), літератури (І. Дзюба

[68], Є. Сверстюк [222], М. Коцюбинська [122], І. Світличний [226], В. Барладяну [277]), журналістики (В. Чорновіл [303], М. Осадчий [105], П. Скочок [278]). У контексті дисидентського руху комунікація розглядалася такими дослідниками історії, як Л. Алексєєва [2], І. Лисяк-Рудницький [133], В. Баран [13], Ю. Зайцев [468], Г. Касьянов [103], А. Русначенко [218], О. Бажан [7], Б. Захаров [79], В. Деревінський [62] та ін. Літературознавці й критики – В. Дончик [70], М. Ільницький [92], О. Обертас [168] – торкалися теми публіцистики і літературної критики самвидаву в контексті критичного дискурсу.

Наукова новизна дослідження визначається предметом, об'єктом та ступенем вивчення проблеми:

- комплексно досліджено дисидентські комунікації у провідних самвидавних часописах «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги» у соціокомунікаційному аспекті;
- проаналізовано матеріали архівної справи КДБ «Блок» в ГДА СБУ та приватних архівів з метою виявлення особливостей дисидентських комунікацій;
- за допомогою проведених інтерв'ю уточнено історичні факти самвидаву.

Уперше:

- визначено та обґрунтовано поняття «дисидентські комунікації» як тип соціальних комунікацій;
- здійснено систематизацію функціонування різних типів дисидентських комунікацій в Україні;
- проаналізовано теоретичні підходи до аналізу дисидентських комунікацій в Україні як соціокультурного феномену;
- знайдено, систематизовано та проаналізовано контент провідних українських самвидавних часописів з різних міст УРСР (Києва, Дніпра, Львова);

- представлено інтерв'ю зі свідками та учасниками дисидентського руху в соціокомунікаційному аспекті.

Удосконалено:

- наукове розуміння соціокомунікаційної діяльності українських дисидентів, функціонування альтернативних каналів інформації на території України;
- підходи до визначення особливостей дисидентських комунікацій.

Отримало подальший розвиток:

- систематизація умов для функціонування дисидентських комунікацій;
- визначення ролі окремих постатей дисидентського руху як комунікаторів;
- жанрово-тематичний аналіз провідних самвидавних часописів та публіцистичних збірок;
- дослідження історії соціальних комунікацій в Україні;
- питання про перспективи альтернативного медіапростору.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні ролі та особливостей дисидентських комунікацій як трибуни демократичної думки для української інтелігенції у 1960-х – на початку 1990-х рр.

Практичне значення результатів дослідження. Представлений у роботі фактичний матеріал, аналіз публіцистичних творів та журналів, висновки можуть бути використані при розробці спеціальних у загальнுவальних лекцій з таких дисциплін, як «Теорія та історія соціальних комунікацій», «Історія української журналістики», «Сучасна публіцистика»; при розширенні тематики досліджень науковців; студентів за такими напрямками підготовки, як журналістика, філологія (літературознавство), історія; при написанні пошукових та інших наукових досліджень (курскових, магістерських, дисертаційних робіт); у підготовці навчальних посібників для студентів вищеназваних напрямків підготовки.

Особистий внесок здобувача. У дослідженні визначено особливості дисидентських комунікацій, зокрема, систематизовано види каналів альтернативної інформації на матеріалах приватних архівах, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архіву відділу зарубіжної україніки та газетного фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. У результаті особистих бесід з дисидентами було підготовлено хрестоматію «Дисидентські комунікації в Україні (1960-х – на початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками».

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження було надано та обговорено на щорічних підсумкових наукових конференціях та семінарах кафедри соціальних комунікацій Маріупольського державного університету (2012 – 2018 рр.) та апробовано на:

1. Міжнародній науково-практичній конференції «Українські медіа 2012: проблеми моделювання медійного контенту», 5 квітня 2012, Київ;
2. Всеукраїнській науково-практичній конференції «Критерії діагностики та методики розрахунку впливу медіа», Київ, 10 квітня, 2014;
3. III, IV та V Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Стратегічні комунікації в сучасному світі: від теоретичних знань до практичних навичок», Саратов, 20 жовтня 2014 р., 2015 р., 2016 р.;
4. V та VI Міжнародній науковій конференції «Інформація, комунікація, суспільство», Львів, травень 2016 та 2017 рр.;
5. Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасні славістичні студії: основні напрямки та перспективи», Маріуполь, травень, 2017.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 40 наукових праць загальним обсягом 6,2 д.а. – 11 наукових статей (4,1 д. а.), у тому числі 9 у фахових виданнях і 2 – в іноземних наукових виданнях, та 29 матеріалів (статей і тез) доповідей на наукових конференціях. За матеріалами дисертації також опубліковано низку статей у газетах «День» і «Приазовский рабочий», а також на професійному сайті «ms.detector.media».

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата наук містить вступ, три розділи, кожен з яких складається з трьох підрозділів, висновки до кожного розділу, загальні висновки, список використаних літератури та джерел, додатки.

Загальний обсяг роботи – 398 сторінка (основний зміст викладено на 176 сторінках). Список використаних джерел містить 482 бібліографічні найменування, з них 352 позиції з використаної літератури та 130 – з архівних джерел. Працю доповнюють додатки: ілюстративні матеріали та хрестоматія «Дисидентські комунікації в Україні (1960-х – початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками».

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ

1.1. Дисидентські комунікації: історіографія

Дисидентські комунікації в тоталітарному суспільстві використовують нетрадиційні канали передачі та джерела інформації. В Україні 1960-х – початку 1990-х рр., коли вони не тільки розвивалися і трансформувалися, а й формували альтернативний інформаційний простір.

Дисидентські комунікації досліджуються науковцями з історії, літературознавства, філософії, політології, соціології, психології, суспільствознавства, культурології, журналістичознавства. Дисидентське інакодумство та альтернативні медіа зарубіжні вчені розглядають в таких галузях знань: соціологія культури, соціальна антропологія, соціальна історія, соціальна філософія.

Дисидентські комунікації як форму інакодумства в державі досліджували вчені з різних галузей знань. Зокрема, її розглядали Т. Адорно і М. Хоркхаймер [1], А. Грамші [5], Г. Маркузе [142], Р. Мертон [151], Л. Тевено [263], Р. Барт [14], Г. Моска [162], М. Фуко [285], Е. Ноель-Нойман [168], Ж. Бодрійяр [21], Х. Арендт [5], Ю. Габермас [287], А. Гоулднер [50], Г. Дебор [325], П. Бергер [18], Р. Лібікі [338], Е. Гофман [51], Л. Альтюссер [3], Г. Почепцов [187], О. Оришич [174]. Історики також приділяли увагу комунікації в контексті дисидентського руху: Л. Алексєєва [2], І. Лисяк-Рудницький [133], В. Баран [12], Г. Касьянов [103], А. Русначенко [218], О. Бажан [7], Б. Захаров [79], В. Деревінський [62], І. Романкіна [216], Л. Корольова [119], О. Юрчак [317], І. Суслов [250], Ф. Кайнд-Ковач [333], В. Лабов [336], С.-Б. Снайдер [349], С. Давидов [57], Ю. Данилюк [10], Т. Батенко [15], Ю. Зайцев [468], І. Стасюк [241], Я. Секо [228], С. Лис [129], Б.Фірсов [284]. Самвидавну активність досліджували О. Обертас [169], О. Спанатій [238], О. Зарецький [76],

О.Рарицький [208], В. Дончик [70], О. Струкова [245], С.Ушакін [343], вплив іноземних радіопередач і їх «глушіння» – С. Мікконен [341], Ф. Кайнд-Ковач [334], В. Лабов [336], Дж. Сосін [348], Т. Горяєва [49], І.Утехін [352], особливості альтернативних медіа – Н. Чомські [324], П. Бурдьє [27], Л. Тимофєєва [264], А. Струкова [245], Ю. Бондаренко [22]. Публіцистику українських дисидентів розглядали Л. Василик [30], Н. Мирошкіна [153], Н. Дзьомба [66], Н. Желіховська [74], О. Спанатій [238], С. Гришина [56], Л. Лисенко [131], Т. Хоменко [293].

Однією з провідних відмінностей дисидентських комунікацій є циркуляція суспільно-політичних публіцистичних творів, що порушували конкретні проблеми та мали реакцію в суспільстві. Поняття «дисидентські комунікації» розглянемо в межах галузі соціальних комунікацій. Взагалі термін «комунікація» нараховує 126 визначень. Існує декілька підходів до визначення цього поняття, зокрема існує підхід до розгляду комунікації як каналу обміну повідомлення чи засобу спілкування. Деякі вчені включають до цього поняття, всі взаємозв'язки в природі і суспільстві [88, с. 50]. Враховуючи види каналів комунікації, дисиденти використовували не тільки самвидав (часописи, листівки, офіційні заяви), а й засоби масового впливу (художню літературу, творчі гуртки, брали участь в організації мітингів наприкінці 1980-х рр.).

Комунікації функціонують, циркулюють в суспільстві та мають певні особливості. Зокрема, Т. Парсонс стверджує, що процеси комунікації впливають на реципієнтів повідомлень, хоча залишає відкритим питання, наскільки ступінь цього впливу відповідає намірам комунікаторів. На його думку, те, що вкладається в повідомлення, може стимулювати в деякому розумінні відповідь як результат комунікації. Проте невдала відповідь також можлива як альтернатива, особливо якщо повідомлення відносяться до масових комунікацій (наприклад, надруковано в газеті) [177]. Його учень, Н. Луман більш детально вивчав комунікацію як явище, зокрема медіакомунікації. Він вважав, що комунікація є основою суспільства, адже «соціальні системи утворюються взагалі виключно завдяки комунікації» [139, с. 9]. Розглядаючи

публічні комунікації, Н. Луман визначає співвідношення влади і комунікації, причому влада виявляється одним з таких засобів комунікації [140].

Своєю чергою, соціальні комунікації «налаштовані на управління соціальними системами, маючи для цього як короткотривалий (тактичний), так і довготривалий (стратегічний) інструментарій. Освіта, бібліотеки чи наука як стратегічний інструментарій підтримують панівні моделі світу, які належать даному виду суспільства» [190, с. 19]. У тоталітарному типі суспільства влада контролює соціальні комунікації, ізолюючи альтернативні.

В. Різун розуміє соціальні комунікації як взаємодію з соціально визначеними групами людей та як «...систему суспільної взаємодії, яка включає визначені шляхи, способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технологічної діяльності, що спрямована на розробку, провадження, організацію, удосконалення, модернізацію відносин у суспільстві, які складаються між різними соціальними інститутами...» [214, с. 7]. При цьому ініціаторами спілкування можуть бути соціально-комунікаційні інститути або служби, організовані спільноти «як повноправні учасники соціальної взаємодії» [214, с. 7]. Своєю чергою, дисидентські комунікації мали груповий характер та альтернативні офіційним соціальним комунікаціям способи функціонування і поширення.

О. Холод визначає соціальні комунікації вужче, як «галузь знань, що вивчає організаційно впорядковану систему документів, їх масиви, продукти засобів масової комунікації та інформаційні технології, що забезпечують реалізацію інформаційних процесів і намірів при безпосередній участі членів комунікаційного процесу» [292, с. 35].

Важливо враховувати завдання й сенси таких комунікацій, тому що «соціальні комунікації є площиною вираження смислів, що коригують життя соціуму на рівні всіх його проявів» [175, с. 11]. Адже соціальні комунікації співвідносяться зі смислом як аксіологічним полем функціонування окремої соціальної групи. Тому наслідки зіткнення й боротьби смислів, що уможливорюються дискурсивними практиками (на рівні зіткнення не фактів, а

аксіологій), завжди мають світоглядні наслідки. У цьому ключі зіткнення офіційної та забороненої (дисидентської) комунікацій приводить до змінення смислів, часто – на протилежні, а також до рефреймінгу.

Феномен придушення фреймів розкривається у працях П. Бурдье, Л. Тевено, І. Гофмана, Д. Сноу, Р. Бенфорда. Явище дисидентських комунікацій може бути поєднане з таким конструктом, як концепти або «схеми інтерпретації реальності» (фрейми), які визначають спротив протестної групи владній системі в інформаційному просторі [347, с. 198–199].

Л. Саввіна розглядає комунікацію як соціокультурний феномен: «Дискурс спрямований на уточнення змісту і вироблення спільної позиції, думки, оцінки, норми, тобто на досягнення взаєморозуміння» [220, с. 4]. Авторка досліджує значимість конструктивного полілогу влади і суспільства як дискурс, в ході якого виникає ситуація контакту і згоди суб'єктів комунікації. На її думку, як ефективний засіб правової комунікації політичний дискурс між громадськістю та владою забезпечує плюралізм у суспільстві і його розвиток. Однак дискурс може бути спрямованим як на попередження протиріччя, на його подолання, так і на загострення. Дисиденти частіше фігурували в соціополітичному дискурсі. На думку К. Серажим, «методом досягнення прагматичних цілей політичного дискурсу є аргументація, у процесі якої в ідеалі відбувається синхронізація та узгодження перебігу думок автора (професійного політика чи журналіста) з думками реципієнта, а також максимально можливе зближення авторської та реципієнтської ментальних моделей об'єктивного світу, їхніх політичних переконань» [229, с. 12].

Провідниками дисидентських комунікацій є дисиденти, професійні комунікатори, інакодумці, які виступають проти панівної у країні чи суспільстві ідеології. Найчастіше з'являються в гомогенному суспільстві на зразок радянського, де існують соціальні конфлікти. У 1970-ті рр. в СРСР словом «дисиденти» почали називати тих людей, які відкрито виражали незгоду із загальноприйнятими нормами і підтверджували свою позицію певними діями. Також дисидентами вважали осіб, які відкрито виступали проти

беззаконня і свавілля влади або брали участь у підпільній боротьбі з режимом, зокрема інформаційно-комунікаційній. Дисидентство являло собою організаційно неоформлений, політично неоднорідний рух відкритого, ідейно-морального протесту радянської інтелігенції проти радянської системи [216, с. 4]. Цей рух створювався та діяв за допомогою комунікації. Причому одним з важливих завдань було поширення альтернативної інформації, взаємообмін інформацією із західними країнами та США, відстоювання свободи особистості та її інтересів. Ю. Габермас інакодумство вивчав як політичне заперечення з точки зору комунікаційної теорії, зокрема досліджував у полісній організації античного світу [288]. У його комунікаційній теорії є погляд на спробу обговорення в контрольованому державою публічному просторі заборонених тем та ідей.

Л. Альтюссер диференціював репресивний та ідеологічний апарати державного управління. Тільки в першому варіанті в основі лежить насилля, а в другому – ідеологія. Ці два компоненти є обов'язковими в будь-якому типі апарату. У радянському тоталітарному суспільстві домінував перший тип управління [3].

Важливим є уявлення про інакодумство при визначенні дисидентських комунікацій. Під інакодумством розуміють суспільне явище, що виражається в особливій думці меншості з приводу офіційної ідеологічної, політичної, економічної системи, етичних чи естетичних норм, які становлять основу життя цього суспільства [119, с. 17]. Інакодумство проявлялося в самвидаві/тамвидаві, мітингах, демонстраціях, організації фондів, голодуваннях, відзначанні національних свят, зверненні до західної культури. Альтернативна преса є формою вираження громадського інакодумства, що поширює та пропагує ідеї, які не збігаються з офіційною, панівною точкою зору на події в різних сферах людської діяльності [264, с. 3].

А. Гоулднер створив концепцію «критичного дискурсу», основними носіями якого є інтелектуали. Інтелігенція відігравала значну роль у поширенні альтернативних інформації і знань серед членів суспільства [50]. У період

«хрущовської відлиги» і «брежнєвського застою» незгодних з політикою партійної влади більше було серед представників творчої, наукової інтелігенції. Відбувався ідеологічний опір радянській системі з боку інакодумців.

А. Грамші писав про втрату державної гегемонії як процесу зміни громадської думки та свідомості кожного громадянина, трансформації його світу символів, культурної основи суспільства, на чому основана колективна воля до збереження порядку. Тому інтелігенція є головним фактором в установленні та підриванні гегемонії, адже саме представники інтелігенції як комунікатори створюють та поширюють у суспільстві ідеології [53].

На дисидентський рух у радянській Україні вплинули хвилі студентських художньо-політичних виступів у Франції 1968 року. Ідеологічною основою послуговували ідеї твору «Суспільство спектаклю» Г. Дебора, зокрема «революція в повсякденному житті», у результаті чого людина повинна звільнитися від контролю та примусу [325]. Проблемі контролю символічної сфери суспільства («культурної гегемонії» А. Грамші) присвячена діяльність Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе). Інакодумство визначається як опір підлеглих груп владному контролю. Дисидентські комунікації в феноменологічній перспективі становлять виробництво альтернативного знання в процесі суспільної взаємодії.

У тоталітарній державі спрацьовувала цензура проти альтернативних знань. М. Лібікі розробив модель замку і модель базару по відношенню до зовнішніх інформаційних шумів. Причому в першому випадку держава захищається від інформаційних атак, споруджуючи «стіну», а у другому – інформація «перетравлюється» суспільством і не вважається небезпечною. У СРСР використовувався перший варіант, який прославився як «залізна завіса» [337].

Важливо на рівні держави та суспільства виявити роль альтернативних медіа, які виробляються поза офіційними ЗМІ, установами й мережами. Вони можуть включати в себе засоби масової інформації протестних груп, дисидентів, політичних організацій, шанувальників і любителів. Готуються

аматорами або журналістами. Альтернативні засоби масової інформації також прагнуть до балансу з провладними ЗМІ, що призводить до маргіналізації деяких соціальних і культурних груп і рухів: «альтернативні медіа-проекти також мають тенденцію організовуватися на некомерційній основі, мати колективний характер. У цьому сенсі вони можуть бути незалежними від ринку й відкриті для змін» [327].

Н. Чомскі розумів під альтернативними медіа власне самвидав як медіакомунікацію. Він виділяв їх за наступними критеріями альтернативності ЗМІ: 1) форма власності; 2) джерела фінансування; 3) джерела інформації; 4) особлива форма лобізму; 5) ідеологія. Він розглядав пропагандистську модель ЗМІ, але зазначав, що медіа, які творять опір пропаганді, необхідні та ефективні [324].

П. Бурдьє вважає, що символічна влада є владою, яка може побудувати реальність. Виробництво аматорських (альтернативних) ЗМІ протистоїть офіційним ЗМІ, що мають монополію на виробництво символічних форм. Він вважає, що альтернативні ЗМІ здатні збалансувати провладні ЗМІ, однак не значною мірою. Теорія поля П. Бурдьє пропонує підхід до розробки соціології альтернативних засобів масової інформації. Він ділить соціальний світ на «соціальні поля», особливо підкреслюючи роль культурного та політичного полів, бере до уваги структурні детермінанти, як економіка і політика. П. Бурдьє також фокусується на взаємодії і боротьбі між агентами в усіх суміжних галузях або «підполях» (наприклад, через альтернативну журналістику). Своєю чергою, журналістика розглядається П. Бурдьє як особливі соціальні поля, пов'язані зі специфічною культурною практикою – виробництвом і поширенням інформації. Діючи в певній галузі практики, особи або колективи й інститути є агентами поля (журналісти, публіцисти, редактори часописів, розповсюджувачі) [27].

Специфічним капіталом у полі мас-медіа, безсумнівно, є капітал популярності і визнання того чи іншого видання або журналіста як авторитетного, професійного, об'єктивного, чесного комунікатора. Тут, як і в

будь-якому іншому полі, важливо поєднання культурного, економічного і політичного видів капіталу в загальному обсязі та структурі, наявних у розпорядженні агента ресурсів. Впливовість того чи іншого органу інформації в полі ЗМІ визначається обсягом і структурою його капіталів. У полі мас-медіа, як і в інших полях культурного виробництва, спостерігається два типи визнання: вузьке, серед рівних, колег, професіоналів і широке або зовнішнє – з боку публіки, непрофесійних споживачів [27]. Дисидентські комунікації були популярні у вузькому колі.

Отже, виходячи з цього, можемо визначити поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних каналів. Такий термін нами запропоновано вперше.

Однією з ознак дисидентських комунікацій є перешкоджання їх реалізації засобами репресій у фізичному просторі, контрпропаганди – у віртуальному, глушінь, знищення повідомлень, антидисидентських інформаційних кампаній в ЗМІ – в інформаційному. Х. Арендт вивчала репресії з боку влади [5]. Р. Бенфорд і Д. Сноу досліджували формування ідейної бази руху, значень, інтерпретацій, системи цінностей [347].

Дисиденти були носіями нових ідей, цінностей, смислів, а також альтернативними інтерпретаторами фактів. Н. Луман виокремлює поняття вибірковості та розрізнення, розглядаючи специфіку смислу як безкінечний процес, невизначений зв'язок відносин, до якого можна певним чином отримувати або відтворювати доступ [139, с. 50]. Він розрізняє смисли актуального (який існує сьогодні) та можливого (який може з'явитися в майбутньому), що стає тотожним всюди у світовому масштабі. На його думку, системі мас-медіа необхідні для висвітлення конфлікту, але відповідь на запитання, які комунікації суспільство приймає, а які – ні, тим самим не пояснюється або симулюється [139, с. 23].

Дисидентські комунікації пропонували аудиторії саме альтернативні смисли та цінності. Л. Осадча розглядає упорядкування інформації, задіяної в соціальній комунікації, як дискурс, що становить поле смислу. На її думку, смисл є полем ціннісної життєвої налаштованості, зіставлення індивідуального і загального, особистого й соціального, адже «соціальна комунікація співвідноситься зі смислом як з аксіологічним полем функціонування деякої людської згуртованості» [175, с. 5]. Тому дисидентські комунікації використовувалися для вираження смислів, що відрізнялися від владної офіційної позиції. Зокрема, відсторонення радянської людини від партійних штампів офіційної пропаганди, пошук альтернативних дискурсів, що пропонують інший погляд на соціальну реальність, відбулося в часи застою. На думку О. Юрчака, у період 1960–1980-х рр. ритуал став важливішим за зміст та існував не тільки в галузі офіційних висловлювань, а й у візуальних образах (плакатах, наочній агітації, кінопродукції, пам'ятниках, архітектурних формах), у структурі ритуалів (зборах, виборах, урочистостях), у формальних структурах повсякденного життя (організації міського часу і простору, шкільній програмі) [318, с. 75]. Таким чином, з початку 1950-х до кінця 1980-х рр. офіційна мова перетворилася на конструкцію, втративши будь-який зв'язок з історичними реаліями та оригінальним смислом, а дисидентські комунікації несли нову або альтернативну інформацію, точки зору, смисли. О. Юрчак вважав головною умовою функціонування авторитетного дискурсу монопольну владу держави на публічну репрезентацію. Проте загальне і повсюдне відтворення радянського дискурсу, поширення монопольного контролю на інформаційний і соціокультурний простори, загроза покарання були причиною для створення нових смислів. Повторення стандартної форми висловлювань і ритуалів давали можливість дисидентам створювати нові, непередбачені смисли, інтереси, види діяльності та типи існування. Через застарілу форму авторитетного дискурсу активувався творчий процес прояву особистої «агентності» по відношенню до радянської повсякденності: «Агентна здатність також може виявлятися і в актах, які ведуть не до змін і не

до підтримки стабільності, а до поступових внутрішніх зрушень всього дискурсивного режиму. Подібні акти можуть здаватися неважливими більшості учасників і залишатися невидимими для більшості сторонніх спостерігачів» [318, с. 91]. Зміст і сенс ритуалів «авторитетного дискурсу» були набагато менш важливі, ніж сам факт їх вчинення. До кінця 1970-х рр. риторика стала повністю формальною, а політична лояльність звелася до ритуальних жестів. Тим часом реальне громадське та культурне життя інтелігенції існувало паралельно з офіційним. У радянській культурі не існувало єдиного альтернативного дискурсу, тому що суспільство відволікалося від авторитетного дискурсу у літературних, культурологічних клубах, туристичних походах, на «кухнях». Причому такий дискурс розглядається як система фреймів і смислів, за допомогою яких відбувається делегітимізація громадського порядку [318, с. 95]. Дисидентський дискурс яскраво виражається в публіцистиці дисидентів, яка циркулювала в самвидаві, публічних виступах, відкритих листах, заявах, радіовиступах, художніх творах.

Фреймінг відображає певний альтернативний дискурс, певні смисли і значення та розгортається на тлі репрезентації масової культури. Тому інтерпретації реальності дисидентів у більшості випадків не призводили до масових дій, громадських рухів [250, с. 55]. На думку І. Сулова, смислове поле поняття «інакодумство» є варіативним, схильним до змін, конституюється різними соціальними суб'єктами і включає інтерпретаційні схеми, характерні для різних типів ідентичностей. У дискурсі опозиції інакодумство постає як актуальний соціальний феномен, тоді як у дискурсі влади і провладних ЗМІ переслідування інакодумців визначається як явище радянської історії. Але під час перебудови в СРСР було створено вільний медійний простір, що надало громадянам доступ до плюралізму думок і свободи висловлювань, конституційні реформи узаконили свободу слова і совісті, публічні дискусії, виникли соціальні рухи [249, с. 18].

Для підтримки інформаційної політики в державі, на думку Г. Почепцова, мають використовуватися такі типи рішень: 1) управління інформаційної

політики порядком денним; 2) створення і утримання домінуючої картини світу в освіті та інших інформаційних потоках стратегічного характеру; 3) утримання альтернативи від інформаційного мейнстріму. У радянському суспільстві альтернативні джерела інформації набували популярності серед громадян, хоча й повільно. Дисиденти каралися владною системою за те, що їх смисли були антирадянськими за своєю спрямованістю, смислом, але в часи перебудови влада «відразу дала їм в руки мікрофон» [197].

У журналістичнознавстві дисидентські комунікації можна розглядати в межах історії журналістики та публіцистики. Взагалі, теорію публіцистики досліджували такі українські журналістичнознавці: Ю. Лазебник, В. Здоровега, Д. Прилюк, В. Качкан, Д. Григораш, В. Шкляр, Й. Лось. Варто зазначити докторську дисертацію В. Шкляра «Публіцистика і художня література: продуктивно-творча інтеграція» [314], кандидатські дисертації «Українська публіцистика 60-х і 90-х років XX століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції)» С. Гришиної [55], «Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років XX століття (на матеріалах журналів „Київ” і „Вітчизна”)» Н. Желіховської [74], «Експлікація прихованого впливу публіцистичного тексту» В. Корнеєва [116], «Українська есеїстика як феномен соціальних комунікацій» Н. Мирошкіної [153], монографію «Нарис з історії та теорії журналістичнознавства» Т. Трачук і В. Різуна [211].

Деякі українські теоретики публіцистики розглядали значення нелегальної преси в 1970–1980-х рр. Зокрема, В. Шкляр писав про специфіку публіцистичного розвитку 1980-х років: «Взаємовплив і взаємопроникнення видів і жанрів літератури – художньої, документальної та мемуарно-автобіографічної – виразно відчутні... в публіцистиці» [314, с. 32]. Також В. Здоровега характеризував дисидентський самвидав у 1970-ті рр.: «Журналістика, публіцистика стали найповажнішою політичною силою, на задвірки відкинувши вкрай задогматизовану, відірвану від життя науку,

затмаривши навіть найсміливіші і найяскравіші романи та кінофільми. Публіцистика стала справді царівною у суспільній думці» [82, с. 227].

Досліджуючи українську публіцистику 1960-х і 1990-х рр., С. Гришина розглядає світоглядні засади публіцистів та виявила тенденції лібералізму, гуманізму, моралізму, патріотизму, космізму і культуротворчості в їх творах. На прикладі матеріалів, що друкувалися в самвидавному часописі «Український вісник», було акцентовано на ув'язненнях та перебуванні на засланні «для показу ідейних переконань згаданих митців слова» [56, с. 35].

Л. Василик досліджує публіцистику самвидаву українського шістдесятництва, зокрема І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Мороза, М. Осадчого, В. Чорновола, Л. Лук'яненка, М. та Б. Горинів. На думку автора, вони формували духовну альтернативу тоталітарній системі СРСР, а нелегальні часописи відобразили національно-духовні пошуки українських дисидентів, зокрема інтелігенції [30, с. 4]. Націєтворча світоглядна публіцистика в дискурсі літературно-художніх газет та журналів 1980–1990-х рр. відображала питання самовизначення народу і перспектив розвитку України. Дисиденти, на думку автора, започаткували дискурс української незалежності та самостійності, з чим пов'язано створення Народного руху України і товариства «Меморіал» [30, с. 4].

Есеї І. Дзюби, З. Красівського, В. Мороза, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола стали предметом досліджень Н. Мирошкіної, оскільки вони функціонували в межах «дисидентського комунікаційного потоку». Есеїстика дисидентів розглядається як інтер- та інтраперсональна комунікація, підкреслюється діалогічність жанру та комунікаційна позиція автора. Провідними есеями 1960–1980-х рр. називає «Як нам діяти», «Вигнати ворога з нашої землі...», «Бути паном на своїй землі» (З. Красівський), «Я обвинувачую», «З таборового зошита» (В. Стус), «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Хроніка таборових буднів», «Що і як захищає Б. Стенчук?» (В. Чорновіл), «Заповідник імені Берія» (В. Мороз) [153, с. 14].

У дослідженні «Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль)» Н. Дзьомби також акцентується увага на ціннісних орієнтирах публіцистів-шістдесятників та політичній публіцистиці. У розділі «Опінієтворчий ефект публіцистичного дискурсу шістдесятників» здійснено спробу дослідити інформаційний вплив публіцистики самвидаву та порівняти з ефективністю публіцистичних текстів офіційної преси. Висновок робиться про опосередкований вплив публіцистичних текстів шістдесятників на аудиторію та «напівефективність». Авторка зосередила увагу на «націєсофських ідеях шістдесятників», авторських проектах українського державотворення і національної ідентичності, громадській рецепції [67, с. 5]. На нашу думку, важливим також є розгляд архівних текстів працівників КДБ, у яких йдеться про вплив дисидентських комунікацій та способи їх знищення.

Розвиток української публіцистики в період перебудови 1985–1990 рр. дослідила Н. Желіховська, зокрема здійснила ґрунтовне вивчення проблемно-тематичних та ідейних аспектів публіцистичних творів, виявила особливості інтерпретації поняття правдивості та висвітлення питання української національної ідентичності в публіцистиці на шпальтах журналів «Київ» і «Вітчизна». Серед авторів видань були дисиденти І. Дзюба, І. Драч, Є. Сверстюк. Особливу увагу дослідниця приділяє специфіці ідейно-тематичного спрямування публіцистичних творів, їх концептуальним особливостям [74, с. 15].

У монографії «Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР» О. Зарецький використовує метод дискурсивного аналізу Т. ван Дейка, за допомогою таких індикаторів культури як «добро/зло» та «наукова істина – народна правда», додаткових індикаторів «традиціоналізм», «лібералізм» та «утилітаризм» він аналізує самвидавні і тамвидавні тексти, листування, альтернативне усне мовлення. Автор користується поняттями «підтекст» і «граничний дискурс» з метою тлумачення офіційного та альтернативного дискурсів [78, с. 5].

О. Спанатій розглядає передумови виникнення та етапи розвитку самвидаву 1960–1980-х рр., типологічно-тематичний аспект українського самвидаву, особливості редакційної підготовки, виготовлення та розповсюдження різних видів видань. Дослідник дав визначення самвидаву: «Українським самвидавом називаємо стихійний суспільний інститут, який діяв в УРСР в 1960–80-х роках, обмежуючись територіальним критерієм» [239, с. 142]. Автор виділив чотири періоди розвитку українського самвидаву: 1) 1960–1963 рр., 2) 1964–1965 рр., 3) 1966–1975 рр., 4) 1976–1987 рр. На нашу думку, період перебудови в Україні 1985–1991 рр. варто розглядати повністю. За типологічною характеристикою автор виокремив громадсько-політичні (87, 22 %), літературно-художні (6,63 %), офіційні – (4,21 %), довідкові – (1,29 %) наукові – (0,65 %) документи, де більшість досліджуваних матеріалів становлять громадсько-політичні. Своєю чергою, документи громадсько-політичного спрямування автор поділив на дев'ять видів: статті, листи, заяви, клопотання, скарги, пояснювальні записки, публічні виступи, щоденники, протести [238, с. 8]. За періодичністю автор розглядає неперіодичні, серіальні документи (періодичні, продовжувані). Серіальні документи за інформаційною ознакою поділяються на газети, журнали, бюлетені.

О. Обертас визначив проблематику самвидавних публіцистичних й літературознавчих творів, суспільно-політичні причини еволюції українського літературно-критичного й публіцистичного самвидаву протягом 1960–1980-х рр. [170]. Дослідник розглядає підготовку й розповсюдження самвидавних матеріалів, систематизує тематику (питання мови, культури, освіти, правозахисту, свобод громадян), а також аналізує перші антології шістдесятників, виокремлює політичну публіцистику В. Мороза. До інформаційно-протестного самвидаву відносить скарги, листи й інші документи, які були адресовані до управлінців тоталітарної системи. Автор досліджував насамперед літературний та політичний самвидав і торкнувся в цих межах публіцистики.

О. Рарицький досліджує «художньо-документальний набуток протестного літературного покоління 1960-х рр.», зокрема за художньо-естетичними критеріями та засадами «рецепції й інтерпретації нефікційного тексту» [208, с. 12–13], розглядає зміст і форму творів, їх нетекстові та текстові компоненти. Автор аналізує доробок шістдесятників як літературу non-fiction, нефікційну прозу, інтерв'ю з шістдесятниками як автобіографічний документ. О. Рарицький виокремлює жанри художньо-документальної прози українського шістдесятництва: автобіографія, епістолярій, мемуари, записки, некрологи, щоденники, есеї, усну оповідь [208, с. 385]. Крім письменників та інших культурних діячів руху шістдесятництва, він приділив увагу учасникам й авторам самвидаву та дисидентського руху, зокрема Б. та М. Гориням, І. Дзюбі, І. Калинцю та І. Стахів-Калинець, В. Овсієнку, М. Плахотнюку, Є. Сверстюку, І. Світличному, Н. Світличній, Л. Танюку, В. Чорноволу та ін.

Різні аспекти дисидентського руху та комунікацій досліджували і зарубіжні вчені. Зокрема, Ф. Кайнд-Ковач та В. Лабов вивчали дисидентські інформаційні канали в контексті антикомуністичного інакодумства й альтернативної культури. Автори називають період створення та розповсюдження самвидаву «культурною глобалізацією» у Східній Європі під час Холодної війни. Вони розглядають, як інформаційні та культурні продукти циркулювали між СРСР і Заходом. Поняття «самвидав» розуміють широко, включаючи політичні та культурні друковані видання, альтернативні й напівофіційні тексти, репродукції образотворчого мистецтва. Автори акцентують увагу на соціальних компонентах самвидаву в нонконформістській культурі, де візуальне мистецтво, текст і звук синтезуються. Самвидав і тамвидав, а також набагато ширші циркуляції культурних продуктів, передбачають «культурну глобалізацію» у Східній Європі [334, с. 6]. Серед рис самвидаву називали машинописний стиль. Тамвидав відноситься до текстів, опублікованих за кордоном. Ефект повторної передачі через кордони, а також через професійні та аматорські редакції, призводить до накопичення «шуму», який характеризує текстові зміни та відмінності [334, с. 5]. Серед інших видів

інтерпретації цей підхід передбачає виявлення і декодування шуму, створюваного при передачі, а також беручи до уваги феноменологічний ефект цього шуму на тих, хто споживає самвидав або тамвидав. Це дозволяє розповсюджувати текст (наприклад, від друку до радіо), а також розширити запит в інших жанрах і видах мистецтва [346]. Водночас у самвидаві при перекладі тексту втрачався первинний оригінальний смисл. Для впливу на західну громадськість тамвидав використовувався для конкретних політичних підтекстів. «Кухонні розмови» розглядалися як міжособистісні комунікації. Біографічні наративи представляли собою поле особистісних смислів, які трансливалися у самвидаві чи тамвидаві [346]. С.-Б. Снайдер досліджує самвидав у контексті Холодної війни між США та СРСР. Вона відносить до нього документи, заборонену літературу, доповіді про порушення прав, через які правозахисники впливали на державних діячів. А вони, своєю чергою, використовували свій вплив, щоб збільшити ефективність дотримання прав людини з допомогою уряду. У самвидаві фіксувалося порушення прав політв'язнів у виправно-трудових таборах, в яких були обмеження медичної допомоги, недоїдання, суворе покарання, виснажливі норми роботи [349].

Аналізуючи умови виникнення дисидентських комунікацій, Л. Тимофєєва вважає альтернативну пресу формою вираження громадського інакодумства. Це поширення, пропаганда ідей, розбіжних з офіційною, панівною точкою зору на події в різних сферах людської діяльності. Тому дисиденти створювали самвидав або в часи перебудови знаходили спосіб донести свою позицію в офіційній пресі, наприклад, використовуючи заавторство. Альтернативна преса, своєю чергою, формує альтернативну громадську свідомість та альтернативну суспільно-політичну практику (створення УГС, політичних організацій, партій). На думку Л. Тимофєєвої, ядром такої преси є протест проти наявних суспільних відносин і ціннісних установок і пропозиція нових [264, с. 20].

Заборонені культурні витвори українських дисидентів функціонували як альтернатива домінантній моделі радянської культури. Вони реалізували контркультуру. Влада в тоталітарних країнах завжди боролася з такими

альтернативними потоками за допомогою цензури, репресій, щоб стримати розповсюдження заборонених типів текстів і витворів мистецтва. Ці проблеми висвітлені в працях істориків, які також торкалися інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів, приділяли увагу самвидаву.

Одне з перших досліджень дисидентського руху України і СРСР вийшло за кордоном у 1984 р. Це була праця Л. Алексєєвої «Історія інакомислення в СССР. Новітній період», де систематично викладено історію національних, релігійних та правозахисних рухів радянських республік [2]. Авторка підкреслювала особливе значення діяльності шістдесятників: «Заклик шістдесятників знайшов гарячий відгук – і в інтелігентському, і в робочому середовищі, і навіть серед частини українського істеблішменту» [2, с. 26]. Більшість політв'язнів становили українці в СРСР: «Наприкінці 1976 р. з 20 – 13 українців, на другому місці – євреї» [2, с. 35], зокрема серед репресованих, борців за свободу думки, зокрема ідеї Української Гельсінської Групи. Документи та інформація про переслідування поширювалися через самвидав, тому що він «виявився єдиною можливою формою подолання державної монополії на поширення ідей і інформації» [2, с. 30].

Національно-визвольний рух, роль самвидаву, репресії української інтелігенції, доля політв'язнів детально досліджувалися, зокрема у працях «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» Б. Захарова [79], «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)» Ю. Данилюка й О. Бажана [10], «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.» Г. Касьянова [103], докторській дисертації «Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років» А. Русначенка [218].

Ю. Зайцев досліджує рух дисидентів в УРСР у статті «Причинки до історії видання нелегального журналу „Український вісник”». Автор розглядає власне причини заснування, умови підготовки й виходу часопису, його розповсюдження. Ю. Зайцев спочатку привертає увагу до переслідування дисидентів на прикладі долі головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола. Автор вважає, що на формування часопису вплинув російський

самвидавний журнал «Хроника текущих событий» [468, с. 5]. Ці два провідних часописи різняться способом подання інформації й жанровою системою, адже російський журнал використовував тільки інформаційні матеріали, а «Український вісник» тяжів до аналітики та публіцистики.

У праці «Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років)» І. Стасюк зауважує, що значну роль в українському національно-патріотичному русі відіграв позацензурний часопис «Український вісник», який «...став об'єднавчим фактором, фактично – стрижнем українського руху. Це твердження стосується і „самвидаву” загалом» [242, с. 14]. Дисидентські комунікації функціонували в інформаційно-комунікаційному, соціально-політичному і культурному просторах, виконуючи координаційну, інформативну, культурну та функцію формування альтернативної громадської думки. Я. Секо в дослідженні «Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності» також аналізує витoki самвидаву, діяльність шістдесятників, зокрема І. Світличного та В. Мороза, нелегальні організації, діяльність Української Гельсінської Спілки: «Самвидав – мережа двостороннього зв'язку, форум, місце обговорення й полеміки. За способом комунікації він тяжіє до нинішнього віртуального світу, витвореного Інтернетом» [242, с. 74].

В. Деревінський розглядає дисидентський рух та самвидав у контексті дослідження громадсько-політичної діяльності історичної особи В. Чорновола. Дослідник проаналізував самвидавні публіцистичні видання В. Чорновола, за які його репресували. Автор вважає важливим в історичній ретроспективі виступ В. Чорновола із доповіддю про принципи видання «Українського вісника» на прес-конференції, що була організована прес-клубом «Гласность» у Москві в 1987 р. [65, с. 19].

На регіональному рівні в Україні інакодумство вивчали В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко, В. О. Садівничий, зокрема документи (листівки, прокламації, листи, зразки художньої творчості та спогади учасників руху інакодумців), фотоілюстрації, корисні архівні матеріали, що висвітлюють діяльність

дисидентів Сумщини. Автори визначають поняття «інакодумство» та поділяють його на такі напрями: 1) національний; 2) релігійний; 3) соціально-економічний; 4) простонародне та власне дисидентство. Автори, крім самвидаву, вважають однією з форм протестної поведінки «розмови антирадянського змісту»: політичні анекдоти, осуд на адресу вищого керівництва [93, с. 6]. Окремо виділяють розповсюдження анонімних листівок та прирівнюваних до них написів на стінах, парканах, будинках. Популярним серед жителів Сумщини прослуховування таких зарубіжних радіостанцій, як «Німецька хвиля», «Свобода», «Голос Америки», «Свободная Россия». Автори виділяють у політичній ідеології українського дисидентського руху дві тенденції: 1) націонал-комунізм (праці І. Дзюби); 2) оунівсько-донцовська традиція інтегрального націоналізму (праці В. Мороза) [93, с. 15]. Серед дисидентів, що представляли інтелігенцію, називають журналістів, педагогів, науковців, студентів.

У праці С. Лиса «Слово поза цензурою: самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960–1980-х років (Західна Україна)» досліджувався літературний, політичний самвидав та тамвидав, що розповсюджувалися на Волині. Серед політичного самвидаву С. Лис виділив «Український вісник», де друкувалися правозахисні тексти, проте автор пише про 13 випусків замість 14 [129, с. 57]. Важливу роль відводить закордонній пресі. Дисидентські тексти передавали закордонні радіостанції «Радіо Свобода», «Голос Америки», ««Рим», «Сі-Бі-Сі» (Канада), передруковували газети «Washington post», «Sunday Bulletin», «New York Daily News» (США) та «Gasset», «Telegram» (Канада). Також висвітлюються матеріали проти дисидентів в офіційній пресі. Автор концентрує увагу на розповсюдженні самвидаву через Москву, Чехословаччину, Німеччину, Канаду, Болгарію, Прибалтику.

О. Оришич, розглядаючи методи і форми діяльності дисидентів на прикладі Російської РСР, виділяла самвидав, поширення «відкритих листів», листівок, демонстрації, зібрання дисидентів на площах, у громадських місцях,

створення дисидентських організацій на системному рівні (літературне об'єднання «СМОГ», Московська Гельсінська Група, комітет прав людини у СРСР), моральну і матеріальну допомогу родинам політв'язнів і репресованих, учасникам голодування [174, с. 119]. Інші види дисидентської діяльності виділяє Л. Корольова. До самвидаву відносить художню літературу, публіцистику, документалістику, судові нариси, письмові протести програмно-політичного характеру, причому як анонімні, так і з підписами. Особливістю самвидаву називає односпрямований напрямок текстів. Крім самвидаву до дисидентської діяльності відносить мітинги, демонстрації протесту, що прийшли на зміну «кухонним розмовам», дисидентські правозахисні організації (легальні та конспіративні), фонди фінансової допомоги політв'язням. Особливу увагу приділяє прослуховуванню заборонених радіостанцій, організації нелегальних арт-виставок, де функціонували дисидентські комунікації. Л. Корольова досліджує теоретичні концепції і політичні програми, партійно-державну політику в дисидентському русі та його роль у перебудові, вплив на радянського дисидента західних цінностей. Авторка вивчає поняття «дисидент», «нонконформіст» та «інакодумство». Причиною виникнення дисидентського руху було не створення конкретної організації, а стихійне невдоволення. Соціальною базою опозиції є інтелігенція. Л. Корольова наголошує на тому, що дисиденти мали інші форми суспільного знання (мораль, релігію, мистецтво, науку, філософію). Нові знання привели до появи нової системи принципів, цінностей, ідеалів, переконань, що змінює ставлення людини до дійсності, її поведінку. Таким чином, змінюється світогляд, що і представляє інакодумство як нетрадиційне осмислення соціальної та природної дійсності з певними наслідками. Під дисидентством розуміє суспільне явище, виражене, на відміну від загальноприйнятих і офіційно насаджених норм, установок, цінностей суспільства, думкою певної опозиційної соціальної групи [119, с. 23].

І. Романкіна розглядає виникнення дисидентського руху, зміст дисидентства і форми прояву інакодумства, основні етапи і течії в

дисидентському русі 1960–1970-х рр., особливості опозиції в СРСР, релігійні рухи як частину радянського дисидентства, його марксистський напрямок, антикомуністичне й сталінське інакодумство, дисидентський рух у роки перебудови. Під дисидентством розуміє сукупність рухів, груп, текстів та індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями та завданнями. Дослідниця визначає такі принципи дисидентів: ненасильство, гласність, реалізацію основних прав і свобод, вимогу дотримання закону, створення невідцензурних текстів, об'єднання в незалежні (найчастіше – не політичні за своїми цілями) громадські асоціації, публічні акції (демонстрації, розповсюдження листівок, голодовки та ін.) [216, с. 176].

Отже, альтернативні джерела інформації в державі та суспільстві розглядалися науковцями в різних контекстах, а саме: інакодумство; історичний, політичний, ідеологічний вимір; інформаційний простір; державне управління; соціокультурний феномен; вираження альтернативних смислів; фреймінг; критичний дискурс медіа. Дисидентські комунікації є малодослідженим явищем і потребують розгляду в межах соціальних комунікацій.

1.2. Соціокомунікаційний вимір дисидентських комунікацій в УРСР

Дисидентські комунікації в Україні розвивалися в контексті радянського дисидентського руху. Відповідно до історичних передумов, соціальної, культурної, інформаційної політики в СРСР дисидентські комунікації як форма інакодумства пройшла шлях розвитку від так званої «хрущовської відлиги» до «перебудови». Водночас існує необхідність розглянути причини зародження та наслідки дисидентських комунікацій в суспільстві на прикладі Української РСР. Для цього з'ясуємо суспільно-політичні умови, що впливали на функціонування дисидентських комунікацій.

Перебуваючи під тоталітарним контролем, радянське суспільство з інтересом сприйняло початок реформації. М. Хрущов, отримавши посаду

головного секретаря, розумів, що, не вносячи змін у радянську систему, він не зможе втримати владу в своїх руках. Для підвищення власного авторитету треба було чітко відокремити минуле та сучасну реальність. Перед новим радянським керівництвом постала проблема масового культу «вождя всіх народів», тому необхідні були кардинальні зміни в інформаційно-комунікаційному, соціокультурному просторах, зокрема рефреймінг образу Й. Сталіна. Тому викриття на XX з'їзді КПРС злочинів Й. Сталіна було важливим кроком М. Хрущова, що не підтримувалося більшістю членів вищого партійного керівництва. Зміна образу лідера країни з позитивного на негативний вплинуло на ідеологічну ситуацію і сприяло поширенню «українського буржуазного націоналізму» [124, с. 382]. Незважаючи на помірне «потепління», політика М. Хрущова мала деякі недоліки : «Відсутність спеціальних знань і вкрай низька загальна культура не давали можливостей цій талановитій людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання окремих проблем» [124, с. 256]. Але з приходом періоду відлиги почали діяти громадяни, переважно молодь. Під час Короткотривалого «потепління» розвивалося та отримало популярність покоління шістдесятників.

Дисиденти підкріплювали свої погляди тезою «соціалізм з людським обличчям». Державна десталінізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи після Другої світової війни. «Відлига» була цікавою реконструкцією централізації, під час якої змінювалися смисли на всіх рівнях: в політиці, економіці, культурі, інформаційному просторі [124, с. 257].

Треба підкреслити, що цілі реформ М. Хрущова мали позитивну спрямованість для радянської системи. Проте «відлига» торкнулася тільки окремих аспектів життя суспільства. Зміни, які відбувалися, сприяли певному позитивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що початкові ідеї не здійснилися [124, с. 258].

Під час «відлиги» важко було довести реформи до логічного кінця, провести рефреймінг деяких історичних подій. Після відставки М. Хрущова все знову

опинилося під тоталітарним контролем радянської системи. Зміни відбулися у сфері соціокультурного життя. Послаблення тоталітарного впливу, посилення влади на місцях, спроби децентралізації суспільства призвели до виникнення різноманітних рухів, що мали національний характер.

У СРСР контроль влади над публічним простором поєднувався з офіційною декларацією цінностей свободи та прав людини, що сприяло появі в приватному просторі груп людей, які не піддавалися впливу держави та в яких зароджувалося інакодумство. Для радянського суспільства виявилися характерними повсякденні практики інакодумства, що виступило компромісом для покоління шістдесятників між конформізмом і дисидентським протестом у формі громадського руху [249, с. 6].

Інакодумство сприяло об'єднанню людей та створенню групової комунікації серед громадян. Загальноприйняте трактування інакодумства як критичного дискурсу в інформаційно-комунікаційному просторі соціуму пов'язують з протестними політичними діями і відповідними репресіями влади, зокрема в період «брежнєвського застою» [265, с. 96].

Інакодумство вважалося відхиленням від поведінкової норми в радянській державі. У концептуалізації соціального простору особлива ідентичність, що характеризується як джерело змін, отримує назву маргінальної. Дисиденти брали участь у створенні й поширенні альтернативної інтерпретації реальності з метою змінити фрейми. Дисидентські комунікації були пов'язані з організаціями руху протесту, реалізовували процес виробництва опозиційної ідеології. Інакодумство дисидентів трансформувалося в дисидентські комунікації для створення й поширення альтернативних інформації та знань про соціальну реальність, виступаючи, згідно з теорією П. Бурдьє, стратегією боротьби за капітал в символічному полі соціального простору [27].

А. Грамші писав про ідеологічну «гегемонію» буржуазії, яка за допомогою освітніх закладів, профспілок, громадських об'єднань, ЗМІ реалізує своє панування над масами. Держава втрачає гегемонію, коли лишається підтримки та лояльності народу, коли йде процес зміни думки та свідомості кожного члена

суспільства, трансформація його світу символів, культурної основи суспільства, на якій формується колективна воля людей до збереження порядку. Представники інтелігенції, на думку А. Грамші, є дієвими комунікаторами, які створюють та поширюють нову ідеологію, зокрема нові цінності. Ідеологічна пропаганда формує особливий спосіб мислення, реалізується за допомогою дисидентських комунікацій [53]. Г. Маркузе вважає, що західні країни борються з інакодумством «м'якими оксамитовими» методами, що є гуманніше та ефективніше, ніж репресивні методи. Зокрема, легше позбавлятися поодиноких інакодумців шляхом домовленостей [143].

Інакодумство сприймається як публічна незгода із загальноприйнятими нормами, демонстрація того, що дисиденти прагнуть змін у соціосистемі, які призводять до створення протестних рухів. Р. Мертон вважає, що люди стають дисидентами, коли існує дисбаланс між культурними цінностями та інституціалізованими способами досягнення цілей. Він виділяє типи адаптацій індивіда до структурного розладу культури: підпорядкування (конформізм), інновація (тобто використання полулегальних методів досягнення цілей), ритуалізм (слідування прийнятим стандартам поведінки без поділу на переконання та цінності), ретретизм (відмова від висунутих цілей, ігнорування соціальної реальності), та останнє – заколот, протести [151]. Дисидент має прихований опір домінантній системі, який втілюється в непокору і відмову приєднуватися до більшості. Тут інакодумство виступає як режим виробництва нових знань, викликаних усвідомленням суперечності між пропагованими в суспільстві цінностями і реальними поведінковими нормами досягнення цілей [249, с. 14]. Воно виражалось у прагненні отримання іншої, відмінної від офіційної, інформації, що спонукало до прочитання самвидаву, прослуховування зарубіжних радіостанцій, підписання листів протесту, участі в організаціях правозахисників, «кухонних розмов» тощо. Тобто в основі мислення було несприймання офіційної партійної позиції. Провладна, підцензурна інформація викликала недовіру. Дисиденти чинили опір ідеологічному диктату радянської влади.

Репресії з боку влади вивчали Х. Арендт і Ю. Габермас. Вони розглядали інакодумство в рамках комунікаційної теорії як феномен політичного заперечення. Науковці вважали, що в такій тоталітарній державі, як Радянський Союз, був відсутній публічний простір, де громадяни дискутували б про політику, більш того, межі публічної та приватної сфер були розмиті [287, с. 6]. Заборонені теми підлягали цензурі. Приватний та публічний простори жорстко контролювалися владою. Радянська людина повинна була контролювати себе на публіці. Але з приходом періоду відлиги в Радянському Союзі з'явилася приватно-публічна сфера, де панувала громадська думка, що не підтримувала державну ідеологію. Це створило умови для «кухонних розмов» та формування конспіративних груп, що почали друкувати самвидав та використовувати інші типи дисидентських комунікацій. Дисиденти в період брежнєвського застою вирішили повністю виходити у публічний простір та протестувати проти конкретних цінностей радянської державної системи, оприлюднювати свої імена тощо. Особливу увагу вони приділяли соціально-політичним і культурним проблемам.

Дисиденти, окрім нових підходів у літературі, мистецтві, критиці, несли і нові знання. Період перебудови розуміється як інформаційний потік раніше заборонених знань, особливо з національної тематики. Водночас заборонялася негативна інформація про СРСР і його базові цінності [194, с. 119].

На думку Г. Почепцова, причини, які вплинули на зародження дисидентського руху в СРСР, формувалися за допомогою внутрішніх переконань (сімейних або дружніх), західної підтримки, тиску радянської системи, роботи КДБ із залученням власних агентів у цьому середовищі [187, с. 385]. Обговорення соціально-політичних проблем радянського суспільства перейшло у приватно-публічну сферу, де і зародилося дисидентство як соціальне і культурне явище. Як вважає С. Кара-Мурза, дисидентський рух з'явився в 1960-ті, а в 1970-ті рр. вже був важливим явищем суспільного життя. Його представники стали альтернативною стороною тоталітарної системи, працювали в нових течіях, становили «творчу меншість», при цьому

використовували інфраструктуру офіційної системи, цитували ідеологів комунізму [102]. Вплив дисидентів не був ефективним з урахуванням теорії спіралі мовчання Е. Ноель-Нойманн, адже інформація самвидаву поширювалася за допомогою «голосів» нелегальних радіо, серед окремих груп представників інтелігенції. Але у суспільстві ті, хто мовчав або брав участь у «кухонних розмовах», приєднувалися до більшості [168].

З середини 1950-х рр., крім приватної, виокремлюється приватно-публічна сфера, де зароджується незалежна від держави громадська думка. Публічні та дисидентські комунікаційні потоки не збігаються, в результаті чого виник феномен «кухонних розмов». Усе це відбувається в період так званого «застою», оскільки комунікації в багатьох випадках починають не відповідати дійсності. Ю. Габермас дослідив, що в закритому суспільстві дисидентський або опозиційний рух приводить до репресій з боку влади в публічному просторі [288]. Найчастіше комунікація велася з боку дисидентів в інформаційному просторі, а влада або відповідала наклепами в офіційній пресі, або репресіями в фізичному полі [408, с. 300–312]. Проте дисидентський рух створювався у приватно-публічній сфері. Ю. Габермас у комунікаційній теорії називає такі рухи феноменом політичного відродження. Під час перебудови, коли відбувалися зміни в соціально-політичних процесах, публічна сфера замінила приватно-публічну, адже можна було дискутувати на заборонені теми.

Дисиденти використовували слова-сенси, щоб дискутувати, інакше інтерпретувати провладну інформацію. Вони руйнували слова-міфи, які були базовими для радянського суспільства [187, с. 379]. Активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою боротьби (хоча і на вербальному рівні) за нові альтернативні ідеї та цінності (національне відродження, самостійність республіки т. д.). Цікаво й те, що серед них не було противників соціалізму як політичної ідеології. Дисиденти несли нові сенси, які система замовчувала як негативні.

Захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР були основними темами засобів

дисидентської комунікації. Усні виступи, промови, доповіді дисидентів з'являлися в рукописах, роздруківках, магнітофонних записах. Також стали популярні протестні звернення, заяви, відкриті листи як «усний» самвидав [169].

У 1960-ті – на початку 1990-х рр. в радянській Україні здобули популярність художня література, альманахи, журнали, антології дисидентського руху, звернення, заяви та інші документи. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості, як на території СРСР, так і за кордоном про порушення прав людини в Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного рухів, репресії творчої та наукової інтелігенції. Серед дисидентських комунікацій також були самвидав, нелегальне радіомовлення станцій «Свобода», «Голос Америки», організація заборонених арт-виставок, театральних вистав, клубів (Клуб творчої молоді в Києві), «кухонні розмови».

З середини 1960-х рр. автори самвидаву перестали використовувати псевдоніми або анонімність, почали ставити підписи під власними роботами [169, с. 10]. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС та ін.). Тут висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження. За допомогою тамвидаву тексти шістдесятників були перекладені англійською, французькою, німецькою, китайською та іншими мовами і друкувалися в закордонній пресі. Тому реакція влади на це виявилася в інформаційному та фізичному полі, спрямованих проти інформаційної діяльності та альтернативних ідей дисидентів [402, с. 3].

Активно дисидентів публікували тамвидав і офіційна преса Західної Європи та США. Резонанс міг бути двох типів: резонансу західних ЗМІ, що в

результаті давало ретрансляцію цих повідомлень назад в СРСР, а також резонанс з масовою свідомістю всередині держави. Останній тип резонансу міг виникати автоматично, оскільки конструктори публічного простору не мали тих можливостей за змістом достовірності, які були в дисидентських потоках, де не було жорстких системних вимог. Те, що піддавалося цензурі в офіційних ЗМІ, ставало головною темою в самвидаві [187, с. 216].

У 1970-х рр. набули популярності листи-протести, документи програмно-політичного характеру. Замість анонімних листівок у 1960-х рр. дисиденти писали відкриті листи до керівництва держави, що мали «підписантів», які не приховували своїх прізвищ і підтримували ідеї дисидентів. Після «кухонно-побутового» протесту українська інтелігенція почала використовувати усні дисидентські комунікації на неофіційно організованих мітингах, демонстраціях, у підпільних правозахисних організаціях та фондах фінансової допомоги політв'язням [169, с. 12].

Дисидентські комунікаційні потоки базувалися на інших, відмінних від провладних, подіях чи героях, «тому вони повинні були вступати в конфлікт з офіційними подіями, героями, інтерпретаціями» [202]. Наприклад, дисиденти боролися та жертвували соціальним статусом, працею, творчістю, свободою, життям заради ідеї (випадок самоспалення В. Макуха у Києві).

Самвидав також відображає методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву (І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз, та ін.) виступали у дискусіях з марксистсько-ленінських позицій на сторінках самвидавного журналу «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989). У КДБ УРСР дисидентів переслідували у справі «Блок». Відома російська дослідниця дисидентського руху Л. Алексєєва писала, що у другій половині минулого століття більшість політв'язнів у СРСР становили українці, зокрема в 1976 році з 20 осіб – 13 були українськими політв'язнями [2, с. 114].

У Радянському Союзі не всі виступи дисидентів заборонялися, хоча відбувалися масові арешти української інтелігенції. У роки активної діяльності

самвидавчу (1965–1972) як провідної форми альтернативної культури почалися арешти авторів, видавців, організаторів, розповсюджувачів самвидавних видань. Усі отримали терміни позбавлення волі за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) [402, с. 3–9].

Після «хрущовської відлиги» з приходом до влади Л. Брежнєва частина української інтелігенції почала співпрацювати з владними структурами, а інші продовжували протистояти тоталітарному режимові. У цей час набирають обертів національно-визвольний та правозахисний рухи [398, с. 354]. Українські дисиденти створювали свої осередки (наприклад, Клуб Творчої Молоді), де функціонував свій інформаційний простір. На їх заходах акцентувалося на проблемах, які не висвітлювалися офіційною пресою, і героях самвидавних творів (політв'язні, заборонені автори, лідери думок серед дисидентів). У цей період розповсюдження художньої літератури, публіцистики, документалістики відбувалося без контролю авторів-дисидентів [169, с. 17].

Під час застою в СРСР увагу населення намагалися зосередити саме економічних питаннях, тому радянську людину не цікавила проблематика дисидентських медіатекстів та виступів. На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів, зокрема В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного, в офіційній пресі та на телебаченні. Адже «одночасно, тиражуючи „правильні” тексти, можна досягати того самого результату, оскільки мізерні накладі інших ні на що не впливатимуть, не будуть вивчатись в школах і університетах» [194, с. 121].

Особливістю дисидентських комунікацій в 1970-х рр., за допомогою яких виражалося інакодумство в суспільстві, було акцентування на правозахисній тематиці їх виступів. Водночас переслідування та масові репресії дисидентів призвели до зменшення кількості їх виступів. Вони стали поодинокими.

На думку Г. Маркузе, мета та ідеї інакодумців як сил соціальних змін для основної частини масової аудиторії СРСР здавалися ірраціональними. Теоретичність та критика дисидентських повідомлень, виступів не відповідали реальності: «Якщо свобода від потреби (конкретна суть кожної свободи) стає реальною можливістю, то необхідність в правах і свободах втрачає попереднє значення» [143]. Тоді люди однаково ставляться до тоталітарного політичного режиму. Під час перебудови держава перестала контролювати публічний простір, що пов'язано з соціально-політичними процесами [250, с. 30]. Знищувалися заборони на публічні дискусії на актуальні теми, тому зникла приватно-публічна сфера. Проте в ментальності людей залишилися установки радянського комунікаційного простору. Необхідно було змінювати смислове наповнення звичних інформаційних повідомлень, форм, ритуалів, на протилежне. У період перебудови набули популярності різноманітні медіапроекти, які поширювалися не тільки серед інтелігенції, а й серед масової аудиторії.

Критичний дискурс медіа викликав інтерес у різних прошарків населення. На думку А. Гоулднера, саме інтелектуали, вчені, експерти та інші представники інтелігенції мали спроможність викривати дії влади за допомогою «критичного дискурсу». Він розробив концепт «критичного дискурсу», вважав його основним носієм лівих інтелектуалів. Інтелектуали виробляли професійні знання, від яких залежали процеси виробництва ідей та маніпуляції культурними символами [50]. У цьому випадку під дискурсом розуміється система смислів та фреймів, за допомогою яких реалізується легітимізація чи делегітимізація громадського порядку [50]. Це публічні виступи, публіцистичні тексти в самвидаві, публіцистичність у художніх творах, мистецтві.

Наприкінці 1980-х років дисиденти дозволяли собі протести в публічному просторі. На думку І. Сулова, у радянському суспільстві формування альтернативних схем інтерпретації реальності в більшості випадків не приводило до колективних групових дій, що формувалося б в громадські рухи

[250, с. 45]. Тут вчений розглядає інакодумство на прикладі Російської РСР. Проте в Україні громадські рухи ставали все більш популярними, зокрема в центральних та західних областях [402, с. 3]. Влада зверталася до офіційних представників інтелігенції, діяльність яких не була забороненою, а саме до О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного. Тобто з частиною інтелігенції влада йшла на контакт з метою вирішення конфліктів у суспільстві, таким чином, діяла через інтелігенцію як лідерів думок [194, с. 19]. Для радянської влади було важливе існування тільки однієї офіційної, підцензурної комунікації, що унеможливлювало появу альтернативних, конкурентних комунікаційних потоків.

Радянський Союз під час Холодної війни із США намагався максимально ізолювати дисидентський рух від основної частини населення. «Холодна війна була війною знань. Кожна сторона хотіла саме свої знання зробити домінантою суспільства, бо вважала знання протилежної сторони контрзнаннями» [194, с. 117]. Суспільство сприймає нову інформацію, але потім може повернутись у вихідний стан. Зміна базових цінностей та фреймів вимагає більше часу.

Під час перебудови відбувалася зміна політичної еліти та руйнація структури радянського суспільства. Дисиденти породжували негативні інформаційні потоки, спрямовані на правлячу партійну владу. Тому інформація про вже радянських антигероїв поширювалася на масову аудиторію.

Для тиражування офіційної інформації радянська система використовувала освіту, науку, мистецтво, ЗМІ. Серед дисидентів були науковці, аспіранти, журналісти, вчителі, філологи, історики, про що свідчить книга В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» та інформаційні записки КДБ [406, с. 3–5]. Але вони висвітлювали заборонену тематику – негатив проти СРСР та його ідеології. Проте важко було переконати людей, щоб вони піддалися до зміни картини світу. Поширювана радянською системою інформація відповідала фіксованим ідеологічним рамкам марксизму-ленінізму. Відбувався поділ на «героїв» та «ворогів», маркування подій, фактів, дій як правильні/неправильні, позитивні/негативні. У фізичному просторі ідеї

«заякорилися» у вигляді пам'ятників. Тому картина світу, що пропагувала домінантна держава, підтримувалася та запам'ятовувалася як правильна більшістю населення. Проте «заборонені знання навпаки залишаються в головах. Носії таких знань тримають їх у собі протягом свого життя, намагаючись передати наступним поколінням. Але зрозуміло, що у випадку запеклої боротьби з цими знаннями вони в історії людства винищуються разом з їх носіями» [194, с. 120].

Цензура в тоталітарній державі стримувала від поширення заборонені тексти і знання на рівні офіційних ЗМІ. «Правильні» тексти розповсюджувалися в освітніх закладах, ЗМІ, публічних місцях. А самвидав функціонував в окремих групах, не маючи доступу до масового споживача. Інший вплив мали чутки як дисидентські комунікації, які трансливалися також в передачах заборонених радіостанцій. Найчастіше вони були спрямовані проти конкретних публічних представників партійної верхівки (Ю. Андропова, М. Щолокова, П. Шелеста) [194, с. 122].

У період перебудови з'являлися наративи, які несли в собі протилежні погляди на модель світу порівняно з радянською системою. Крім пліток у формуванні нових наративних структур велике значення мали й анекдоти, де офіційні герої та антигерої мінялися місцями. Крім того, поширення листівок, написів на стінах будинків, вивішування національного прапора, усні невідцензурні вигукі в людних місцях також виступали у ролі дисидентських комунікацій. Зокрема, В. Ленін, Л. Брежнєв та М. Горбачов мали роль антигероїв спочатку в дисидентських комунікаціях, а потім – після закінчення існування Радянського Союзу – в офіційній пресі також, «тобто офіційна історія і ЗМІ утримували статус видатних генсеків, у той же час анекдоти вже працювали на зниження цього статусу» [194, 236].

Наратив є структурованою символічною дійсністю, яка має докази й у фізичному просторі, тому вони можуть бути достовірними. Особливо дисиденти загострювали увагу на історичних наративах (С. Бандера, Ю. Шухевич, С. Петлюра), змінюючи офіційних героїв на тих, що

замовчувалися. Також домінантна система враховувала «агентів впливу» та «канали». Причому «агентами впливу» є комунікатори, що передавали зовнішній вплив, а канал – це координація єдиних планів, тобто це владна комунікація [125]. На думку С. Кургіняна, однією з причин розпаду СРСР були не власне альтернативні джерела інформації, а діалог радянської та західної еліт [125].

Ще однією особливістю перебудови в СРСР було те, що підцензурні знання дозволялися для використання масовому споживачу інформації. Якщо раніше дисиденти, зокрема науковці або журналісти, мали доступ до архівів, то в цей період невідома або заборонена інформація отримала статус доступної, виступала як альтернатива домінантній. Такі отримані знання можуть базуватися на іншій моделі світу, реалізовувати контркультуру, впроваджувати субкультури, які протистояли офіційній культурі. На думку Г. Почепцова, «це дійсно процес боротьби домінуючого і маргінального, але подекуди вони можуть мінятися місцями. Наприклад, сьогодні, де колись панівна марксистсько-ленінська модель стала маргінальною» [194, с. 120].

Інакодумство несло нові знання, нову інтерпретацію історичних і соціально-політичних подій. Незважаючи на цензуру, «глушіння» заборонених радіостанцій, спецохорону бібліотек та архівів, створення художніх рад, агітацію та пропаганду, що підсилювали державні знання, дисидентські комунікації функціонували, при цьому не мали доступу до радянської масової аудиторії, не мали регулярності чи періодичності. Офіційна влада з допомогою агентів КДБ та справи «Блок» обмежувала інформаційно-комунікаційну діяльність дисидентів, використовуючи репресивні методи [402, с. 12]. Щоб зберегти безпеку домінантного інформаційного простору, дисидентів позбавляли волі, відправляли в табори та заслання на великий термін. У часи перебудови політв'язні повертались достроково в Україну, поновлювали або поширювали нові канали дисидентських комунікацій. Тому ще однією особливістю цього періоду є інформаційний альтернативний потік раніше заборонених знань.

У 1985–1991 рр. публічна сфера відкрила нові факти, імена, знання, цінності. З іншого боку, приватна сфера стала закритою. У цей період було проголошено принципи плюралізму думок, свободи слова, совісті, дозволялися публічні дискусії, з'явилися соціальні рухи. У СРСР контроль влади над публічним простором поєднувався з офіційною декларацією цінностей свободи, що сприяло появі в приватному просторі незалежних від держави зон, де створювалися та діяли дисидентські комунікації. Під час правління М. Горбачова компромісом стала можливість організовувати громадські рухи. Інакодумство в цей період виступало в межах критичного дискурсу, вироблялося соціальними групами, що організовували протестні рухи та відповідними репресіями влади, які мали м'який характер [250, с. 32].

М. Вебер вважав, що суб'єктивні смисли, значення, інтерпретації привносяться в соціальну ситуацію. Отже, дисиденти вкладали власний суб'єктивний смисл для впливу на соціосистему. Зокрема, переконання людини в легітимності існування порядку може ґрунтуватися й на емоційній відданості. М. Вебер бачить соціосистему як інтерсуб'єктивний простір смислів [33, с. 602]. На думку Т. Парсонса, інакодумством можна вважати усвідомлене індивідуумами несправедливості наявних суспільних структур, що продукують певні соціальні настанови [177]. Тому в суспільстві починають активно функціонувати дисидентські комунікації.

Проте під час перебудови у другій половині 1980-х рр., в епоху гласності та плюралізму думок дисидентські комунікації набули популярності та ефективності, адже «...соціосистема зацікавлена в нових видах повідомлень, коли йдеться про трансформацію соціосистеми, у нормі, навпаки, типовим для соціосистеми є повідомлення, що спрямовані на утримання ситуації, на її стабілізацію» [194, с. 32].

На думку Г. Маркузе, у комуністичному суспільстві технічний прогрес впливав на рівень економічних показників, а отже, відносно стабільний розвиток соціуму. Помірне покращення рівня життя виключало можливість змін у соціально-політичному житті держави. Тому ідеї та нові цінності

дисидентів здавалися абстрактними та нереальними. Г. Маркузе вважав, якщо свобода від потреб стає реальною, то необхідність у правах і свободах втрачає сенс [143].

У другій половині 1980-х рр. радянське суспільство стало готовим до змін в економіці, соціальній і духовній сферах республік, що прискорило процес розвалу СРСР. Політика М. Горбачова проголосила, що в країні повинна бути лібералізація суспільно-політичного життя [81]. Гласність дала поштовх розвитку свободи слова. Влада скасувала цензуру, після чого в республіках з'явилося багато нелегальних видань, які за законом не переслідувалися. Припинили «глушіння» зарубіжних радіостанцій. Таким чином, населення отримало більше інформації. Вирішенню національних, культурних проблем у реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце, що обурювало українську інтелігенцію. Під тиском громадськості в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР» [103, с. 198].

У цей період з'являлися політичні організації, а згодом – партії, які стали опонентами правлячої партії. 3 січня 1988 р. різні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. За законом громадяни мали право на об'єднання. Зокрема, у 1987 р. почали свою діяльність Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, Українська студентська спілка, Українська Гельсінська Спілка (УГС), які мали друковані органи, також активні учасники мали публічні виступи перед великою аудиторією, тим самим поширюючи альтернативну, замовчувану владою або нову інформацію.

На основі Української Гельсінської Групи була створена Українська Гельсінська Спілка, яку очолив політв'язень Л. Лук'яненко, і яка згодом розпалася на кілька політичних партій. В. Чорновіл та інші члени редколегії «Українського вісника» були активними учасниками УГС. Отже, враховуючи види каналів комунікації, дисиденти використовували не тільки засоби масової інформації (наприклад, виступали на телебаченні як політв'язні, починали друкуватися в офіційній пресі, поновлювати самвидав, випускати бюлетені,

листівки), а й засоби масового впливу (художню літературу, творчі гуртки, брали участь в організації мітингів наприкінці 1980-х рр.) [88, с. 63].

Освіта, наука, театр, кіно, молодіжні клуби поширювали потрібну суспільству інформацію. Якщо офіційна модель культури трансформується спочатку в віртуальному та інформаційному середовищі, а з часом переходить у фізичний простір у вигляді різноманітних пам'ятників, то заборонені знання зберігаються тільки у її носіїв [204]. Під час перебудови дисидентські комунікації набувають популярності, інформація переходить зі статусу забороненої до відомої, відкриваються нові імена українських культурних діячів.

І. Гофман запропонував розглянути інакодумство як критику загальноприйнятих знань. Критична здібність дисидентів, виробництво та поширення їх комунікації та переконання інших в істинності повідомлень. Придушення одних схем інтерпретації реальності іншими дозволяє показати сутність соціальної нерівності в тоталітарному суспільстві [51, с. 49].

У часи перебудови отримали розвиток громадські рухи, які прагнули соціальних та політичних змін. В основі було бажання знаходитися в опозиції, що також формувалося за допомогою дисидентських комунікацій. Використовувались протестні ідеї та цінності з метою підризу тоталітарної системи, адже «феномен інакодумства може бути співвіднесений з таким конструктом, як «схеми інтерпретації реальності (фрейми), які визначають опір протестної групи наявній системі домінування» [250, с. 41].

Дисидентські комунікації вплинули на загальний інформаційний потік, який формував протилежну картину світу. У населення поступово змінювався світогляд, емоційне ставлення до конкретних об'єктів і суб'єктів з негативних на позитивні, або навпаки, якщо мова йшла про радянське минуле та тоталітарну систему контролю. На думку Г. Почепцова, «перебудова також мала змогу атакувати позасвідомі конструкти. І це могло викликати занепокоєння, оскільки для нас вони не мають вербального оформлення. І загалом перебудову можна розглядати як зміну наративів, коли в результаті

трійка „Ленін – партія – комсомол” з почесного місця змістилася на непочесне» [194, с. 77].

М. Херрісон писав, що радянська система була стабільною та мала необхідні атрибути легітимності. Він вважає, що дисидентство не зацікавило більшість населення в спротиві режиму Л. Брежнєва. Одна з причин – страх бути репресованим. При цьому економіка була стабільною. А у другій половині 1980-х рр. вийшло на площі нове покоління, яке не задовольняли умови життя [289]. Водночас велике значення у розвалі СРСР мали нові знання, що трансливалися альтернативними джерелами інформації. Адже нові знання несли нові моделі світу, оскільки «перебудова увела нові стосовно домінуючих на той період знання. Звідси випливає, що нові знання можуть творити нові світи тільки за рахунок свого інтенсивного поширення» [194, с. 107]. У попередні епохи М. Хрущова та Л. Брежнєва це робили пропагандисти та агітатори, у тому числі й журналісти офіційних ЗМІ. Але вже тоді до лідерів думок прислухалася масова аудиторія. Серед них було багато колишніх дисидентів. Тобто з їхньою допомогою в масову свідомість входить новий тип дійсності. Для цього потрібно використовувати нові смисли, змінювати структуру інформації. Гласність, плюралізм думок притаманні періоду перебудови, змінювали базові смисли радянської системи на нові, після чого довелося змінювати всю структуру СРСР [194, с. 108]. Комуністичні, комсомольські та інші ідеали змінювалися на нові, адже дисиденти трансливали масовій аудиторії демократичні цінності, зокрема правозахисні, тобто передавали в тому числі риси західної картини світу. При цьому українські дисиденти робили наголос на розвитку національної політики та культури [405, с. 2].

Незважаючи на контроль з боку КДБ за діяльністю неформальної преси, громадських організацій, публічними виступами інакодумців, дисидентські медіа у часи перебудови збільшили кількість своїх прихильників серед радянської аудиторії. Деякі ознаки цієї комунікації присутні і в сучасних

інтернет-ЗМІ (анонімність коментарів, повідомлень, альтернативні потоки інформації).

Таким чином, дисидентські комунікації як форма інакодумства виявляються в альтернативних поглядах, знаннях, цінностях, ідеалах на противагу офіційній ідеології. Вони викликають опір, спротив проти домінантної системи, натомість у відповідь отримують репресії, локалізацію у розповсюдженні або знищення інформації. Дисиденти як комунікатори створюють та поширюють альтернативні схеми інтерпретації реальності (фрейми), при цьому використовують конспіративні методи з метою уникнення репресій та переслідувань з боку держави.

Інакодумство більш яскраво проявилось як під час брежнєвського застою, коли були популярні самвидав і передачі заборонених радіостанцій, відбувся перехід від приватної до приватно-публічної сфери, так і перебудови М. Горбачова. Адже в цей час відтворювався самвидав, поширювалися інші види дисидентських комунікацій (чутки, анекдоти, пісні, виступи на мітингах тощо), які функціонували в публічній сфері.

1.3. Дисидентські комунікації як форма інакодумства в Україні

За допомогою дисидентських комунікацій передавалися нові, альтернативні інформація, знання, ідеї, цінності на більш широку аудиторію. Дисидентів називали інакодумцями, єретиками, розкольниками. Дисидентські комунікації представляли собою форму інакодумства, адже транслиювалися нові смисли, що не збігалися з офіційною ідеологією держави.

Деякі дослідники розглядають «інакодумство» та «дисидентство» як синоніми. Зокрема, В. Артюх, Г. Іванущенко, В. Садівничий пишуть: «Зміст поняття „інакодумство” („дисидентство”) ми пов’язуємо з виявом специфічних форм опозиційного авторитарному комуністичному політичному режимові сприйняття й осмислення соціальних, економічних, політичних, національних,

духовних аспектів совєтської дійсності та відпрацьованої на їх основі відповідної поведінки» [93, с. 5]. Виділяють три напрямки інакодумства: національний, релігійний, соціально-економічний. Дисидентами вважають представників творчих професій, які відмовлялися реалізовувати у своїй роботі насаджувані офіційні ідеологічні ритуали [93, с. 5–6].

Медіатексти українських дисидентів несли альтернативні знання, зокрема з історії, літератури, мистецтва, філософії, релігії, тобто наук, що формували ідеологію в суспільстві. Дисидентські комунікації як відображення інакодумства в тоталітарному суспільстві отримали вплив на масову аудиторію під час переходу з приватно-публічної до публічної сфери. Проте за тридцять років існування дисидентського руху в СРСР було збагачено інформаційну мережу та закріплено зв'язки з міжнародними інформаційними агентствами, пресою, різноманітними фондами, міжнародними організаціями з прав і свобод людини.

Серед «незгодних» у 1960-ті рр. були представники студентської, робітничої, сільської молоді, працівники культури, науки, освіти. Також була «вторинна» аудиторія дисидентських комунікацій, яка брала участь у разових політичних акціях, підтримувала контакти з репресованими, дисидентами. Більшість з них перебували під наглядом КДБ, були арештовані або засуджені. Крім того, члени родин дисидентів також зазнавала адміністративних репресій [440, с. 27].

За створення і поширення дисидентських комунікацій офіційна влада застосовувала репресії: арешти, заслання, ув'язнення в психлікарню [395, с. 315]. Для боротьби з дисидентами був прийнятий закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і ст. 62 Кримінального Кодексу «Про антирадянську агітацію і пропаганду». З кінця 1950-х до початку 1990-х рр. до кримінальної відповідальності в УРСР було притягнуто 719 осіб [185, с. 189]. У структурі КДБ були створені спеціальні підрозділи саме для «роботи» з інакодумцями. В Україні було відкрито справу «Блок» на українських дисидентів [357, с. 128].

На думку Л. Алексєєвої, найбільше в СРСР засуджували українських дисидентів, серед яких було найбільше політв'язнів [2]. Російських дисидентів примусово направляли в еміграцію, обмінювали на закордонних комуністів. Причому, характеризуючи репресії в УРСР, Л. Корольова вважає, що в Україні як стимулюючий фактор виступала позиція республіканського партійного керівництва, яке намагалось отримати деякі політичні дивіденди для зміцнення власної влади і відокремленні від Москви [119, с. 310].

Під впливом цензури, тотального контролю державою суспільства, організації різних кіл інакодумців у республіках Радянського Союзу, в УРСР дисидентський рух функціонував за допомогою альтернативних каналів і джерел комунікації. Обговорення, дискусії, організація нелегальних заходів проходили в певному середовищі інтелігентів, і тому не набували широкого розголосу. Дисидентські комунікації владні структури не тільки намагались ізолювати, а й поширювали негативну інформацію про представників «незгодних» серед інтелігенції, провокували публічне зречення антирадянських ідей, писали резонансні тексти від імені дисидентів (було залучено 719 осіб) [363, с. 287]. Крім цих методів використовували жорстку силу у фізичному просторі: репресії, арешти, заслання, звільнення з місця роботи тощо. Як тільки зростали контроль і цензура в Україні, набирав обертів дисидентський рух, удосконалювалися конспіративні методи передачі та поширення інформації. Хоча існує думка, що рух Опору не був масовим, його вплив оцінюють сучасні історики, філософи, соціологи як потужне явище, яке допомогло привести СРСР до розвалу, зокрема в численних інформаційних і психологічних війнах [200].

Інакодумство є атрибутом будь-якої соціосистеми. Особливий етап розвитку припав на періоди хрущовської відлиги та брежнєвського застою. На думку Л. Корольової, поняття «інакодумство» ширше за «дисидентство»: «У будь-якій соціальній групі рано чи пізно з'являються незадоволені тим чи іншим члени-інакодумці. Але лише деякі наважуються на свідому

конфронтацію з керівництвом, переходячи в такому випадку на новий щабель інакодомства – дисидентство» [119, с.15].

Взагалі дисидентський рух був неоднорідним за завданнями, методами, соціальною базою, чисельністю. Більшість інакодомців не виступали проти радянського ладу як такого, а мали таку головну мету – його удосконалення шляхом створення умов для реалізації на практиці проголошених самим керівництвом країни прав і свобод, зокрема реалізацію конституційних норм. Вони акцентували увагу на кризових моментах у розвитку радянської системи. Тому дисидентство в СРСР було за своїм характером спочатку радянським, оскільки виступало не за ліквідацію соціалістичного ладу, а за його вдосконалення, за реалізацію радянських законів, особливо національного характеру.

Дисидентські комунікації проявлялися в різних видах: самвидав, тамвидав, передачі на заборонених радіостанціях, листівки, написи на будинках, публічні заходи (мітинги, демонстрації, святкування національних дат), організації та фонди дисидентів, голодовки й т. і. Дисидентство було нечисленним, адже в його основі була соціальна основа – інтелігенція. Саме вона могла «...навчити читати „Правду” – це було особливе вміння, яким володіла радянська інтелігенція: читати „по-рентгенівському”, виловлюючи інформацію „між рядків” вранці „Правда”, ввечері „ворожі голоси”, – і складаєш пазл у більш-менш об’єктивну картину. Це вміння дуже мене виручає нині, в умовах інформаційної війни, багато часу економить» [240].

У 1960-ті рр. відбувалося формування дисидентського руху – правозахисного. До середини 1960-х рр. було створено рух Опору. У 1970-х–першій половині 1980-х рр. – Гельсінський період і подальша ізоляція інакодомців. Правозахисники виступали не проти радянської влади, а за реалізацію прав, наданих усім громадянам країни саме радянськими законами. Організації правозахисників – Ініціативна група захисту прав людини в СРСР, Комітет прав людини в СРСР, Гельсінські групи – зверталися здебільшого до закордонних правозахисних структур [270, с. 40].

З початку 1970-х рр. посилюється діяльність офіційної влади проти дисидентів. Радянське керівництво вже відкрито висловлює свої оцінки дисидентської діяльності як протиправної, ворожої, ідеологічно шкідливої і, головне, – чужої для радянської дійсності, такої, що не має під собою ніякої основи. Саме з таких позицій готувались твори в науці, ЗМІ, кіно, літературі, мета яких полягала в протидії дисидентським комунікаціям. Вони виконували соціальне замовлення – формували «потрібну» громадську думку. Однак у той же час сприяли популяризації ідей дисидентів, приверненню уваги до руху [250].

Під час перебудови в радянській Україні мітинги, демонстрації та інші форми волевиявлення народу було організовано дисидентами, колишніми політв'язнями (В. Чорноволем, М. Горинем, Л. Лук'яненком та ін.). Тому дисидентський рух, зокрема, засоби, канали дисидентських комунікацій та нові тексти для того часу мали неабиякий вплив на розпад СРСР і створення незалежних держав. З боку інакодумців був реалізований духовний, ідеологічний опір радянській системі. На думку, Г. Почепцова, «тоталітарні держави, як це не парадоксально, краще управляли духовним світом людини. Можливо, це пов'язано з тим, що вони краще уявляли своє майбутнє, ставили перед собою цілі і йшли на їх виконання» [188].

Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці й розповсюджував листівки, твори самвидаву, український журнал «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», публіцистичні збірники В. Чорновола, «Репортаж із заповідника імені Берія» В. Мороза, «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського та ін. Однак численні арешти української інтелігенції не знищили протести дисидентів. Навпаки більш активними стали не тільки заклики до української незалежності, а й компрометація радянської символіки та популяризація національної, пошкодження портретів, бюстів членів більшовицької партії, агітаційно-пропагандистських стендів, заклики до людей, щоб не брали участь в

комуністичних мітингах, демонстраціях, виборах. У 1967 р. співробітники КДБ спостерігали за розповсюдженням близько 500 листівок (у деяких випадках до 1 000 примірників) «націоналістичного» змісту серед студентської молоді [18, с. 19]. Метою цієї інформаційної кампанії було організувати Український національний фронт, боротися за громадянські права, свободу думки і творчості, відродження національної духовності та культури.

Дисидентські комунікації відображають методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву вступали в дискусії з владою, посиляючись на марксистсько-ленінську ідеологію, що відповідало їхньому світогляду і масовій аудиторії читачів. Саме тому в публіцистиці дисидентів часто зустрічаються посилання на Конституцію СРСР, друковані праці В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса. Активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою поширення ідей національного відродження та самостійності України [23; 69; 159].

На відміну від громадських дисидентських течій, національні рухи були більш розвинуті. Їх спільне завдання полягало в боротьбі за реальну, а не декларативну незалежність або рівноправність, викорінення будь-яких форм національної дискримінації. Проте впливали на розвиток дисидентського руху як репресії, так і каяття провідних ідейних лідерів, зокрема І. Драча, І. Дзюби та ін. [399, с. 418].

Роль людини як медіа та проблеми розширення кола одержувачів альтернативної інформації є однією з провідних у соціальних комунікаціях. Розглянемо відомі в 1960–1970-ті рр. тексти наступних авторів: В. Чорновола, І. Дзюби, М. Брайчевського.

У другій половині 1965 р. команда Л. Брежнєва, яка прийшла до керівництва, розуміла небезпеку національних рухів. Тому починалися масові арешти інтелігенції. Знаковою подією стала прем'єра фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова, під час якої вступне слово І. Дзюби, який оголосив про масові арешти інтелігенції, і звернення В. Чорновола та В. Стуса до зали:

«Хто проти диктатури – устаньте!» дуже вплинули на подальший розвиток історії України [301, с. 38].

Після події в кінотеатрі «Україна» В. Чорновола звільнили з газети «Молода гвардія», І. Дзюбу – з видавництва «Молодь», В. Стуса – з аспірантури. Письменників, журналістів, художників контролювали та приймали рішення про їх звільнення на партзборах спілок, відраховували студентів. У 1966 р. І. Дзюба написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та відправив його першому секретареві ЦК компартії України П. Шелесту та голові уряду УРСР В. Щербицькому, російський переклад твору – керівництву КПРС. Ця брошура стала провідною в українському самвидаві, також була передрукована тамвидавом, самвидавами інших республік. У лютому 1968 р. памфлет був опублікований у журналі «Сучасність». Його було перекладено англійською, російською, китайською, французькою та італійською мовами [69].

«Інтернаціоналізм чи русифікацію?» вважали антирадянським твором, за його поширення, зберігання або читання люди піддавалися репресіям з боку влади. І. Дзюба був виключений зі Спілки письменників України, втратив роботу, а у 1972 р. був ув'язнений на 18 місяців. Крім того, в офіційній пресі була організована серія критичних матеріалів на твори І. Дзюби, зокрема в сатиричному журналі «Перець» [478, с. 3].

І. Дзюба у своєму творі торкається питань становища націй і народів СРСР, їх декларативного формального суверенітету, питань насильницького насадження російської культури та мови. І. Дзюбу більш за все цікавили проблеми українського народу, він описує своє бачення процесу українізації та наслідки його згорнення, становище української національної культури у 1960-ті рр. У творі він користувався працями класиків марксизму-ленінізму, які були в основі офіційної ідеології, посилався на праці К. Маркса, В. Леніна, доповідь Й. Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б), цитував М. Горького, А. Луначарського, також акцентував увагу на працях А. Грамші, О. Брауна. Були використані такі

джерела, як стенограми партійних з'їздів доби «українізації», постанови офіційної влади, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику.

Одним із засобів висвітлення питання «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у І. Дзюби є протиставлення теоретичних та ідеологічних аргументів, проголошених лозунгів та закликів і реальної дійсності. Наприклад, у розділі «Майбутнє націй: нації за комунізму» автор використовує ідеологічну основу марксизму-ленінізму з національного питання. І. Дзюба розкриває позицію К. Маркса на національне питання, а саме ті ідеї про майбутнє безнаціональне суспільство, яке називав «казарменим комунізмом». І. Дзюба посилався на праці В. Леніна, а саме на такі його думки: по-перше, боротьба «проти русифікаторства, проти великоруського шовінізму і великодержавництва, тобто, по суті, проти асиміляторства», по-друге, на його позицію стосовно того, що «в інтересах комунізму – найбільший розвиток націй, а не їхнє згортання і асиміляція». [69]. Також наводиться цитата з доповіді Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б), в якій він засуджує позицію «соціал-шовініста» К. Каутського, проголошуючи ленінські ідеї. І. Дзюба зробив висновок, що лідери комуністичної партії вважали недопустимим злиття всіх націй в одну, їх асиміляцію, нав'язування різним народам якоїсь однієї мови і культури. На його думку, перед суспільством повинно стояти завдання «їхнього всебічного розвитку, особливо розвитку раніше пригнічених і неповноправних націй» [69]. Автор називає «хамством і мародерством в національній справі» поведінку працівників правлячого партійного апарату. Він критикує поглинання однією нацією інших, насадженням культури і мови однієї нації.

І. Дзюба розглядав у праці два види асиміляції: перший, коли всі народи світу об'єднуються у «вселюдство», другий – «поглинення однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури» [69]. Саме другий вид асиміляції, що автор називає тотожною колоніалізму, є «глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй», зокрема по відношенню до України. Таким чином, І. Дзюба не відкидав самої ідеї комунізму та інтернаціоналізму, але він виступав проти асиміляції націй [69].

Памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мав наступну структуру: лист до Першого секретаря КПУ, власне розділ «Інтернаціоналізм чи русифікація?», та 14 підрозділів: I. Можливість помилок і припустимість критики в національній справі; II. Важливість і місце національного питання; III. Сили, що підготували ревізію ленінської національної політики; IV. Майбутнє націй: нації за комунізму; V. Національне почуття, національна свідомість, національні обов'язки; VI. Про соціалістичні республіки та форми їхнього співробітництва; VII. Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР; VIII. Рівність фактична і рівність формальна, IX. Українізація та її розгром; X. Русифікація і механізм русифікації; XI. Русифікація інших народів та денаціоналізація суперечать інтересам самого російського народу; XII. Розрив між теорією і практикою; плутання слідів свідомо фальшивою фразеологією; XIII. Національне питання є водночас і питанням соціальним, питанням всесвітньо-історичним; XIV. Уряд УРСР як речник національної цілості: його відповідальність за націю.

Лист до секретаря КПУ П. Шелеста написано аргументовано, автор підіймав питання про репресії інтелігенції, мовну політику, використовував аргументи, посилаючись на архівні джерела, офіційні документи партії. Переконливість, сміливість авторського стилю поєднується з образом автора як радянської людини. Виражений авторський підхід можна побачити наприкінці тексту листа, де він використовує формулу-повтор «Я твердо переконаний», наприклад, у реченнях: «Я особисто глибоко переконаний, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити. Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді [...] Я глибоко переконаний, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської

політики, бо йдеться про долю цілих націй» [69]. Тут передається основна ідея І. Дзюби. У результаті контент-аналізу було виявлено, що такі слова, як «український», «національний», було використано частіше, ніж загальновживані слова, що часто зустрічаються в офіційній республіканській пресі. А саме: український – 711, національний – 545, інтернаціональний – 76, радянський – 78 (Див. Додаток А). Стилiстика та лексика автора не вписувалася в норми радянської публіцистики, а його тези про національну політику та ідентичність народів – в радянську ідеологію.

Для того щоб повернутися до роботи та уникнути переслідувань у 1970-ті рр., І. Дзюба відмовився від дисидентської праці [435, с. 128].

«Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола – це перший дисидентський український документальний збірник, складений у 1967 р., присвячений репресованим представникам української інтелігенції. У ньому зібрані матеріали про перші масові арешти 1965–1966 рр.: біографічні довідки про 20 політв’язнів, їхні листи, звернення, літературні та художні твори. Крім того, В. Чорновіл включив до збірника списки Мордовських таборів – учасників боротьби за самостійність України 1942–1954 рр., а також українців, засуджених за релігійні переконання. У там видав в 1968 р. вийшло англійське видання, а в 1974 – французьке, вони зробили відомими українських інакодумців. За цю книжку В. Чорновола було заарештовано в серпні 1967 р. за звинуваченням у «поширенні наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР. За цей збірник у 1968 р. він отримав міжнародну журналістську премію у Великобританії [301, с. 40]. Книга розповсюджувалася за допомогою закордонних видавництв та представниками діаспори, мала великі накладі. Збірник матеріалів мав інформативний характер. В. Чорновіл опублікував біографії в’язнів, зразки творів, за які вони були засуджені, їх листи з таборів, які відображають умови побуту та переживання тогочасних політичних в’язнів. Зокрема, біографії Я. Геврича, І. Геля, І. Герети, Б. та М. Горинів, П. Заливахи, М. Зваричевської, Д. Іващенко, С. Караванського, Є. Кузнєцової,

О. Мартиненка, М. Масютка, Я. Менкуш, В. Мороза, М. Озерного, М. Осадчого, І. Русина, М. Чубатого, А. Шевчука отримали розголосу. Також до збірки було вміщено виступ І. Дзюби 29 вересня 1966 р. у Бабиному Яру. В.Чорновіл акцентував увагу на умовах перебування в таборах українських політв'язнів та порушенні прав людини. Він зобразив представників творчої інтелігенції, розвінчуючи стереотип «буржуазних націоналістів», про яких негативно інформувала офіційна преса. Документи про політв'язнів подані у формі листів, що були адресовані до офіційних радянських установ. Він ставив за мету показати реальні репресії. Доводив порушення суддів під час судових засідань у справах дисидентів, при цьому будував свої аргументи на засадах марксизму-ленінізму [302, с. 364].

На думку В. Чорновола, що відображена у збірці, з метою придушення громадської активності, соціальної критики та інакодумства в радянське законодавство було запроваджено ст. 62 Кримінального кодексу УРСР – розділ «Особливо небезпечні державні злочинці», за якою були засуджені жертви першої хвилі репресій проти шістдесятників у 1965–1966 рр. На його переконання, ця стаття була позаконституційною, тому що повністю знищувала гарантовані громадянам Конституцією СРСР права і свободи.

Згідно з Конституцією СРСР громадяни мали право критикувати тогочасну радянську національну політику, але за Кримінальним кодексом УРСР такі люди піддавалися репресіям, засланням у табори суворого режиму. Ця стаття була спрямована на залякування суспільства й викликала у людей страх. Про протиправні дії радянської влади по відношенню до громадян інформували в західній пресі, у якій писалося, що в СРСР можна бути засудженим на підставі Кримінального кодексу за проповідування й висловлювання вчення ідеолога Радянського Союзу В. Леніна [302, с. 834].

Публікація збірника «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола стала доказом порушень прав людини в СРСР, світові організації публічно порушували цю проблему, внаслідок чого почали звільняти з концентраційних радянських таборів та психіатрій дисидентів. За обміном на

агентів КДБ за кордон виїхали В. Буковський, Д. Шумук, Л. Плющ, П. Григоренко, В. Мороз.

Цю працю В. Чорновола називають суто журналістською. Виданий збірник мав 336 сторінок. Крім написаних невеликих за обсягом нарисів, автор додає фотопортрети, фоторепродукції картин репресованих художників, поезії, прозу, статті, листи, виступи під час суду героїв збірки, бібліографічні покажчики текстів. Авторський стиль В. Чорновола яскраво виражений у передмові «Від укладача». Автор на початку тексту формулює проблему – репресії української інтелігенції, при цьому описує культурне життя УРСР, зокрема публікації в офіційній пресі про українських митців, театральні прем'єри на твори українських письменників, зокрема М. Стельмаха «Правда і кривда». Потім подає портрет українського репресованого: «...засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто – після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [302, с. 367]. Потім автор пише про кожного політв'язня коментар: при яких умовах був заарештований, чим займався, у чому була особиста трагедія. Кожного зі своїх героїв описував як порядну, інтелігентну, талановиту людину творчої, гуманітарної, технічної професії. Часто використовував протиставлення, контрасти, зокрема: «Помалу поповзла чутка, що близько тридцяти викладачів вузів, художників, науковців раптом перебралися із-за кафедр, письмових столів, з лабораторій в помешкання з подвійними ґратами на вікнах» [302, с. 364]. За допомогою іронії та публіцистичної типізації В. Чорновіл створив образ українського дисидента та політв'язня.

У результаті контент-аналізу праці В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети двадцяти злочинців» виявлені найчастіше вживані слова: український – 312,

національний – 156, інтернаціональний – 14, радянський – 150 (Див. Додаток А).

У 1966 р. М. Брайчевський написав трактат «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)», де проаналізував події національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та Переяславської ради. Праця була популярною в самвидаві, а в інформаційних записках КДБ зазначали, що її вилучали у представників української інтелігенції [451, с. 135].

За допомогою полеміки та критики спростував «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», зокрема, низку міфів радянської історіографії. Офіційні часописи відмовилися друкувати цю роботу. Твір спочатку поширювався самвидавом, а в 1972 р. вийшов брошурою в Канаді. Автор висвітлював історико-культурні взаємини України і Росії, акцентував увагу на деяких маловивчених аспектах розвитку двох східнослов'янських народів. У творі показано тенденційність радянської концепції, що заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу. У 1968 р. за цей матеріал й за підпис під протестним зверненням інтелігенції до керівництва СРСР («Лист 139-и») вченого звільнили з роботи [424, с. 171]. КДБ вимагав від М. Брайчевського публічного «каяття», коли він не пішов на це, його звільнили з наукової посади та більше не давали працювати за фахом, понад десятиліття не друкували, забороняли посилатися на його праці, не допускали на наукові конференції. На початку 1960-х рр. він став відомим у колах освіченої інтелігенції своїми лекціями з історії України, які читав у Клубі творчої молоді «Сучасник».

Основна тема трактату «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» – дискусія про висвітлення і, зокрема, про оцінку подій середини та другої половини XVII ст., між 1654 та 1667 рр., пов'язаних із завершенням національно-визвольної війни українського народу проти Польщі і переходом України під протекторат Росії. Він починає матеріал гострою критикою: «В історичній українській науці особливо прикрі перекручення мали

місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб» [23, с. 490].

М. Брайчевський доводив, що й з філологічної, й з історичної точок зору термін «возз'єднання» між Україною та Росією є «абсолютною нісенітницею» і «елементарним невіглаством»: «Але „возз'єднувати” Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства. Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін «об'єднання України і Росії» [23, с. 495]. Автор виступав проти використання офіційної термінології і оцінки радянською історіографією Переяславського акту. Цінність праці полягає в тому, що в ній М. Брайчевський зробив низку загальних методологічних висновків, важливих для концептуально нового розуміння подій і явищ Визвольної війни та українсько-російських відносин. Дослідник розглядає принцип прогресивності національно-визвольної боротьби, шкідливість для України теорії російського «месіанізму», розвиток буржуазних тенденцій в Україні у середині XVII ст., негативні наслідки в політичній, економічній, культурній та сфері міжнародних відносин, які мав для України переяславсько-московський договір 1654 р. Автор характеризував його як «союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього» [23, с. 509]. Він трактував українську історію середини XVII ст. з державницьких позицій, протиставляючи Українську державу Російській, що вже само по собі було неприпустимим з точки зору радянської ідеології, суперечило тезі про «єдність братніх народів». Більше уваги автор приділяв Андрусівському договору, підписаному в січні 1667 р. між Росією і Річчю Посполитою про перемир'я. М. Брайчевський назвав його «актом загарбання лівобережних земель України російським царизмом і виявом колоніалістських тенденцій» [23, с. 514]. Науковець рішуче спростував такий порядок речей, при якому всі явища, події і постаті української історії оцінювалися виключно з точки зору їх

лояльності щодо Росії. Також він у своєму історичному дослідженні критикував концепцію Визвольної війни, висловив ідеї, які згодом були розвинуті в його наступній праці «Конспект історії України». Наприкінці твору він наводить п'ять пунктів, що підсумовують історичне значення Переяславської ради. По-перше, виокремлює феодалізацію та повне кріпосництво під протекторатом Росії, по-друге, «на середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені», – ця теза теж викликала негативне ставлення домінантної системи. По-третє, підкреслював, що політична автономія України була ліквідована повністю в другій половині XVIII ст. По-четверте, стверджував, що колись грамотне населення України перетворилося на неписемне та провінційне на початку XIX ст. По-п'яте, акцентував на всіх указах Росії, що забороняли розвиток української мови. Також матеріал підкріпив історіографічним показником зі 114 позицій [23, с. 528]. Таким чином, М. Брайчевський змінював смисли в історичному аспекті, що підривало ідеологію Радянського Союзу по відношенню до України.

У результаті контент-аналізу було виявлено частоту використання слів: «український» – 285, «національний» – 41, «інтернаціональний» – не виявлено, «радянський» – 22 (Див. Додаток А).

Отже, провідні публіцисти І. Дзюба, В. Чорновіл та М. Брайчевський, що заклали ідейний ґрунт в українській дисидентській рух, користалися офіційними доктринами, документами, законами, відкритими архівними матеріалами, позиціонували себе радянськими людьми, проте змінювали зміст відкритої інформації, надаючи їй іноді протилежного значення.

Три основоположні роботи («Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола, «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» М. Брайчевського) українського самвидаву є публіцистичними. Крім інформаційної, вони виконують просвітницьку функцію, надаючи нових знань з

історії, філософії, радянського законодавства, художньої літератури, мистецтва тощо. Причому їх інтерпретація життя радянського суспільства розходиться з офіційною партійною позицією. Це виражається в текстах за допомогою емоційно забарвленої лексики, системи аргументів, особливості концепцій творів, а також новим смисловим наповненням, які суперечили загальноприйнятим нормам у домінантній державі та контенту офіційних партійних ЗМІ. Також дисидентські комунікації посилювали опір протестної групи інтелігенції офіційній владі. За допомогою альтернативних каналів дисиденти поступово реалізовували рефреймінг у громадській свідомості.

Висновки до розділу 1

Дисидентські комунікації досліджуються науковцями з історії, літературознавства, філософії, політології, соціології, психології, суспільствознавства, культурології, журналістичознавства, зокрема в контексті дисидентського руху, протестів, державних політичних режимів, ідеологій, соціокультурного життя суспільства. Наприклад, з історичної ретроспективи відбувається розгляд інакодумства як соціокультурного явища, вивчається роль інформації та смислу в закритому типі суспільства. Літературознавці розглядають самвидав та документальну прозу дисидентів, журналістичознавці – специфіку каналів поширення інформації, особливості публіцистики тощо.

Проте існує необхідність розглянути альтернативні канали інформації з точки зору соціальних комунікацій. Тому нами було сформульовано поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних, конспіративних каналів. Тобто вони були заборонені в закритому типі суспільства, являли собою альтернативний контент офіційним ЗМІ, замовчувану інформацію, нові знання та контрсмисли.

Дисидентські комунікації поширювали альтернативні знання про соціальну реальність, альтернативні смисли та цінності. До особливостей дисидентських комунікацій можна віднести:

1. Альтернативні канали інформації: самвидав, тамвидав, трансляцію інформації дисидентів на заборонених в СРСР радіостанціях, протестні документи з переліком прізвищ підписантів, листівки масовим тиражем, написи на будівлях, «кухонні розмови», заборонені творчі гурти, неофіційно організовані дискусії, культурні та інформаційні акції.

2. За контентом у дисидентських комунікаціях використовувалися контрсмисли, контраргументи, рефреймінг, евфемізми, символи. Тобто дисиденти в іншому аспекті тлумачили історичні факти, офіційні документи, комуністичну ідеологію, іноді надаючи протилежного смислу.

3. За формою подачі інформації, крім художніх чи мистецьких творів, обиралися художньо-публіцистичні, рідше – інформаційні чи аналітичні жанри журналістики.

4. За авторством: анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів.

5. За періодичністю: нечітка періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляція дисидентських комунікацій.

6. За аудиторією: не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії, а звідси висновок, що друк накладів відбувався неконтрольовано, окремо від автора.

РОЗДІЛ 2. АЛЬТЕРНАТИВНІ КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ (1960-ті – ПОЧАТОК 1990-х рр.)

2.1. Специфіка альтернативних джерел інформації в Україні (самвидав, радіо, «кухонні розмови»)

У 1960-х – на початку 1990-х рр. в Україні набуло популярності поширення дисидентських комунікацій як альтернативи радянським засобам масової інформації та пропаганди. Кожне десятиліття відрізняється використанням каналів передачі альтернативної інформації: з часів «хрущовської відлиги» з 1956 р. (XX з'їзді КПРС) до приходу до влади Л. Брежнєва в 1964 р., який знаменувався «брежнєвським застоєм», та до січневого Пленуму ЦК КПРС 1987 р., початку «перебудови» М. Горбачова. «Комуністична влада була симулянтom, за Ж. Бодрійяром, з якого виходили всі акції, спрямовані на лімітацію свободи особистості. Тоталітарна система й симулювала штучні – ритуальні-карнавальні передусім – реальності, за допомогою яких влада досягла „нарощення” в суспільній свідомості ідеологем, стереотипів та інших фантомів тоталітарної свідомості» [252, с. 9].

У період «хрущовської відлиги» поширювалися самвидавом заборонені художня література, альманахи, трактати, окремі статті. Дисиденти намагалися встановити зворотній зв'язок з офіційною владою, вийти на рівень діалогу, а потім й дискусії, ламаючи односпрямований вектор «офіційні ЗМІ – масова аудиторія». Специфіка самвидаву в цей період полягала в тому, що тексти українського самвидаву розповсюджувалися через особисті канали, тобто за допомогою знайомих, родичів, друзів. Таким чином утворювалися групи людей за схожими інтересами, поглядами, цінностями, які не поділяли офіційну ідеологію. Тому в 1960-ті рр. дисидентські комунікації мали груповий характер, передавалися та функціонували від однієї групи до іншої по областях як усередині УРСР, так і серед республік СРСР, за кордоном.

Дисиденти поширювали нові знання та смисли, що суперечили офіційній картині світу, партійній ідеології. Якщо в 1960-ті рр. радянське суспільство не знало про альтернативні джерела інформації, то в 1970-ті рр. дізналося про західний спосіб життя, який оцінювало позитивно, а в 1980-ті рр. вже циркулювала інформація про негативні та позитивні сторони як СРСР, так і закордонних держав [187, с. 391].

Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості на території УРСР і за кордоном про порушення прав людини в Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного руху, репресії творчої і наукової інтелігенції тощо. У зв'язку з ліквідацією творчих клубів, гуртків, хорів люди почали збиратися на «кухнях». Активно проходила діяльність самвидаву, зв'язок з офіційною закордонною пресою та інформаційними агенціями. На думку Г. Почепцова, в Радянському Союзі запустили контркультуру, щоб уникнути контрполітики: «Люди є носіями ідей, тому люди і виступають у ролі медіа. Тільки інформаційні технології дозволяють розширити коло одержувачів цієї інформації, а джерело в будь-якому випадку складається з однієї людини: і коли ми маємо справу з усним спілкуванням (кухня, як приклад), і коли спілкування стає масовим» [187, с. 392].

У 1969 р. дисиденти почали готувати самвидавний часопис «Український вісник», адже на цей час виходив російський журнал «Хроника текущих событий», який також мав новини про українських політв'язнів. «Український вісник» поширювався конспіративно з допомогою окремої групи людей, що також входили до справи КДБ «Блок».

Важливо було знищувати оригінали тексти після передруку текстів на машинці. Сигнальний номер друкувався на цигарковому папері. А. Пашко в нашому інтерв'ю зазначала, що матеріали «Українського вісника» вона проносила в рукаві. Потім тексти до журналу передруковувала на папір Л. Шереметьєва. Аркуші фотографував Я. Кендзьор та плівку передавали за

кордон [303, с. 16]. Збиранням інформації та поширенням «Українського вісника» займався М. Плахотнюк [303, с. 43]. Він конспіративно передавав всю зібрану інформацію до Львова з Києва: «... я кілька разів відвідав Львів під різними приводами: то вертаючись із Карпат, проносивши той чи інший матеріал протягом десяти днів насподі в наплічнику, то з Києва повіз своїх друзів-студентів політехнічного інституту до Львова на екскурсію» [181, с. 254]. І. Сук готував матеріали до «Українського вісника» з Донецька. У Києві збирали та поширювали самвидав В. Овсієнко, В. Лісовий, Є. Пронюк, зокрема серед працівників та студентів провідних київських вишів. Є. Пронюк та В. Овсієнко відтворювали тексти фотоспособом та передавали плівки іншим. Н. Світлична збирала інформацію про репресованих дисидентів для «Українського вісника» та інших поширювачів. С. Кириченко та В. Лісова передавали правозахисні статті, листи та інші матеріали В. Лісового і Ю. Бадзя до Прибалтики, Німеччини та США, Москви [409, с. 245]. У доповідній записці КДБ за 16 липня 1971 р. під грифом «цілком таємно» зазначено, що часопис готувала, виготовляла та розповсюджувала мережа кореспондентів. При цьому редагування, розмножування та тиражування проводилося конспіративно. У справі, зокрема, фігурували: І. Світличний, Б. Горинь, (виготовлення та розповсюдження журналу), З. Франко, І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Русин, В. Кукса, І. Гончар, Д. Шумук, О. Заливаха, Н. Строката (Одеса), І. Герета (Тернопіль) (розповсюдження журналу), З. Антонюк, Л. Шереметьєва (виготовлення журналу), Ю. Шелест, М. Плахотнюк (збір інформацію), О. Сергієнко, І. Гель (створення текстів), В. Стус (створення текстів (поезій), розповсюдження журналу). В. Чорновола – редактора видання – звинувачували у зв'язках з представниками закордонних націоналістичних та буржуазних організацій. Як організатори «квартирників» в інформаційних записках КДБ були зафіксовані М. Осадчий, І. Калинець, Г. Чубай, В. Лісовий [379, с. 92].

На прикладі «Українського вісника» можна розглянути канали збору та поширення альтернативної інформації, зокрема участь у цьому фігурантів справи «Блок» (Див. Додаток Б). В. Чорновіл був засновником та головним

редактором: «Фактично журнал робив я один. Я був і автором, і редактором, і коректором, і друкарем» [303, с. 35]. Авторські матеріали, за винятком творів В. Мороза, друкувалися без узгодження з авторами.

Зі Львова часопис передавався до Києва, Одеси, Дніпропетровська і т. д. Г. Коцурова перевозила фотоплівки із змістом журналу до Праги, потім переправляла до Мюнхена, звідти журнал доставляли до Франції, США. За організаційну роботу відповідала О. Антонів зі Львова. Н. Строката збирала повідомлення з Одещини, їй передавався примірник для відтворювання, тиражування, розповсюдження часопису в регіоні. Інформацію з Києва готувала Н. Світлична, також допомагав у підготовці перших двох номерів В. Мороз. М. Плахотнюк, О. Мешко й В. Драбата збирали матеріали від киян. Він також поширював журнал за межі Києва – у Закарпаття, Вінницьку область, у Конотоп з допомогою О. Терелі. Передруковували видання Л. Шереметьєва, О. Яновська. Розповсюджував журнал у Києві у фотокопіях Г. Веремійчик. Списки політв'язнів для рубрик «Українські політв'язні по тюрмах і таборах», «Хроніка» збирали та формували Ю. Шухевич і В. Стус [414, с. 5–8].

За кордон часопис передавали З. Антонюк, М. Плахотнюк, Я. Кендзьор, сестра В. Чорновола Валентина Чорновіл, яка вважає: «Журнал у підпільних умовах було важко робити, а тому викликає подив, як редакторіві вдавалося відредагувати матеріали, об'єднати їх у рубрики, подати коментарі, зауваження, висновки, а то й цілі статті» [303, с. 15]. За кордоном перші чотири номери та шостий надрукувало видавництво «Смолоскип». П'ятий номер не потрапив до «Смолоскипу», тому в там видаві також не поширювався. Проте інформація про його зміст передавалася через видавництво «УЦІС» у Лондоні 1971 р., а також по «Радіо Свобода». Однак усі канали вже не можна встановити, адже копіювання, фотографування, тиражування та розповсюдження відбувалися стихійно. Шостий номер 1972 р. після арешту головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола доробили, тиражували, розповсюджували та передавали за кордон А. Пашко, М. Косів та Я. Кендзьор з метою поінформувати про масові арешти 12 січня 1972 р., зокрема В. Чорновола,

Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби, а також довести, що В. Чорновіл не причетний до діяльності «Українського вісника». Адже журнал продовжив вихід іншими проектами з такою ж назвою. Зокрема, до однієї редакції входили В. Лісовий, В. Овсієнко, Є. Пронюк, до іншої – В. Шевченко, О. Шевченко, С. Хмара.

Як зазначала під час нашого інтерв'ю Р. Довгань, серед представників української інтелігенції, що брали активну участь у дисидентських комунікаціях, були поети, письменники, журналісти, викладачі, психологи, філологи, мистецтвознавці, художники, історики, філософи [472, с. 95]. Крім того, серед аудиторії самвидаву та інших джерел альтернативної інформації можна виокремити студентів та молодих науковців.

У львівському клубі творчої молоді «Пролісок» розповсюджувалися самвидавні тексти. Членами клубу були М. Горинь, Б. Горинь І. Гель, М. Осадчий, С. Шабатура, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та ін. Дисидентські комунікації відбувалися в певному колі людей [472, с. 39].

В Одесі альтернативну інформацію поширював В. Барладяну-Бирладник. Передавав тексти через Н. Строкату-Караванську. В. Барсуківський й О. Різников передруковували та розповсюджували праці І. Дзюби, С. Караванського, В. Мороза, В. Чорновола, матеріали «Українського вісника», листівки, в яких критикували КПРС [219, с. 70].

Самвидав, що передавався в 1960–1990-х рр. за кордон, мав декілька каналів. Найбільшу кількість самвидавних матеріалів від українських дисидентів та політв'язнів було передано за кордон через Москву. Часто представники української інтелігенції зупинялися у Л. Танюка, підтримували зв'язок з генералом П. Григоренком. Також процесу передачі за кордон альтернативної інформації сприяли російські дисиденти Л. Алексєєва та Л. Богораз. Крім провідних публіцистичних текстів, постулатів, фейлетонів, збірок, журналу «Український вісник» передавали й документи (відкриті листи, заяви, листи до рідних).

Майже всі числа «Українського вісника» першого періоду виходу 1969–1972 рр. передавала за кордон студентка з Чехословаччини Г. Коцурова. Своєю чергою, Ю. Бача та П. Мурашко ввозили в УРСР альтернативні тексти на фотоплівках або у мікрофільмах. Також самвидав передавали до Німеччини (Мюнхен), Великобританії (Лондон), США (Нью-Йорк) [17, с. 72–74].

Г. Коцурова була фігурантом справи «Блок» КДБ, її було заарештовано в 1972 р. та проведено інформаційну кампанію з оприлюдненням її свідчень [414, с. 5–8].

Редакція видавництва «Смолоскип», яке знаходилося в США (Балтимор), мала мережу інформаторів в УРСР, зокрема через О. Зінкевича і Н. Світличну. Також до видавництва привозили самвидавні тексти студенти з Торонто Б. Колос та з Вашингтона Ю. Саєвич. П. Фединський готував в «Смолоскипі» студентів-зв'язкових, які отримували навички конспірації під час передачі та збереження альтернативної інформації, поведінки під час допитів. Вони знали українську мову та особливості діяльності дисидентів [87].

Також В. Васильківський з Одеси перевозив альтернативні матеріали до Болгарії, а звідти передавали до США О. Сливинський та П. Фединський. Як турист з США Н. Волиняк зустрічалася з В. Чорноволем для передачі самвидаву. Крім того, у Києві проводилися курси української мови для укомуністів з інших країн, тому їм у багаж віддавали непідцензурні матеріали та плівки. А В. Яременко як викладач журналістики перевозив самвидав, коли їздив зі студентами практику в Братиславу [472, с. 124].

У другій половині 1980-х рр. українські дисиденти мали зв'язки з чеськими, польськими, прибалтійськими дисидентами, проте функціонування дисидентських комунікацій в тих країнах відбувалося за інших умов.

Серед чеських дисидентів відомим був драматург і політик В. Гавел. У вересні 1981 р. він брав участь в організації «Польсько-Чеської солідарності» (ПЧСС), метою якої був обмін підпільними виданнями, які висвітлювали тему порушення прав людини. Вроцлав став польським центром ПЧСС, а Прага – чеським. Раз на місяць відбувався обмін матеріалами, які перевозилися в

туристичних рюкзаках. У 1987 р. було створено «Коло прихильників Польсько-Чехословацької Солідарності». Ця організація виступала на захист політв'язнів. В. Гавел був автором декларацій ПЧСС, що виходили в інформаційних бюлетенях. Театральні вистави за творами В. Гавела, які виходили в європейських країнах, влаштовувалися не тільки для антикомуністичної агітації, а й з метою інформування публіки про політв'язнів. Твори драматургії абсурду В. Гавела були надруковані в чеському самвидаві, вони несли ідеї боротьби проти тоталітаризму. В. Гавел виступав як офіційний комунікатор в Європі під час постановок його творів, чого не могли собі дозволити російські або українські дисиденти [96, с. 15]. У Польщі зростання опозиційної активності в другій половині 1970-х рр. було пов'язане з кризовою ситуацією: різке зниження рівня життя і дискредитація офіційної влади. У цей час формуються студентський, селянський і робочий громадські рухи, були створені студентські комітети солідарності, комітети селянської самооборони і робочих Вільних профспілок. У 1970-х рр. вони організовувалися нелегально. Дисиденти використовували такі форми, як організація протестних листів, груп самоосвіти, дискусійних клубів і салонів [165, с. 11].

Самвидав у Литві з'явився пізніше, ніж в інших радянських республіках. У самвидаві були популярні журнали «Аушра», «Бог і батьківщина», «Вісник свободи», «Шлях правди» «Витязь» і «Варпас», які висвітлювали культурну, соціальну, релігійну тематику. У литовському самвидаві був створений збірник історичних документів і спогадів «Литовський архів». Католицький рух у Литві за допомогою самвидаву більше привертав увагу молоді, виступав за свободу віросповідання, дотримання радянської конституції і міжнародних договорів Радянського Союзу про права людини. У Латвії також був популярний самвидав. Крім того, на стінах будівель все частіше з'являлися написи антирадянського змісту, вивішувався національний прапор, зокрема в День поминання 18 листопада [2].

О. Спанатій виокремив п'ять напрямків поширення самвидавних матеріалів у 1960–1980-х рр., що передавалися та розповсюджувалися в

західноєвропейських країнах та США: канадський, копенгагенський, московський, чехословацький, поодинокі випадки перевезень (спортсмени, іноземці та ін.) [239, с. 123]. На його думку, самвидав передавався аудиторії за допомогою клубів творчої молоді, що були утворені в Києві, Львові, Одесі, Дніпрі, Харкові, Черкасах. Крім того, дослідник акцентує увагу на участі в розповсюдженні нелегальних текстів під час організації концертів хорів «Жайворонки» та «Гомін» [239, с. 123]. Також Б. Горинь під час інтерв'ю наголосив на важливій ролі клубу творчої молоді «Пролісок» у Львові, де була змога отримати нові передруки або передати читати іншим [472, с. 39].

Таким чином, у країнах Прибалтики, Польщі, Чехії використовувалися не тільки самвидав, написи на будівлях, а й виступи дисидентів (В. Гавел, П. Когоут та ін.), які мали право виїхати в інші країни і популяризувати альтернативні ідеї, заборонену в СРСР інформацію за допомогою офіційної комунікації. Зв'язки українських дисидентів з цими республіками укріпилися в 1980-х рр.

Керівництво країни з тоталітарним режимом СРСР прагнуло однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття правди в суспільстві. У період «хрущовської відлиги» почали просочуватися відомості про права і свободи людини в країнах Заходу. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичній, так і в інформаційній площині.

«Дух національного відродження, оновлення естетичних форм, творчий експеримент та пізнання власної історії, культури, спротив офіційній системі пошанування видатних діячів літератури та мистецтва, самоосвіта та пізнання європейської та світової культури, особливо модерних філософсько-естетичних явищ і процесів – це передусім визначало зміст і характер київського Клубу Творчої Молоді, згодом львівського, дніпропетровського, одеського...» [251, с. 7]. До київського клубу входили А. Горська, В. Зарецький, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба, Р. Корогодський, І. Жиленко, С. Тельнюк, В. Стус, усього близько ста постійних членів клубу.

З другої половини 1960-х рр. до 1987 р. у самвидаві розповсюджувалися антології дисидентського руху, звернення, заяви та інші документи. З середини 1960-х рр. матеріали самвидаву оформлювалися у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій, адресованих до уряду, прокуратури, генерального секретаря КПРС та ін. Тут висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження.

У цей період аудиторія, що прослуховувала ворожі «радіоголоси», зростала. Серед найвпливовіших альтернативних каналів інформації були «закордонні голоси», зокрема Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода, «Голос Америки», радіо Ватикану, «Бі-Бі-Сі». Взагалі радянськими спецслужбами було зафіксовано 80 «ворожих» радіостанцій у середині 1950-х рр., що транслювали антирадянську пропаганду та піддавалися «глушінню» [209, с. 24].

У 1970-х рр., за даними КДБ, найактивніше контент «Українського вісника» передавало саме «Радіо Свобода» [209, с. 40]. Дисидентська тема мала попит серед слухачької аудиторії. Популярними на радіо були: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Лист творчої молоді Дніпропетровська» (колектив авторів), «Собор у риштуванні» Є. Сверстюка, «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола, часопис «Український вісник». Наклад «Українського вісника» неможливо підрахувати, тому що журнал розповсюджувався стихійно, найчастіше серед дисидентів, їх знайомих, матеріали розвозилися по різних українських містах та селах. У той же час тексти часопису отримали більшу аудиторію за допомогою «Радіо Свобода», оскільки передавався повний зміст кожного числа журналу. Про це йдеться й у документі КДБ: «... усвідомлюючи антирадянський характер журналу, намагаються уникнути провалів під час його поширення і для цього вступили у змову з однопумцями з-за кордону, з допомогою яких доводять зміст «Вісника» через радіостанції, що ведуть ворожі трансляції на Радянський Союз» [209, с. 40].

Особливу популярність здобуло «Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода», українська редакція якого сформувалася в 1954 р., переважно з емігрантів із Радянського Союзу. Свої передачі вони розпочинали та закінчували композицією «Ще не вмерла України...», робили повідомлення на заборонені теми про голодомор 1932–1933 рр., «про п'ять колосків», транслювали заборонені художні твори Ю. Клена, І. Багряного, Д. Гуменної [209, с. 16]. Крім того, збирали емігрантів, що проживали в Німеччині чи США, проводили прес-конференції та намагалися давати різноманітну інформацію та різні погляди. Радіо існувало за рахунок фінансування з боку ЦРУ «Амкомбліб», яке надходило до розвідувального управління за статтею щорічних асигнувань Конгресу. Формальний зв'язок зі спецслужбою США проіснував до 1973 р. [209, с. 18].

Для боротьби з іноземними радіостанціями радянська влада використовувала два шляхи: «глушіння» радіосигналів та контрпропаганду в ЗМІ. Для «глушіння» була використана система радіозахисту, що складалася з двох тисяч передавачів. В Україні інформація «ворожих» радіостанцій без перешкод передавалася на 20-40 хвилях у західних та південних областях, особливо легко можна було налаштувати потрібну хвилю в сільській місцевості. Крім того, були радянські радіостанції встановлення перешкод, відомі як РПП, наприклад, Броварський радіопередавальний центр у Київській області. Також «заглушували» «Радіо Свобода» та інші «ворожі голоси» за допомогою радіостанцій, які працювали на тих частотах чи близьких до них за умови більш потужного сигналу [209, с. 27].

Для того, щоб уникнути «глушіння» передач «Радіо Свобода», інженери запускали в ефір програми з 2-3-хвилинним запізненням або робили паузи між ними. Тому деякий час ефір транслювався без перешкод. Офіційно припинили «глушіння» радіостанцій в Радянському Союзі 19 грудня 1988 р.

Контрпропаганда велася в усіх офіційних ЗМІ, також над цим працював Комітет з радіомовлення і телебачення при Раді міністрів УРСР. На радянських радіостанціях збільшувалася кількість програм, особливо ранкових, завдання

яких – робити більш цікаву та якісну інформацію. Часто ряснів викривальними статтями та карикатурами журнал «Перець» з кінця 1950-х рр. [477, с. 5]. У «Радянській Україні» в лютому 1957 р. з'явилася стаття-сповідь «Продажні душі» про буржуазних націоналістів, що працюють на «Радіо Свобода». У 1956 р. у статті «Кубло шпionів» газети «Вечірній Київ» автор посилається на «колишню співробітницю» радіоредакції «Радіо Свобода» Г. Олійник, яка наголошувала на залякуванні співробітниками емігрантів із таборів з метою отримання потрібної інформації для ефіру. Акцент робився на антирадянському змісті програм, неправдивому висвітленні інформації про життя за кордоном, зокрема у США. Також у 1973 р. виходять кінострічки про «Радіо Свобода», які називалися «Канкан в Англійському парку» та «Радіодиверсанти». Контрпропаганда здійснювалась через партійну, наукову літературу й вищу освіту. Зокрема, у Львові у 1988 р. вийшли «Методичні матеріали з проблем атеїстичної контрпропаганди», що було адресовано на допомогу пропагандистам й лекторам. Серед наукової літератури вирізняється праця М. Варцева «Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму» (1974), що присвячена в тому числі й «радіоканалам ідеологічної диверсії»: «Голосу Америки», «Радіо Свобода», радіостанціям з Канади й Італії. Автор розкриває зв'язки радіоредакції з осередками українських емігрантів у Мюнхені, наголошує на їх «буржуазному націоналізмі», антирадянській пропаганді та «агентурній діяльності», за допомогою якої збирається інформація про Східну Європу, яка потім використовується західними кореспондентами, науковцями, офіційними особами [209, с. 33, 58].

Також на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. Скуленко викладав курс «Критика теорії і практики буржуазної журналістики» [209, с. 34], під час якого критикував пропагандистські методи «Радіо Свобода».

Журналісти або диктори виходили в ефір «радіоголосів» під псевдонімами, щоб не бути репресованими в СРСР, боялися за родину та близьких, адже 21

лютого 1981 р. в Мюнхені був скоєний теракт біля офісу редакції «Радіо Європа», унаслідок якого постраждало п'ятеро співробітників редакції [209, с. 36].

У 1960-х рр. матеріали з самвидаву були одним з джерел інформації на «Радіо Свобода». Адже в самвидаві відображалися події з усіх республік СРСР. З 1968 р. дослідницький відділ «Радіо Свобода» почав передруковувати, зберігати та видавати самвидавні матеріали. Дисидентська тема була популярною у слухацької аудиторії. Бюлетень самвидаву спочатку готувався для співробітників редакції, а згодом й за її межі. Із 1971 р. бюлетень самвидаву почав виходити під назвою «Матеріали самвидаву» і щороку мав по 40-50 випусків. Крім того, протягом 1970-х рр. «Радіо Свобода» видало 30 томів «Збірки документів самвидаву». Тобто дисидентські комунікації пов'язували кілька каналів передачі інформації, тому контент повторювався.

На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів, зокрема В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного в офіційній пресі та на телебаченні. За справою КДБ «Блок» інтенсивно вилучалися альтернативні тексти, піддавалися репресіям дисидентські комунікатори, адже «одночасно, тиражуючи „правильні” тексти, можна досягати того самого результату, оскільки мізерні накладі інших ні на що не впливатимуть, не будуть вивчатись в школах і університетах» [194, с. 121].

У другій половині 1980-х рр. у радянському тоталітарному суспільстві постало питання змін в економіці, соціальній та духовній сферах республік. Це прискорило процес розвалу СРСР. М. Горбачов проводив лібералізацію суспільно-політичного життя, було проголошено «гласність», яка повинна була дати поштовх для розвитку свободи слова та плюралізму думок. Після скасування цензури в республіках з'явилося багато нелегальних видань, газет, журналів, які за законом не переслідувалися [11, с. 478]. Було припинено «глушіння» закордонних радіостанцій. «Його (М. Горбачова. – О. М.) головною

метою стала руйнація минулого. Саме на це витрачалися страшенні кошти радянського пропагандистського апарату. Завдяки масовому виданню книжок і журналів Радянський Союз отримав інше минуле» [187, с. 185].

Радянська аудиторія чекала на нові смисли як альтернативні під час кризи СРСР. На думку Г. Почепцова, «масова свідомість дійсно отримала контрсмисли по відношенню до ритуальних, контркомунікації, контрвчинки. Інша справа, що вони не відповідали дійсності. Але вони відповідали тому, що хотіла почути масова свідомість» [187, с. 184]. Н. Луман розглядав смисл як безкінечний процес, тобто невизначений зв'язок відносин, до якого можна певним чином отримувати доступ, а також відтворювати його [139, с. 50]. Крім того, він розрізняє смисл актуальний (який існує сьогодні) та можливий (що може з'явитися в майбутньому).

Наприкінці вісімдесятих років XX ст. почали з'являтися політичні сили, які стали опонентами правлячій партії. В Україні новостворені організації порушували питання національних проблем, хоча цьому в реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце. Як зазначає Г. Почепцов, «в перебудову активно акцентувалося почуття страхів, пов'язаних з репресіями тридцятих. Хоча дивлячись сьогоднішні розповіді про те, як жили в радянські часи в той період, коли ти сам жив, бачиш досить сильну невідповідність цих розповідей і реальної пам'яті. Все це говорить про те, що процеси корекції суспільної пам'яті активно продовжуються» [192].

У цей період відлиги важливу роль відіграв М. Горбачов, змінюючи смисли, адже він демонстрував нові «правила комунікаційної поведінки». Як офіційний комунікатор він не користувався роздрукованими текстами, їздив у західні країни без папірця [187, с. 183]. М. Горбачов впроваджував нові змісти, підтримував загальноєвропейські цінності. Нові смисли прийшли під час економічної кризи СРСР у середині 1986 р. В офіційному просторі панували ритуальні слова та ритуальні вчинки. Тому в інформаційному, віртуальному просторах почалася руйнація радянського минулого. Потрібні були нові герої. Дисиденти почали виходити в інформаційний простір не тільки за допомогою

самвидаву, а й публічних зібрань, мітингів, набували офіційного статусу та ставали лідерами думок.

З початку 1988 р. різноманітні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. Проте з особливим упередженням влада ставилася до неформальних організацій, які виникали без узгоджень з правлячою партією. Адже громадяни за законом мали право на об'єднання. Зокрема, у 1987 р. виникли Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, Українська студентська спілка, Українська Гельсінська спілка (УГС), які мали друковані органи. На основі Української Гельсінської Групи була створена Українська Гельсінська Спілка, на чолі якої був політв'язень Л. Лук'яненко, і яка згодом поділилася на декілька політичних партій. В. Чорновіл та інші члени редколегії «Українського вісника» були активними учасниками УГС. Зокрема, в листках спілки друкували документи (телеграми, скарги, заяви, листи, звернення), які доповнювали їх основне повідомлення. У слові від редколегії публікувалися відомості про наклад видання, хоча і не зовсім точні. Наприклад, журнал «Український вісник» виходив до тисячі екземплярів, а «УВ-експрес» – понад тисячу, безкоштовно. Листки прес-служби УГС посилялися у пресові органи СРСР, у самвидав та закордонні ЗМІ. Головною темою було національно-демократичне відродження і боротьба проти партійно-бюрократичного апарату.

У червні 1986 р. Л. Танюк очолив Молодіжний театр та відновив Клуб Творчої Молоді, організовуючи «Київські театральні вечори», які були присвячені життю і творчості видатних діячів української та світової культури. Всього було 13 вечорів. Як режисер поставив «Диктатуру совісті» за М. Шатровим. Дисиденти-політв'язні починають масово вертатися в Україну із заслань та таборів. У цей час відновлюються провідні самвидавні журнали, створюються нові нелегальні видання. Розповсюджувалися машинописні журнали «Український вісник» (ред. В. Чорновіл), «Кафедра» (ред. М. Осадчий), «Євшан-зілля» (ред. І. Стасів-Калинець), «Пороги» (ред. І. Сокульський), «Голос відродження» (ред. С. Набока).

Журнал «Український вісник» мав два періоди свого існування: перший (1870–1972 рр.), коли журнал виходив нелегально самвидавом, і другий (1987 – 1989 рр.), коли він (з 11 номера) став друкованим органом Української Гельсінської Спілки і громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Часопис виступав як опозиційна до влади преса, друкував матеріали про боротьбу за незалежність України, демократичні принципи, національну ідею. У випусках журналу підіймалися проблеми обмеження прав українців, ув'язнення представників інтелігенції, русифікації, порушення свободи слова та інших демократичних прав людини, судові та позасудові репресії на Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо [303, с. 61].

«Євшан-зілля» був науково-популярним, літературно-мистецьким культурологічним альманахом, видавався у Львові (1987–1989 рр.). Автори часопису розглядали проблеми мови, освіти, книгодрукування, фольклору, етнографії, лінгвоархеології, мистецтвознавства [6]. Також у Львові виходив науково-популярний та літературно-мистецький журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра». Автори вели хроніку культурних подій, порушували проблеми мови, національної символіки, міжнаціональних відносин [105].

У 1989 р. в Дніпропетровську виходив альманах літературного, мистецького, громадського життя «Пороги» – «товстий» журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. У ньому було висвітлено проблеми міжконфесійних відносин, мови, збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, освіти [186, с. 5].

У цей час створюється так званий «новий самвидав», який перейшов від неофіційного друку до офіційного. Серед перших, переважно на Харківщині, з'явилися так звані рок-видання, які були «літературними текстами навколо музики», певними контркультурними рефлексіями. Це «Рок-кур'єр», «Положення справ» і «Рок-н-рольна Харківщина» (вийшов лише один номер). У відновленому в 1987 р. «Українському віснику» В. Чорновола, який під час

«перебудови» був літературно-публіцистичним журналом, публікувалися літературні тексти, які переважно не несли викривального навантаження. У 1988 р. у журналі «Кафедра», редактором якого був львівський літератор М. Осадчий, була спроба створити художньо-публіцистичне видання, що висвітлювало соціокультурне життя львівської, київської, харківської україномовної спільноти. У 1990 р. в Житомирі вийшов журнал «Авжеж!», але тільки перший номер визнаний як самвидавний, потім він виходив як додаток до офіційного «Житомирського вісника» Спілки письменників України. У ньому друкувалися В. Шевчук, Ю. Гудзь, В. Даниленко, та ін. Крім того, у 1989 р. в Житомирі В. Врублевський, В. Даниленко та Я. Зайко видавали літературно-публіцистичний альманах «Житній ринок» [290].

Наступною важливою віхою самвидавного процесу 1980-х рр. є літературно-мистецький журнал Ю. Іздрика «Четвер» в Івано-Франківську. У Львові видавали «Віко» – історико-літературний журнал Студентського братства, редактором якого був В. Панкеєв, що передруковував заборонені раніше історичні тексти, твори з альманаху «Червона калина» 1930-х рр. У той же час виходив «Євшан-зілля» – літературно-мистецький журнал І. Стасів-Калинець, літературне за формою і за змістом видання, де також публікувалися публіцистичні виступи на соціально-політичні теми. У Дніпропетровську виходив часопис «Пороги», редагований І. Сокульським. Навколо цього видання гуртувалися люди, які в 1960-х рр. виступали за збереження собору в Новомосковську (події описані О. Гончаром у романі «Собор»). У кінці 1980-х рр. Р. Кухарук у Чернівцях видавав літературно-художні самвидавні альманахи «Золота долина» і «Грім». У 1991 р. Д. та В. Капранови в Москві видали україномовний журнал фантастики «Брати». На першій сторінці першого номера був намальований космонавт, що виходить у космос із тризубом на грудях [290].

Отже, дисидентські комунікації як альтернативне джерело інформації в Україні, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії, зіткнення з

домінантною моделлю інформації, впливали на радянський інформаційний простір.

Поширення альтернативної інформації за допомогою самвидаву, зокрема публіцистичних часописів, на короткохвильових радіо було результативним. Дисиденти обмінювалися інформацією в гуртках, Клубах творчої молоді, та під час «кухонних розмов». У середньому, на таких зустрічах збиралось 100–200 осіб. Заборонена інформація передавалася від однієї людини до іншої, причому знайомій або тій, що можна довіряти. Для цього використовували всі засоби конспірації. Систематичні трансляції «ворожих» закордонних радіостанцій, що оприлюднювали «заборонені» матеріали та художні твори, працівники КДБ аналізували та намагалися протидіяти цьому, зокрема за допомогою репресій комунікаторів-дисидентів справи «Блок», тобто прагнули «локалізувати» альтернативні канали комунікації. Тому з 1960 р. до середини 1980-х рр. визначаємо дисидентські комунікації як групову комунікацію.

Специфіка дисидентських комунікацій в УРСР полягала в охопленні території держави та оперативному інформуванні за кордоном, адже вона потрапляла в європейські країни, Канаду, США через Росію (Москву), Чехословаччину (Пряшів, Прага), Болгарію, прибалтійські країни. Також окремі іноземні громадяни-«зв'язкові» під виглядом туристів, студентів, приїжджих в УРСР до родичів отримували носії альтернативної інформації, деякі з них привозили заборонені літературу, твори мистецтва, відомості тощо. Проте посилення комунікації та обміну матеріалами з країнами Європи відбулося в період перебудови.

2.2. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі держави (на основі аналізу документів справи КДБ «Блок»)

Методи і прийоми інформаційного протистояння дисидентства офіційним ЗМІ тоталітарної держави виявилися результативними, адже в 1980-х рр. було

створено громадські, правозахисні рухи, політичні організації, активно популяризувались альтернативні медіа.

З метою з'ясування особливостей різних типів дисидентських комунікацій вважаємо за потрібне проаналізувати документи КДБ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Інформаційні записки КДБ, документи під грифами «Таємно» й «Цілком таємно», які направлялись до Центрального Комітету Компартії України, частина з них мала гриф «Особисто» й призначалася першому секретареві ЦК КПУ (в 1963–1972 рр. – П. Шелест, у 1972–1989 рр. – В. Щербицький), вміщують важливу інформацію про методи, способи, канали, авторів, редакторів, поширювачів дисидентських комунікацій.

Тексти самвидаву, листівки переважно відображали боротьбу за права політв'язнів і репресованої частини української інтелігенції, припинення русифікації, дотримання громадянських і національних прав, гарантування свободи творчості, виступали на захист української мови, літератури, культури, мистецтва, творчих гуртків. Але також були й листівки та написи виключно критичні до влади КПРС та її керівників, офіційного політично-економічного курсу. Крім того, в багатьох листівках, написах використовувалися національні символи (тризуб, синьо-жовтий прапор, цитування віршу «Ще не вмерла України...» П. Чубинського (1962 р.)), цитати, настанови ОУН, історичні приклади тощо [185, с. 175]. Взагалі спецслужбами фіксувалися листівки в різних областях країни антирадянського характеру в кількості від 20 до 500 [402, с. 423].

У символічному просторі потрібно відмітити зривання офіційних прапорів СРСР і УРСР, вивішування національних синьо-жовтих стягів, пошкодження портретів членів політбюро ЦК КПРС і ЦК КПУ, а також крайні форми протесту – самоспалювання В. Макуха. Протестні акції були організовані до днів святкування ювілеїв СРСР, Комуністичної партії та їхніх керівників, тому в КДБ розробляли операції в інформаційному та фізичному просторах за участю військових і т. зв. «помічників». Також було характерним псування агітаційно-пропагандистських стендів, портретів членів політбюро ЦК КПРС і

ЦК КПУ, руйнування бюстів В. Леніна та інших засновників СРСР, поширення закликів не брати участі у виборах і демонстраціях [185, с. 420].

КДБ відстежувало настрої та поведінку учнів і вчителів, студентів і викладачів, творчої інтелігенції та робітників, сільських і міських жителів та тих, хто відбував свій термін ув'язнення у виправно-трудових колоніях. Тому горизонтальні зв'язки серед представників інтелігенції штучно обривалися. Проте розрізнені, неконсолідовані групи інакодумців проводили дисидентську інформаційно-комунікаційну діяльність до кінця 1980-х рр., поки не вдалося об'єднатися в масштабах України під час перебудови.

Документи фонду ГДА СБУ, а саме інформаційні повідомлення КДБ при РМ УРСР, характеризують суспільно-політичні настрої та думку інтелігенції в Україні в 1960-х – початку 1990-х рр. Більшість документів з дисидентської тематики становить справа операції «Блок», де описані як інформаційно-комунікаційна діяльність, методи поширення інформації, канали передачі текстів за кордон, довідки на активних дисидентів та їх родичів, розшифрування прослуховувань, так й інформаційні кампанії, контрпропагандистські заходи проти інакодумців, які були реалізовані за допомогою офіційних ЗМІ [414, с. 5].

Особливу увагу потрібно приділити листівкам, вилученим співробітниками КДБ в окремих громадян або знайдених у громадських місцях. На відміну від творів дисидентів, з 1965 р. листівки підписувалися псевдонімами або розповсюджувалися анонімно. Основними темами листівок були повідомлення про створення тих чи інших політичних організацій, альтернативних Комуністичній партії, заклики до боротьби проти комуністичної влади й ідеології. В. Даниленко виділяє «націоналістичні» листівки, в яких своєрідно трактувалося місце України у колі радянських народів, висловлювалися прагнення бачити її вільною незалежною державою [185, с. 19]. Особливо турбували авторів звуження сфери використання української мови, процеси русифікації, що призводило до занепаду культури. У листівках використовувалися ленінсько-марксистські ідеологічні засади. Для

багатьох авторів притаманними були переконання у справедливості ленінського вчення. Коло авторів листівок було різноманітним. КДБ заводило справи на громадян різного віку, часто – на студентів, представників творчої інтелігенції, робітників [439, с. 118].

У 1965 р. органи КДБ зафіксували виготовлення і розповсюдження на території української республіки 922 примірників листівок, листів і написів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1 257 і в 1968 р. – 1 781, «причому 99 – по терору із погрозами розправи з активом, і 907 – націоналістичного характеру» [185, с. 239].

Зростання протестів зумовило тенденцію до погіршення статистики встановлення осіб, незгодних з політикою партії: у 1965 р. – 703, 1966 р. – 468, 1967 р. – 853 і в 1968 р. – 763, тобто менш ніж половина [185, с. 22].

Дисидентів переслідували за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р., а саме за статтями 62 і 187. Згідно зі статтею 62, злочином вважалися агітація і пропаганда, метою яких було «підриг чи ослаблення радянської влади». Також дисидентська діяльність вважалася як «небезпечний» державний злочин, а дисидентські комунікації класифікувалися як «наклепницькі вигадки про радянський державний устрій». Також у статті розписано, що було заборонено виготовлення, поширення, зберігання непідцензурної інформації в письмовій, друкованій чи в іншій формі творів [243]. Зазначені дії каралися позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років. Зазвичай, дисиденти отримували максимальний строк, а також ті, хто вів «антирадянську агітацію» і пропаганду на кошти, одержані від іноземців.

Для боротьби з політичними протестами було детально прописано статтю 187 КК УРСР: «Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів такого ж змісту» (ч. 1), «Глум над державним гербом або прапором» (ч. 2), «Організація або активна участь в групових діях, що

порушують громадський порядок» (ч. 3), «Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» [386, с. 169]. Особи, які підпадали під цю статтю, отримували ув'язнення або т. зв. виправні роботи до трьох років або штраф до трьохсот карбованців. Крім того, до політв'язнів застосовувались універсальні статті 188 («Опір представнику влади або представнику громадськості, який охороняє громадський порядок») та 183 («Злісна непокоря вимогам адміністрації виправно-трудової установи») [123, с. 546]. Під час перших масових арештів у середині 1960-х рр. було зафіксовано в доповідних записках КДБ у 1964 – 350 інакодумців, 18 з них – заарештовано, 900 екземплярів документів самвидаву, вилучено 13 друкованих машинок. У 1965 –1966 рр. стежили вже за 834 інакодумцями [400, с. 423].

КДБ для пошуку авторів і розповсюджувачів дисидентських комунікацій, виявлення місця зберігання копіювальної техніки наказувало надавати докладну інформацію про документи, що мали антирадянський і національно-патріотичний зміст [185, с. 22]. Оголошення незгодних психічнохворими і направлення на примусове лікування до спеціальних психіатричних лікарень було відомим способом боротьби з інакодумцями в КДБ 1960–1980-х рр. Типовими були формулювання «хронічна шизофренія параноїдального характеру», «маніакально-депресивний психоз», причому деякі помітки-діагнози трапляються вже на полях інформаційних документів, направлених з КДБ до ЦК КПУ. 75-літню О. Мешко, яка не відгукувалась на виклики до слідчого, звинуватили у «манії переслідування» й направили на примусове стаціонарне обстеження й лікування. Дисидентам давали ліки, що загрожували втратою пам'яті, розладом розумової діяльності [152, с. 8].

Зазнали різних форм переслідувань, що закінчувались ув'язненням і засланням, перебували під постійним наглядом спецслужб представники нової генерації українських митців, рідні, друзі, нащадки видатних діячів української науки і культури М. Грушевського, М. Коцюбинського, М. Лисенка,

М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка. Їх звинувачували у прихильності до українського націоналізму.

КДБ у роботі з дисидентами під час операції «Блок» користувалися послугами інформаторів, конспіративних квартир, зовнішнім спостереженням, перлюстрацією кореспонденції. Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про утворення самостійних підрозділів у КДБ при РМ СРСР і його органах на місцях було прийнято 17 липня 1967 р. Метою діяльності агентів КДБ було боротися з «диверсіями» в ідеологічному та інформаційно-комунікаційному просторах. «Новий голова КДБ особисто контролював діяльність управління, тому його одразу нарекли „дітищем” Ю. Андропова. В Україні першим начальником п'ятого управління був призначений Л. Каллаш, про якого навіть колеги говорили, що він має два захоплення – збирання книжок і вивчення творів „шістдесятників”» [185, с. 31]. У 1969 р. Комітет державної безпеки при РМ УРСР надав ЦК КП України докладний звіт про 15 років своєї діяльності: установлення 5 780 осіб авторів і розповсюджувачів листівок та інших антирадянських документів, профілактику понад 10 тис. радянських громадян; притягнення до кримінальної відповідальності за державні злочини 4 173 осіб [185, с. 32].

Кожне десятиліття періоду 1960-х – початку 1990-х рр. відрізнялося методами проведення інформаційно-комунікаційних операцій із дисидентами з урахуванням репресій, цензури, переслідувань. Протягом 1967–1971 рр. за ст. 62 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 87 осіб, а в 1972–1973 рр. – близько 70. Під час обшуків вилучено й визнано доказами антирадянської діяльності 107 рукописних і 356 машинописних документів, 118 магнітофонних бобін, 974 примірники розроблених дисидентами ідейно-політичних документів, самвидавні журнали «Український вісник» і «Хроника текущих событий», друкарські машинки тощо [60, с. 503].

Особливу увагу працівники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці та розповсюджував листівки, твори самвидаву, часопис «Український вісник», заборонену інформацію,

зокрема праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», збірки В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти „злочинців”», «Правосуддя чи рецидиви терору?», В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», М. Брайчевського «Приєднання чи возз’єднання? (критичні зауваги з приводу однієї концепції)» [382, с. 118].

Найпоширенішою формою дисидентських протестів, спроб згуртувати людей були листівки, які розповсюджувалися в різних регіонах України. Вони були написані конспіративно від руки («друкованими літерами»), складені з вирізаних газетних заголовків або виготовлені на друкованій машинці. Крім того, поширені були анонімні листи й записки, які вміщували погрози фізичної розправи партійним й державним керівникам, директорам підприємств і установ [185, с. 45]. В інформаційних повідомленнях КДБ фіксувалася інформація про анонімні листи й документи, що надходили на адреси республіканських газет «Молода гвардія», «Нове життя», «Молодь України», «Вільна Україна», «Індустріальне Запоріжжя», «Ленінська правда». Творчі робітники видань, що підтримували дисидентські ідеї, переслідувалися КДБ.

Дисиденти передавали свої матеріали в радянській Україні іноземцям і використовували для цього різні канали: міжнародні виставки, передачу фотоплівок з текстом звернень до світової громади за кордон; зв’язки з іноземцями через консульство, що було малоефективним. Більшість матеріалів передавали через Москву [472, с. 78].

З 12 січня 1972 р. КДБ УРСР розпочало операцію «Блок», в межах якої слідкували за дисидентами, проводили виховні заходи та арештовували їх. Також призначали примусове психіатричне лікування, найчастіше приписували діагноз «шизофренія» (наприклад В. Рубан, М. Плахотнюк, О. Мешко).

Фігурантів операції «Блок» у карних справах працівники КДБ фіксували під іншими іменами: «Скіф» (М. Брайчевський), «Фанатичка» (С. Кириченко), «Гнус» (Ю. Бадзьо), «Фарисейка» (М. Коцюбинська), «Невгамовний» В. Чорновіл, «Тиха» (В. Лісова) та ін. З інформаційних записок КДБ відомо, що у цій справі фігурувало 563 особи, 179 з них брали участь в «антирадянських

націоналістичних заходах». Причому з 71 особою було проведено «виховну роботу», тобто бесіди. За 1972–1973 рр. було заарештовано, за даними КДБ УРСР, 18 осіб, а за 33 фігурантами з Києва, Львова, Тернопільської, Івано-Франківської, Вінницької, Полтавської областей вели спостереження [388, с. 229].

У ході операції «Блок» працівники КДБ знаходили такі антирадянські документи: часопис «Український вісник», «Програму укомуністів», текст якої будувався на засадах марксизму-ленінізму та альтернативної інтерпретації конституції СРСР. Також – самвидавні статті, брошури, збірки, заборонену в СРСР художню літературу.

У січні 1972 р. було відкрито «справу Добоша» – бельгійського студента, який перевозив самвидавні тексти та був звинувачений у зв'язках із закордонними групами ОУН. Я. Добош свідчив проти авторів, редакції та розповсюджувачів «Українського вісника», а 2 червня дав прес-конференцію, організовану спецслужбами, на яку було запрошено 100 журналістів офіційних радянських ЗМІ. Але більшість повідомлень поширювало агентство РАТАУ. Також він був представлений як шпигун, виступав проти закордонної організації ОУН, зокрема доповідав про оунівський молодіжний журнал «Авангард», до редакції якого входив. Також він засудив студентку Чехословаччини Г. Коцурову, яка активно передавала самвидавні матеріали за кордон. Тобто Я. Добош пов'язував діяльність дисидентів із закордонними організаціями ОУН. Це робилося за сценарієм, написаним КДБ. Після публічного «каяття» та відмови від антирадянської діяльності його було звільнено та відправлено до Бельгії наступного дня [408, с. 308].

Один з фігурантів операції «Блок» був провідний часопис українських дисидентів «Український вісник». Адже у слові редактора були поставлені завдання реалізувати свободу слова за конституцією СРСР, інформувати про судові та несудові репресії в республіці, дезінформацію офіційних інстанцій, стан українських політв'язнів, різноманітні акції протесту, що суперечило режимові тоталітарної держави. Також КДБ потрібно було ізолювати тексти,

зокрема «Мойсей й Датан», «Хроніка спротиву» В. Мороза, інформацію про суд над С. Караванським, «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» І. Сокульського, новини рубрики «Українські політв'язні по тюрмах та таборах» журналу «Український вісник». Матеріали часопису використовувалися закордонними «ідеологічними» центрами, націоналістичними організаціями, а також у закордонній пресі та радіо, у різноманітних антирадянських інформаційних кампаніях. Особливу увагу приділяли мережі собкорів часопису. У 1971 р. в КДБ установили, що до виготовлення та розповсюдження «Українського вісника» були залучені І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Антонюк, М. Плахотнюк, І. Осадчий, О. Сергієнко, В. Чорновіл [406, с. 3–5].

Під час операції «Блок» було засуджено членів редакції «Український вісник», зокрема головного редактора В. Чорновола. Однак з метою відвернути увагу спецагентів, які доводили організаторську діяльність В. Чорновола, в декількох містах готували наступний, сьомий номер часопису. З доповідної записки КДБ від 21.11.1973 р. випливає те, що продовжено видання «Український вісник» після репресій 1972 р. Тоді також було заарештовано В. Овсієнка, Є. Пронюка, В. Лісового за розповсюдження «Українського вісника» як екстреного випуску. В. Овсієнко надрукував вісім чисел та роздав журнали серед знайомих, зокрема, через В. Лісового. Також десять номерів надрукувала Р. Сидоренко. Але мережу розповсюджувачів було викрито. Крім того, В. Овсієнка обвинувачували у закликах до повалення радянської влади [434, с. 319].

Особливо слідкували за зв'язками українців із закордонними «ОУН-солідаристами» з Канади, Німеччини, Франції, США. Серед інформаційно-комунікаційних заходів КДБ можна виокремити масштабну інформаційну акцію «покаяння» І. Дзюби за його самвидавну роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Після його відкритого листа до офіційної преси автор відмовився від зв'язків з дисидентами. Він написав книгу «Третього не дано»,

де зрікався національних ідей, засуджував попередній трактат та славив радянський устрій [435, с. 128].

У спеціальному повідомленні «Особисто першому секретарю ЦК КПУ Щербицькому В. В.» йдеться про діяльність І. Дзюби, написання та друк статті «Шлях обрано назавжди» у травні 1975 р., також про передрук матеріалу в закордонній газеті «Вісті з України» та транслявання зарубіжними радіостанціями. Основний зміст повідомлення І. Дзюби – про відмову від антирадянської діяльності, націоналістичних поглядів, праці «Русифікації чи інтернаціоналізму?», що інтерпретувалося Заходом як вплив спецслужб СРСР на дисидентів. Також було подано коментарі представників української інтелігенції, які негативно оцінювали вчинок І. Дзюби, зокрема М. Коцюбинської [421, с. 4]. Перекладач М. Лукаш звернувся до владних структур, щоб його посадили замість І. Дзюби, але проти нього вжили тільки адміністративних заходів – виключення зі Спілки письменників УРСР та залучення до справи «Блок».

М. Брайчевський, як й І. Дзюба, відмовився від самвидавної та антирадянської активності та розірвав контакти з інакодумцями [454, с. 13–15].

Одним із способів поширення альтернативної інформації були «кухонні розмови». Як зазначала в нашому інтерв'ю дисидент і журналіст Р. Довгань [472, с. 98], у неї в квартирі збиралося до 40 осіб. КДБ фіксувало з допомогою агентів або пристроїв прослуховування теми розмов: перспектива української незалежної держави (Б. Антоненко-Давидович), вивчення історичної публіцистики І. Грушевського та С. Єфремова, зокрема про інтегральний націоналізм (М. Коцюбинська), використання для поширення альтернативної інформації переносної радіостанції (Ю. Бадзьо), дискусії на теми української забороненої літератури, мистецтва тощо.

Часто арештовували й за написання власних статей на антирадянські теми, це, зокрема, матеріали Б. Гориня про творчість М. Осадчого («І тобі свій дух причалю»), а також «Дві сили», «І виріс пагінець як промінь», «Заява до президії Верховної ради УРСР» [406, с. 3].

Для виявлення антирадянського змісту в дисидентських текстах в КДБ проводили криміналістичну та лексико-стилістичну експертизу. Це робилося з метою ідентифікації авторів та редактора журналу «Український вісник» та окремих праць, як-от «Роздуми вголос» Ю. Шухевича-Березинського [369, с. 28].

Київський дисидент В. Некрасов підтримував зв'язки з російськими інакодумцями, зокрема А. Сахаровим і В. Солженіциним. Передавав матеріали за кордон. Розповсюджував російський літературний самвидав (твори В. Солженіцина, І. Бродського, Б. Пастернака, О. Мандельштама), проте не був ув'язненим та не мав популярності серед українських дисидентів, на думку працівників КДБ [364, с. 313]. Проте, за спогадами С. Глузмана, до нього приходили українські дисиденти, зокрема Л. Плющ, І. Дзюба [42].

Також співробітники КДБ переслідували за виготовлення, зберігання, розповсюдження документів, що суперечили ідеології домінантної держави. Зокрема, у грудні 1972 р. була заарештована Н. Світлична. Їй інкримінували редагування, «розмноження» текстів від руки, на машинці, фотоспособом, поширення інформації серед українців, а також передача текстів за кордон, де підтримувала зв'язки з «емісарами націоналістичних центрів», адже в неї було знайдено картотеку адрес, імен людей, які допомагали політв'язням. Через неї йшла матеріальна допомога із закордону дисидентам та політв'язням, також самвидав, який друкувався у видавництві «Сучасність» [391, с. 253].

Журналіст В. Марченко друкував власну самвидавну статтю «За ширмою ідейності», «Київський діалог» в декількох екземплярах на роботі в редакції «Літературна Україна». Виступав проти русифікації, також передавав матеріали за кордон [431, с. 83–85].

У 1973 р. було зафіксовано вивішування чотирьох синьо-жовтих «націоналістичних» прапорів на державних будівлях в м. Чорткове Тернопільської обл., а також розповсюдження листівок. Було заарештовано С. Сапиляка та В. Мармуса [418, с. 179].

Ще одна особливість дисидентів радянської України в тому, що вони створювали свої осередки (наприклад, Клуб Творчої Молоді, клуб «Пролісок», хор імені Верьовки, хор «Гомін», капела «Думка»), де породжувався та існував свій інформаційний простір, де акцентувалося на проблемах, що не висвітлювалися офіційною пресою, та героях самвидавних творів. Крім квартирників та «кухонних розмов», спецслужби фіксували альтернативні інформаційні потоки серед творчих гуртків. Зокрема, хор Л. Ященка «Гомін» налічував 160 представників інтелігенції. Вони організовували культурні акції: зібрання на могилі у Лесі Українки чи біля пам'ятника Т. Шевченка. За даними КДБ, близько тисячі осіб зібралося на покладання квітів на могилі січовим стрільцям у 1971 р. [361, с. 122]. Українські історичні постаті, письменники, культурні діячі, яких шанували дисиденти, вважалися «націоналістичними» символами та не входили в ідеологічну систему домінантної держави СРСР. Крім того, дисиденти порушували теми української мови, культури, мистецтва з метою «протистояти русифікації».

У 1973 р. в рамках операції «Блок» було заведено справу «Москити» на студентів Львівського національного університету Б. Ракицького, В. Танущака, І. Зинченко, Г. Хвостенко, В. Ганущака, М. Гомбковського, І. Вовка, М. Клака, Є. Богуша, Є. Сеньківа, З. Попадюка. Вони видавали журнал «Поступ» (Патріотичне об'єднання Сил і Товариств Українських Патріотів) та шукали зв'язків з редакцією «Українського вісника», щоб вийти на широку аудиторію, а також передавати журнал за кордон. Всього надруковано два числа по п'ять екземплярів. Перший номер налічував 75 сторінок формату А4, другий – 65 сторінок такого ж формату. Перший номер готувався за листопад–грудень 1972 р. Члени редакції та автори виступали на захист татар у Криму, закликали до створення суверенної незалежної української держави. «Поступом» називали й радикальну політичну організацію, куди входила редакція однойменного журналу [381, с. 96].

У передовій статті студентського самвидавного часопису «Наші засади» автор М. Сьогодень пише про регресивність радянської системи та її прагнення

до «гегемонії», про «російський шовінізм», виступає за розширення прав республік. Журнал мав літературно-художні, гумористично-сатиричні сторінки, «історичний календар історії України», «Світ з огляду на Поступ», міжнародні огляди, хроніки репресій, публіцистику М. Сьогоденя, В. Мороза, О. Бабія тощо. Проте, за даними КДБ, не всі викладачі ЛНУ засуджували діяльність студентів-інакодумців, більшість підтримувало їх [389, с. 247].

КДБ проводило моніторинг поглядів робітників освіти та схильність їх до антирадянських дій по областях України, адже багато дисидентів було серед шкільних вчителів, викладачів вишів, наукових співробітників. Також формувало список співробітників ідеологічних установ республіки, стосовно яких надішли матеріали про прояви їхньої антирадянської націоналістичної позиції [185, с. 382].

Тематика інформаційних, спеціальних повідомлень, доповідних записок, директив КДБ УРСР за 1964–1989 р.:

- засудження представниками української інтелігенції русифікаторської політики;
- антирадянський ідеологічний наступ у дисидентських текстах;
- зібрання української інтелігенції біля пам'ятників Т. Шевченку, на могилах М. Грушевського, С. Єфремова, Т. Шевченка, Лесі Українки, проукраїнські промови на похоронах українських митців А. Малишка, В. Сосюри;
- організація диспутів та дискусій на заборонені теми (наприклад, диспут «Національні традиції та духовна культура народу», диспут про національну політику СРСР у Київському державному університеті у 1965 р.) [185, с. 97];
- проекти програми та статуту «Товариства сприяння поширенню української мови (українізація України)»; проект т. зв. «Російської Федеративної республіки» В. Харитонова, де автор закликав до повалення СРСР (1971);
- розповсюдження художнього самвидаву, зокрема поезій, прози шістдесятників;

- антирадянські написи на будинках (наприклад, на корпусі Харківського державного університету «Будь проклята КПРС!», а на жилому будинку в Одесі – «КПРС зрадила народ А. Р.» у 1966 р.) [185, с. 157]. У 1970 р. у Львівській області було виявлено на хлібному, парфумерному та газетному кіосках сім написів «Смерть комунізму», а у Донецькій – написи на парканах «Почистимо ряди КПРС», «Більше влади робітникам», «Де наша свобода слова, друку, свобода особи» [185, с. 262]; написи на житлових будинках в Миколаївській обл. (Очаків): «Чи буде радянська влада в нас?», «Будь проклятий той, хто не знав волі», «Геть бюрократів» [185, с. 347]; написи на стінах олівцем у Київському політехнічному інституті «Хай живе самостійна Україна! Смерть радянським загарбникам. Волю Україні! Український патріот» [185, с. 366]; у 1976 р. у Червонограді Львівської обл. на постаменті Героєві Радянського Союзу було виявлено зображення жовто-синього тризуба та напису «Слава Україні», який повторюється на стіні клубу шахти, у Черкасах цього ж року – сім написів на будинках «Геть КПРС»; в 1983 р. у Донецькій області (Північне Сніжнянське) було вивішено біле полотнище з образливими написами на керівників КПРС [185, с. 435]; у Києві на бетонних плитах та офіційних будівлях були знайдені написи «ОУН», «УПА», «Хай живе вільна Україна» [185, с. 507]; У Сумах у 1983 р. на фасаді Сумського машинобудівного технікуму написали: «Перед русифікацією скапітулюємо? Ні!», на стінах кінотеатрів «Якби то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслів глянув!», «Сьогодні черги, завтра картки, ото є провід від Москви», «В школи та учбові заклади – рідну мову!» та парканах житлових будинків було виявлено чотири зображення тризуба. Висота літер написів сягала від 5 до 50 см [185, с. 516];

- написи на грошових купюрах («Війна і смерть проклятому Радянському Союзу», «Прокляття та смерть кривавому комунізму») знайдено у Полтавській області 1984 р. [185, с. 634];

- виявлення антирадянських націоналістичних груп у Сумській області, листівок Українського національного фронту в Києві;

- анонімні листи, що розповсюджувалися серед студентів вишів (у Харківському медінституті в листі автор під псевдонімом «Чесна людина» закликав виступати за свободу слова й демонстрацій та писати листи до ЦК, преси, КДБ, інформував про заарештованих московських дисидентів [185, с. 172]. У 1967 р. анонімний лист був знайдений у поштовому вагоні «Жданов (нині – Маріуполь) – Ленінград (нині – Санкт-Петербург)» та підписаний псевдонімом «Дзвін». У 1968 р. анонімний лист надійшов до Одеського державного університету. У ньому закликали боротися з радянською системою: «Переписуй, розмножуй, революцію треба робити знову!» [185, с. 169]. Цього ж року в КНУ ім. Т. Г. Шевченка виявили 371 листівку, в яких були заклики до створення українського національного фронту, а також до передачі та розмножування листівок [185, с. 175];

- анонімні листи до редакцій газет/журналів (наприклад, до газети «Молода гвардія», де критикувалися журналісти «Ізвестій», «Правди», «Комсомольської правди». У листі автори підпільного неперіодичного журналу «Прометей» засуджували офіційну пресу, інформували про політв'язнів [185, с. 182]; у 1975 р. до редакції газети «Індустріальне Запоріжжя» надійшов лист, у якому йшлося про політику русифікації [185, с. 396];

- усні дисидентські комунікації виявлялися працівниками КДБ у вигляді «ворожих проявів» студентів провідних вишів, зокрема КДУ ім. Т. Г. Шевченка, де поширювали інформацію про українських буржуазних націоналістів. КДБ фіксувало прояви інакودумства на філософському, історичному, філологічному та факультеті журналістики [185, с. 189];

- погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, усього зафіксовано КДБ за 1965–1968 рр. 508 погроз, найбільше з них у Луганській обл. – 62, Волинській – 51, Тернопільській – 45, Донецькій – 35. КДБ це кваліфікувало як «терористичні наміри» [185, с. 225];

- оголошення про конкурси на написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії;

- розповсюдження листівок антирадянського змісту у Львівській, Київській, Рівненській, Харківській, Тернопільській, Чернігівській, Донецькій (Жданов), Івано-Франківській, Черкаській, Херсонській, Дніпропетровській (Кривий Ріг), Житомирській, Вінницькій областях. У листівках, зокрема в Донецькій області (Горлівка), автори виступали за «демократичні свободи в СРСР», проти політичних репресій та «неосталінської» політики в державі [185, с. 263]. Було знайдено листівки з протестом проти введення військ у Чехословаччину (1971 р.);

- листівки у виправно-трудових установах із закликом до страйків, відмов від роботи, не покорення адміністрації, зокрема листівки в Івано-Франківській обл. [185, с. 348]. У 1975 р. розповсюджувалася листівка з такими ж закликами до саботажу у виправно-трудої колонії у м. Ізяславі Хмельницької обл. У Рівненській обл. (с. Катеринівка) виявлені листівки із закликом боротися з радянською системою [185, с. 509];

- листівки про українську групу боротьби за права людини;
- листівки про виведення військ з Афганістану;
- листівки націоналістичного характеру, зокрема про ОУН в Івано-Франківську [185, с. 488];
- листівки із закликом не брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР;
- листівки у Херсонській обл. (Сімферополь) про створення нелегальної студентської організації «Демократична спілка молоді», яка повинна була увійти в майбутню демократичну партію «Демократичний фронт», де вже було 15 тис. студентів. Традиційно вони закінчувалися закликом: «... організуйте групи боротьби у вузах, заводах, фабриках» [185, с. 394]; в Одеській обл. (м. Березівка) на колгоспному ринку було поширено листівки із закликами до створення нової партії [185, с. 443];

- листівки на Головпоштамті в Києві, у яких наводяться вислови: «Комунізм – це опіум для народу», «Комунізм – це обман – царство небесне», «Комунізм – політична проституція», «Комунізм – убогість», «Боріться з

комунізмом наполегливо. При вільних виборах комунізм не пройде. Комуністичних мракобісів на суд народу» [185, с. 388];

- листівки, виявлені на автотрасі Донецьк–Запоріжжя (Великоновоселківський район) у 1982 р.; написи поблизу траси Суми–Лебедин, присвячені 50-річчю голодомору на Україні [185, с. 511];

- відкриті листи української інтелігенції в офіційній пресі (1972 р.), зокрема М. Коцюбинської, І. Дзюби, З. Франко, Л. Костенко, Є. Сверстюка, В. Некрасова, які працювали творчими робітниками в республіканських газетах та журналах: «Використовуючи своє службове становище, вони сприяють публікації творів своїх однодумців, які нерідко містять серйозні недоліки ідейного плану» [185, с. 292];

- поширення архівних документів (КДБ фіксувало витік з архівів документальних даних, які використовували дисиденти (Центральний державний архів кінофотодокументів УРСР, Центральний історичний архів при РМ УРСР, Архівне управління при РМ УРСР, Центральний державний історичний архів Жовтневої революції й соціалістичного будівництва, Облдержархів, Київський міський державний архів з постійним складом документальних матеріалів контролювалося КДБ лише з 1971 р.));

- музична поема «Україна» у виконанні хору філії Київського інституту в м. Миколаєві була виключена з програми та телевізійного ефіру через національне забарвлення (1972 р.); концерт капели бандуристів УРСР у залі Київської філармонії (1974 р.), вигуки «Слава Україні», що зафіксовані КДБ;

- організація груп для проведення щедрівок та колядок;

- організація різноманітних культурних та інформаційних акцій напередодні святкування радянських свят 1975 р.: «Забезпечено належний контроль за діями фігурантів справи «Блок», екстремістськи налаштованих єврейських націоналістів і татарських „автономістів”» [185, с. 401];

- використання національних символів (нищення радянських прапорів у Дніпропетровську, ст. Немішева Південно-Західної залізниці та в Одесі (1981 р.)

[185, с. 570]; вивішування українського національного прапора у Львові в 1971 р. [185, с. 270];

- перекручування тексту у книжці для дітей (наклад – 6 тис., продано 117 екз.) («... діти робочих, слепо (замість „смело”) за нами») у 1982 р. в Харкові [185, с. 424];

- самоспалення В. Макуха (у Києві 1968 р.) з причини введення радянських військ до Чехословаччини.

У листівках 1987–1991 рр. містилися заклики «не вірити перебудові і керівництву країни, організувати боротьбу з ним, а також вимоги припинити звільнення з роботи, підвищити зарплату, знизити ціни на продовольчі товари» [185, с. 594]. Листівки, як і написи, розповсюджували на стінах автобусних зупинок, магазинах, аптеках, державних будівлях, у під'їздах, лікарнях, метро, на автомобільних трасах. Часто писали на папері з учнівського зошита. Листи надсилалися «внутрішньосоюзними поштовими каналами» на конкретні адреси громадян та в офіційні установи, редакції газет. Писалося й про українських політв'язнів.

З одного боку, КДБ «блокувало» інформаційно-комунікаційну діяльність дисидентів, з іншого – більше виявляло листівок з гострими антирадянськими висловами. У 1980-х рр. листівки містили інформацію про незадоволення КПРС та її керівниками, про створення нових партій, «вибори без вибору», національну економічну політику, заклики до страйків на виробництвах, потребу в збільшенні зарплат, виведення військ з Афганістану. Критикувалося хабарництво, зловживання службовим становищем. У 1986 р. з'явилися листівки, де були описані наслідки аварії на ЧАЕС. На початку 1989 р. голова КДБ УРСР М. Голушко повідомив, що три роки поспіль як слідчі КДБ не заарештовували й не притягали до кримінальної відповідальності громадян за антирадянську агітацію. Останній арешт відбувся в Житомирі влітку 1986 р. [185, с. 13].

З 1987 р. КДБ поновив «профілактичні дії» та слідкування за звільненими політв'язнями, серед яких були В. Чорновіл, О. Мешко. І. Тереля, Є. Анцупов,

А. Корягіна, Т. Владимірова. У 1988–1989 рр. КДБ приділив увагу масовим демонстраціям та мітингам: «Спостерігається консолідація самодіяльних об'єднань негативного спрямування на спільній антисоціалістичній платформі, помітне зростання націоналістичних настроїв, порушень правопорядку, проявів крайнього екстремізму й релігійного фанатизму» [185, с. 607]. За цей період зафіксовано 170 масових зібрань за участю від 300 до 10 тисяч осіб. Організаторами були «Українська гельсінська спілка», «Комітет захисту української католицької церкви», «Української народно-демократичної ліги», «Українська студентська спілка», «Пласт», «Народний рух України», «Меморіал», «Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка». Але КДБ у цей період працювало тільки в інформаційному просторі, у пресі друкували антинаціоналістичні публікації, по телебаченню транслювали контрпропагандистські документальні й художні фільми тощо [185, с. 612].

Дисидентські комунікації створювалися в окремих осередках, зокрема у Києві та Львові, що фігурували у справі КДБ «Блок», інформація поширювалася по областях УРСР з допомогою спецкорів самвидавних часописів, розповсюджувачів листівок, написів на стінах державних установ тощо. Крім того, був задіяний тамвидав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на радіо «Свобода», «Голос Америки», відправлялися до інформаційного агентства «Рейтор», до преси країн Західної Європи та США.

За допомогою самвидаву дисидентські комунікації розповсюджувалися у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. «Усні» дисидентські комунікації являли собою зібрання дисидентів в громадських місцях, створення неофіційних організацій (Українська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), промови на могилах видатних українських діячів літератури, мистецтва, культури, проведення диспутів на національну тематику, організовані дискусії в університетах, щорічні зібрання української інтелігенції біля пам'ятнику Т. Г. Шевченку в Києві.

Націоналістичні або антирадянські написи знаходили й на стінах державних установ, зокрема в Харкові, Одесі, на Київському поштамті та анонімні листівки на поштамтах в різних містах радянської України. Листівки розповсюджувалися й у маршрутних автобусах, зокрема зафіксовано КДБ випадки на маршруті «Іллічівськ – Одеса», у поїзді «Ленінград – Жданов (Маріуполь)», на автотрасах «Донецьк – Запоріжжя», «Сімферополь – Євпаторія» у 1970-х рр. У символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтого прапора. Образливі написи на портретах керівників КПРС та Радянського уряду, виборчих бюлетенях, спалення державного прапора УРСР, СРСР почали з'являтися у 1980-х рр. [185, с. 556, 570].

У свою чергу, в інформаційних кампаніях з боку влади критикувалися дії інакодумців в ЗМІ, особливо в художньо-публіцистичних і сатиричних жанрах. Серед текстів архівних матеріалів КДБ можна виокремити слова, що відображають характеристику дисидентів з боку КДБ як «екстреміст», «шпигун», «злочинець», «зрадник», ворожий/ідейно-ворожий», «антирадянський», «націоналістичний», «бандформування», «ідейно шкідливий». Журналістські матеріали супроводжувалися карикатурами, шаржами, малюнками.

Отже, виходячи з архівних документів ГДА СБУ, до дисидентських комунікацій можна віднести самвидав (український часопис «Український вісник» та інші неперіодичні журнали або ті, що виходили одним числом, статті, есе та інші публіцистичні твори, які мали авторство, або виходили під псевдонімами, або анонімно); протестні документи (листівки, листи, анекдоти, петиції, усні та письмові погрози керівництву країни, заяви тощо, які, крім автора, мали інших підписантів); тамвидав, закордонні, заборонені в Радянському Союзі радіостанції; «кухонні розмови», творчі гуртки, зокрема хори; використання символів (національні герб, прапор); написи на стінах, будинках; організовані диспути та дискусії на заборонені теми (культурні, історичні, політичні, обговорення художніх творів шістдесятників, митців); культурні та інформаційні акції (збори біля пам'ятників українських митців з

метою популяризації національної культури). У фізичному просторі агенти КДБ користалися стеженням, допитами, а в інформаційному створювали «кагебістський самвидав», проводили інформаційні кампанії в радянській пресі.

2.3. В. Чорновіл та інші фігуранти справи «Блок» КДБ як провідні комунікатори дисидентства

Під час «брежнєвського застою» (1964–1986 рр.) збільшувалася кількість прихильників дисидентського руху, адже почалися арешти та репресії української інтелігенції, що привело до формування руху Опору. Дисиденти виступали в ролі комунікаторів в радянському суспільстві, використовували нелегальні методи поширення альтернативної інформації, передавали її за кордон для друку збірок, видань, транслявання на забороненому в СРСР радіо.

Дисидентів як комунікаторів можна розглянути у двох випадках: тих, хто публічно критикував офіційну ідеологію та політику КПРС (письмово або усно) й тих, хто виготовляв, переховував, зберігав та поширював заборонену владою інформацію. Крім цих комунікаторів, були ще «пасивні» учасники, які знали про інформаційно-комунікаційну діяльність осіб із названих двох груп, спілкувалися з ними, підтримували їх ідеї та були читачами самвидаву. Найбільшого поширення дисидентство набуло в Україні, Росії, Естонії, Латвії, Литві, Вірменії, Грузії [81].

Під час арештів операції «Блок» тільки в січні 1972 р. було заарештовано близько 20 дисидентів, серед них найвідоміші і знакові постаті – В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура.

Загалом протягом 1972 р. заарештовано близько 100 осіб, 89 із них засуджено за антирадянську діяльність [402]. Дисидентський рух не був численним (за даними самвидаву, його активістами були близько 600 осіб), не мав розгалуженої структури, яка охоплювала б усі прошарки суспільства.

Одним з провідних дисидентів-комунікаторів був В. Чорновіл – редактор провідного українського журналу «Український вісник». Його журналістську та публіцистичну спадщину вивчали В. Деревінський, Н. Мирошкіна, Л. Тарнашинська, О. Рарицький. Зокрема, Н. Сидоренко дослідила праці В. Чорновола, що висвітлювали демократичні принципи та націонал-патріотичні ідеали [230, с. 154–155].

У 1955 р. після закінчення Вільхівецької середньої школи із золотою медаллю (Черкаська обл.) В. Чорновіл вступив до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка на філологічний факультет (спеціальність «Українська мова та література»), але наступного року перевівся на «Журналістику». У 1960-х рр. брав участь у русі шістдесятників, зокрема в діяльності Київського клубу творчої молоді. Під час суду над М. і Б. Горинями в 1965 р. В. Чорновіл назвав прокурора та суддів злочинцями, кинув їм квіти. КДБ вжило адміністративних заходів – звільнення В. Чорновола з редакції газети «Друг читача». Крім того, суд присудив три місяці примусової праці з утриманням 20 % зарплати. Після цієї події В. Чорновіл не мав права працювати за фахом, тобто журналістом. Після написання і розповсюдження публіцистичних збірок «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» та декількох окремих статей В. Чорновола було заарештовано в серпні 1967 р. за звинуваченням у «поширенні наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР [301, с. 40].

У травні 1966 р. він розповсюдив документально-публіцистичну збірку «Правосуддя чи рецидиви терору?». Її із супровідним листом спочатку надіслав Прокуророві УРСР та голові КДБ при раді міністрів УРСР, першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту і голові Верховного суду УРСР В. Зайчуку. Збірка «Правосуддя чи рецидиви терору?» мала вступ, сім розділів («За що не карає стаття 62 Кримінального кодексу УРСР?»; 2. «Як виявляють „особливо небезпечних державних „злочинців”»; 3. «Попереднє слідство, або Фабрикація „злочину”»; 4. «Суд»; 5. «Мізерність, або безглуздість звинувачень

і жорстокість вироків»; 6. «Розправа над С. Караванським як яскравий приклад узаконеної сваволі»; 7. «Думки наостанку. Куди йдемо?»), а також авторські коментарі, понад двадцять додатків, документальних матеріалів. Кожна з частин збірки має епіграфи, цікаві цитати. Тобто в епіграфі завжди є протистояння цитат з радянських законів українським приказкам, афоризмам вітчизняних або закордонних письменників. В. Чорновіл детально описував умови життя політв'язнів, порушення прав людини. В останній сьомій частині він ставить питання про свободи й законність, які повинні гарантувати конституція радянському суспільству. Експресивна образність, полемічність пронизує весь текст («громадянські імпульси найсправедливішого суспільства», і «рахітична тінь задуманого», і «кривава м'ясорубка», і «профілактика мізків») [302, с. 152].

У лютому 1969 р. В. Чорновола звільнили з табору, у грудні він створив самвидавний часопис «Український вісник», який почав поширюватися в 1970 р. Часопис містив не лише інформацію про факти порушення прав людини, а й найважливіші документи самвидаву, аналітичні статті, художні твори. Мав мережу кореспондентів, які надсилали унікальну, замовчувану владою, інформацію. В. Чорновіл був вдруге заарештований 12 січня 1972 р. під час чергової хвилі репресій як редактор «Українського вісника». Його справа налічувала 15 томів. Також В. Чорновола звинувачували в написанні матеріалу «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)), який вийшов у п'ятому і шостому випусках «Українського вісника» у травні 1971 р. і березні 1972 р. Критичний відгук представляв собою відповідь на твір «Що і як обстоює І. Дзюба» Б. Стенчука.

В. Чорновіл спрямував опубліковану в самвидаві свою роботу проти брошури Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба», де автор негативно критикував твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, який мав авторитет серед дисидентів. В. Чорновіл за допомогою прийому пародії критикував автора, повторюючи його прийом. Тобто обирав цитату з його твору, яка містила вислів з роботи І. Дзюби, коментар самого Стенчука, а потім

давав своє бачення проблеми, аргументовано доводив свою точку зору. Таким чином, робота В. Чорновола поділена на пронумеровані блоки, які складаються з цитат і коментарів. Підзаголовок має назву «66 запитань і зауваг „інтернаціоналістові”». Автор звертався до опонента на «Ви». У вступі В. Чорновіл пояснював, чому таку форму обрав для тексту: «Брошурка Ваша надто мілка для серйозної полеміки з нею» [303, с. 698]. Після останнього шістдесят шостого зауваження В. Чорновіл у післямові звернувся до опонента. Спираючись на чутки, він спитав про реальне існування Б. Стенчука, припустив, що за псевдонімом автора стояла група людей з КДБ. Після публікації матеріалу В. Чорновола було включено в справу «Блок» КДБ.

Після арештів 1972 р. членів редакції «Українського вісника» під однойменною назвою вийшов сьомий номер за редакцією Є. Пронюка, В. Лісового, В. Овсієнка. Матеріали часопису мали інформативний, хронікальний характер, не продовжуючи традиції публіцистичних та художніх розділів попередніх випусків. У 1974 р. С. Хмара, О. Шевченко та В. Шевченко видали свій «Український вісник» (№ 7–8). Кілька чисел журналу з такою ж назвою надрукувала «Українська загальнонародна організація». Проте не можна ці видання відносити до історії першого самвидавного журналу «Український вісник», оскільки вони не відповідали структурі, концепції, змістовому наповненню часопису за редакцією В. Чорновола. Ці випуски робилися для того, щоб спростувати вирок дисидентам, довести, що не вони займалися самвидавом.

Розглянемо й інших дисидентів, які збирали інформацію, створювали видання, передавали новини на заборонені радіостанції та закордонні ЗМІ, поширювали дисидентські комунікації. Український філософ, правозахисник, дисидент В. Лісовий був одним з організаторів самвидаву в 1960-х рр., у 1972 р. він виступив із протестом проти арештів шістдесятників. В. Лісовий мав канали поширення дисидентських комунікацій, крім того, збирав, виготовляв, друкував самвидав. Тому також був фігурантом справи «Блок». Одинадцять років відбув у концтаборах Мордовії, на засланні в Бурятії.

Реабілітований у 1989 р. В. Лісовий викладав філософію у вишах, з 1969 р. працював співробітником Інституту філософії АН УРСР. У 1971 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Логіко-філософське дослідження побутової мови». Крім організаційної діяльності в самвидаві, В. Лісовий написав «Відкритий лист членам ЦК КПРС і ЦК КП України»: «...„Справа Добоша” – це вже просто справа, обернена проти живого українського народу і живої української культури. Така „справа” дійсно об’єднує всіх заарештованих. Але я вважаю себе теж причетним до такої справи – ось чому прошу мене також заарештувати і судити» [52].

Лист призначався для розповсюдження в самвидаві. У 1972 р. було виготовлено 100 екземплярів листа і був складений список адресатів. З цим матеріалом був заарештований З. Пронюк. В. Лісовий надіслав надруковані екземпляри Л. Брежнєву та В. Щербицькому, секретареві парткому Інституту філософії. 6 липня 1972 р. В. Лісовий був заарештований. Під час арешту працівники КДБ використовували вплив колег з Інституту філософії АН УРСР професора В. Євдокименка та співробітника С. Васильєва. В. Лісового засудили до семи років позбавлення волі в таборах суворого режиму та трьох років заслання за ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

На думку В. Лісового, дисидентські комунікації найбільше мали вплив на молодь, зокрема студентську. КДБ фіксувало підтримку дисидентських ідей на факультетах: філософському, історичному, журналістики, меншу – на філологічному [185, с. 188]. В. Лісовий не погоджувався на офіційне «каяття» як поширену інформаційну акцію з боку радянських ЗМІ. У засланні підтримував зв’язки з В. Стусом та В. Чорноволом, вважав ближчих за поглядами до українців литовців та латишів [409, с. 245].

В. Лісова, дружина В. Лісового, також розповсюджувала самвидав після арешту чоловіка. Вона була фігурантом справи «Блок» під псевдонімом «Тиха». Брала участь у прес-конференції для зарубіжних журналістів у Москві, де ознайомила їх зі становищем в Україні, виступала на захист В. Лісового, Є. Пронюка, М. Коцюбинської. Разом з О. Мешко, М. Матусевич, А. Марченко,

О. Антонів, Р. Руденко допомагала родинам політв'язнів, звертаючись до фонду В. Солженіцина. Також передавала інформацію до самвидаву про стан політв'язнів, зокрема про В. Лісового [436, с. 272].

У зв'язку з цим В. Лісову викликали в КДБ на допити, проводили обшуки, слідкували з метою психологічного тиску. Інформація про її переслідування передавалася по «Радіо Свобода». У КДБ її називали представницею «підпільної педагогіки», адже вона популяризувала статтю І. Франка «Поступ», працюючи з дітьми, приділяла увагу українській культурі. За даними КДБ, В. Лісова зберігала листи до ЦК КПРС «антирадянського» змісту, мала зв'язки з російською дисиденткою І. Корсунською, якій постачала альтернативну інформацію з України, зокрема й для використання в російському журналі «Хроники текущих событий». Крім того, спецслужби наголошували на міцних зв'язках дружин дисидентів. У 1980 р. у неї вилучили список дисидентів, їх фотокартки, номери телефонів, листи до друзів та адреси людей, які допомагали політв'язням та їх родинам. Також її звинувачували в передачі інформації, «міжнародних документів» для «Радіо Свобода» та закордонного журналу «Сучасність» через листування з емігранткою А. Глазман, яка проживала в США [436, с. 275], у доведенні до світової громадськості інформації про Л. Лісового, В. Чорновола, В. Стуса, про розпуск хору «Гомін». Її запідозрили у зберіганні та розповсюдженні «антирадянських» документів, тому в 1980 р. на неї завели справу, проводили «виховні» бесіди, за нею слідкували, проте в 1984 р. здали справу в архів. Це була справа В. Лісової з Л. Світличною, В. Сверстюк, М. Коцюбинською.

Дисидент та політв'язень В. Мороз став відомим як в Україні, так і за кордоном своїми публіцистичними творами «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка Опору», «Серед снігів», «Замість останнього слова», які він написав будучи репресованим. Арештований у вересні 1965 р., засуджений за статтею 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) до 4 років таборів, у червні 1970 р. за цією ж статтею його було засуджено до 6 років спецтюрми, 3 років таборів особливо суворого режиму і

5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом [303, с. 286]. В. Мороз був представником української інтелігенції, до ув'язнень працював викладачем на історичному факультеті Львівського державного університету, у Луцькому та Івано-Франківському педінститутах.

В. Мороза вважали одним із символів українського руху Опору, тому була організована широка інформаційна та правозахисна кампанія на його підтримку. У червні 1974 р. А. Сахаров звернувся до Л. Брежнєва та Р. Ніксона окремим листом на захист політв'язня. З липня 1974 р., домагаючись переведення з тюрми до табору, В. Мороз розпочав безтермінову голодовку, яка тривала п'ять місяців. Закордонні ЗМІ почали активно це висвітлювати, адже його дружина Р. Мороз з допомогою російських дисиденток Л. Алексєєвої та І. Корсунської організувала прес-конференцію із залученням п'ятих іноземних журналістів у Москві. У результаті в Канаді, США, Австралії, Аргентині, в інших країнах були створені комітети захисту В. Мороза. Під час другої прес-конференції, яка проходила в серпні 1974 р., Р. Мороз звернулася по допомогу до світової громадськості та до Міжнародного Пен-клубу, тому «звернення були опубліковані в провідних газетах, на них реагували президенти, прем'єри, сенатори» [172]. Після цього в СРСР їй дали право на побачення з чоловіком в тюрмі: «Чоловік ледве ходив, він важив 50-55 кг при зрості 175 см, був, можливо, під дією психотропних речовин, бо й говорив незв'язно»,— згадувала Р. Мороз [161, с. 185]. Після цього вона написала звернення до президента США Д. Форда, прем'єр-міністра Канади П. Трюдо, канцлера ФРН Г. Шмідта, також від імені батька звернення до Л. Брежнєва, яке він підписав. Ці обидва звернення Л. Алексєєва передала за кордон. Таким чином, на захист В. Мороза виступили Міжнародний Пен-клуб, Міжнародна Амністія, Міжнародна Ліга захисту прав людини, Комітет захисту прав радянських політв'язнів «Нью-Йорк». У вересні 1974 р. у справі В. Мороза сенатор конгресу США Г. Джексон звернувся до Л. Брежнєва, а у жовтні — парламентарі Великобританії та представники уряду Канади. Звільнення вимагала громадськість Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції, Австрії [103, с. 156].

З 27 на 28 квітня 1979 р. у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді представники радянських властей обміняли п'ятьох політв'язнів – О. Гінзбурга, Г. Вінса, В. Мороза, М. Димшиця та Е. Кузнецова – на радянських представників КДБ, засуджених у США за звинуваченням у шпигунстві. В. Мороз був єдиним з України, хто брав участь в «обміні». Після переїзду до США В. Мороз працював у Гарвардському університеті, потім у Канаді радіожурналістом. Його дружина Р. Мороз також в США влаштувалася в редакцію журналу «Сучасність» коректором, де друкувала на машинці одержані від політв'язнів та дисидентів тексти, писала репортажі, нариси, есе. У 1980–1990-ті рр. вона працювала радіожурналістом на «Голос Америки» та «Радіо Канади». Основними темами повідомлень були українське життя, зокрема дисидентство, греки Приазов'я [172].

Н. Світлична також стала фігурантом справи «Блок». Вона була представницею української інтелігенції, працювала вчителем української мови, завучем у школі, редактором видавництва «Радянська школа», науковим співробітником інституту педагогіки, бібліотекарем. Була заарештована у травні 1972 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда», адже її звинуватили у зберіганні та поширенні забороненої інформації. Разом з іншими ув'язненими вона брала активну участь у протестах, голодуваннях. Була звільнена в 1976 р., а в 1978 р. виїхала спочатку до Рима, де її прийняв Папа Римський Павло VI, а потім – до США. Н. Світличну позбавили радянського громадянства. За кордоном вона працювала перекладачкою в Гарвардському університеті. Також у 1980–1985 рр. видавала «Вісник репресій в Україні», а у 1983–1994 рр. працювала в українській редакції «Радіо Свобода», повідомляла про дисидентів [158, с. 55].

Є. Сверстюк проходив у справі КДБ «Блок». Був відомий як автор самвидавних текстів, а також зберігав та розповсюджував самвидав. У 1956–1959 рр. працював викладачем української літератури в Полтавському педагогічному інституті, у 1959–1960 рр. – старшим науковим співробітником Українського НДІ психології, у 1961–1962 рр. – завідувачем відділу прози

журналу «Вітчизна». У межах адміністративних заходів КДБ його чотири рази звільняли з роботи з політичних мотивів. З 1965 р. до 1972 р. мав посаду відповідального секретаря редакції часопису «Український ботанічний журнал» [225, с. 12].

Є. Сверстюк у співавторстві з І. Світличним написав один із найгостріших і найпопулярніших творів українського самвидаву 1960-х рр., а саме памфлет про спалення бібліотеки «З приводу процесу над Погружальським», який поширювався анонімно. Він публічно виступав проти дискримінації української культури, зокрема, на вечорі пам'яті В. Симоненка у 1964 р. разом з А. Горською, Л. Костенко, І. Дзюбою та В. Некрасовим публіцист написав та підписав відкритий лист до газети «Літературна Україна» у зв'язку із цькуванням в офіційній пресі В.Чорновола. Широко розповсюджувалися в самвидаві відомі його есе «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято» [222].

У 1960-х рр. Є. Сверстюк був організатором та учасником напівлегальних літературних вечорів, зборів, заборонених святкувань дня перенесення праху Т. Шевченка з Санкт-Петербурга в Україну 22 травня 1861 р. Тому він вважався одним з провідних дисидентів-комунікаторів в Україні. Заарештований під час другої хвилі арештів операції «Блок». 14 січня 1972 р. Є. Сверстюк був засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на максимальний термін – сім років таборів суворого режиму та п'ять років заслання.

Серед дисидентів загинули в таборах Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий. Журналіст В. Марченко у 1972–1973 рр. написав три статті «За праваном ідейності», «Київський діалог» та «Страшний якийсь тягар» під псевдонімом Валентин Розум та поширював матеріали через Л. Волгу [431, с. 84]. Йому інкримінували агітацію в усній та письмовій формі (виготовлення та поширення інформації антирадянського змісту), читання і розповсюдження трактату І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У таборах він збирав і нелегально надсилав на волю інформацію про становище в'язнів, колективні і

особисті заяви, нариси, есе, інтерв'ю. Його тексти в роки ув'язнення розповсюджувалися серед аудиторії, зокрема статті «Там, в українських печерах», «За просвічення розуму», «Це неземне довготерпіння».

Деякі українські дисиденти відбували строк у психлікарнях, зокрема Л. Плющ, В. Рубан, М. Плахотнюк, М. Якубівський. Фігурант справи «Блок» М. Плахотнюк закінчив лікувальний факультет Київського медінституту. З 1963 р. був активним учасником Клубів творчої молоді (КТМ) та «Сучасник», організовував літературні та музичні вечори, художні виставки, створив студентський міжвузівський фольклорно-етнографічний гурток, брав участь у виїзному хорі «Жайворонок», заклав традицію Шевченківських читань 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку. М. Плахотнюк взяв участь у похороні В. Симоненка, організував в медінституті вечір його пам'яті. Після цього з ним представник КДБ провів виховну бесіду-догану. У листопаді 1968 р. М. Плахотнюка допитували у справі І. Сокульського, після чого запропонували звільнитися з кафедри невропатології Київського медінституту. 12 січня 1972 р. під час другої хвилі масових репресій в Україні М. Плахотнюк був заарештований за ст. 62 КК УРСР. Причиною стало вилучення КДБ документа про створення Комітету захисту Н. Строкатої, листа В. Чорновола до З. Франко на захист Н. Строкатої. Звинувачували й у зберіганні та розповсюдженні документів «антирадянського змісту».

М. Плахотнюк збирав інформацію для часопису «Український вісник». У вересні експертиза Інституту ім. Сербського в Москві поставила йому діагноз «шизофренія з манією переслідування, періодично неосудний». Його направили на примусове лікування в психлікарню 24 листопада 1972 р. – у Дніпропетровській області, з вересня 1976 р. – у Казанській. Висновки медичних комісій про припинення примусового лікування в 1974, 1976, 1977 рр. відхилялися Київським обласним судом. Загалом провів у психлікарнях 15 років. Проте й у цей період продовжував писати листи, підтримувати дисидентські комунікації з ув'язненими та українськими інакодумцями. У своїх спогадах він ділився, що листи писали олівцем, адже

«...олівець приносив прибуток санітарам. Стрижні олівців часто кришилися, і їх потрібно було щоразу підстругувати... Адже бритвочку тільки він має право носити», – писав у мемуарах М. Плахотнюк [181, с. 173]. Також він описав канали передачі інформації з таборів та заслання: «до заадресованого конверта пришпилюють записку зі зверненням до незнайомця, мовляв, людино добра, якщо знайдеш цей конверт, то вкинь до поштової скриньки. Конверт викидають через унітаз в туалеті. ... Другий канал. Цими самими вагонами часто розвозять „хіміків”, тобто засуджених з направленням на будови народного господарства. Листи, передані ними, також іноді доходять на волю» [181, с. 175].

І. Калинець – видатний український поет, дитячий письменник, автор самвидаву, фігурант справи «Блок» КДБ. Його дружина І. Стасів-Калинець була активною дисиденткою, поетесою, художницею, філологом, працювала викладачем української мови та літератури у Львівському політехнічному інституті. Репресії І. Калинця почалися з того, що КДБ не дозволило надрукувати у видавництві «Молодь» першу збірку віршів «Експурсія», присвячену історії, мистецтву й архітектурі Львова.

І. Калинець та І. Стасів-Калинець організовували вдома зустрічі для дисидентів, творчої інтелігенції з метою поділилися альтернативною інформацією, брали участь у правозахисних акціях: підписували заяви і протести, неофіційно виступали на громадських заходах. КДБ, своєю чергою, проводив обшуки, прослухував квартиру. У січні 1972 р. за операцією «Блок» та справою «Добоша» І. Стасів-Калинець була заарештована за ст. 62 КК УРСР, підставою слугували присвячення віршів В. Чорноволу, розповсюдження текстів В. Мороза та самвидаву, зокрема серед учнівської молоді [379, с. 103].

І. Калинцю інкримінували видання його книг за кордоном у тамвидаві, присвячення збірки В. Морозу, контакти з іноземцями. За ст. 62 КК УРСР він отримав шість років таборів та три роки заслання, як і його дружина. У 1975 р. під час таборів став членом Міжнародного ПЕН-клубу, а 1977 р. – лауреатом премії імені І. Франка (Чикаго).

В. Стус був відомим українським поетом, критиком, публіцистом, автором самвидаву, членом Української Гельсінкської групи (УГГ), за фахом – істориком, також був дисидентом та входив до справи КДБ «Блок». На початку 1960-х рр. він працював літературним редактором газети «Социалистический Донбасс», у 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Після протестного виступу проти арештів української інтелігенції 4 вересня 1965 р. на прем'єрному перегляді фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві отримав спочатку адміністративні попередження, згодом був виключений з аспірантури, звільнений з Державного історичного архіву. Видавництва не друкували його поетичні збірки, посилаючись на різні причини. У 1970 р. у тамвидаві Бельгії вийшли його поетичні збірки «Круговерть» та «Зимові дерева». В. Стус протестував проти культу особи тоталітарного режиму, політики денационалізації, обмежень свободи слова. Він писав відкриті листи до Президії Спілки письменників на захист В. Чорновола в 1968 р. з приводу опублікованої в «Літературній Україні» наклепницької статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», редакторів журналу «Вітчизна» Л. Дмитерку з гострою критикою його виступів проти І. Дзюби (1969 р.), до ЦК КПУ і КДБ, до Верховної Ради України (1970 р.). Ці документи розповсюджувалися українським самвидавом. У 1971 р. українські дисиденти вперше вирішили створити легальну правозахисну організацію на захист Н. Строкатої, куди одним з перших вступив В. Стус [449, с. 60].

Під час операції «Блок» 12 січня 1972 р. В. Стус був заарештований і звинувачений у проведенні антирадянської агітації й пропаганди. Йому інкримінували авторство українського самвидаву: 14 віршів та 10 правозахисних літературознавчих статей. Окрім цього, КДБ доводив його закордонні зв'язки [464, с. 134].

В. Стус був засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до п'яти років таборів суворого режиму і трьох років заслання. Після цього він написав відомий публіцистичний лист «Я обвинувачую». Був співавтором з

В. Чорноволом та Б. Пенсоном книги «Хроніка таборових буднів». Також про нього писали як в самвидавних матеріалах в Україні, так і в російському журналі «Хроника текущих событий», зокрема у номерах 42, 45, 48, 54, 57, 62. Виступав на захист репресованих членів УГГ. У 1980 р. був заарештований та засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на десять років таборів особливо суворого режиму і п'ять років заслання. У серпні 1985 р. В. Стус у карцері оголосив голодовку протесту. Загинув 4 вересня 1985 р.

Отже, фігуранти справи «Блок» обвинувачувалися за ст. 62 КК УРСР «антирадянська агітація та пропаганда» та отримували від семи до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Українські дисиденти переслідувалися та були заарештовані як автори текстів самвидаву, за створення, копіювання, зберігання, поширення забороненої інформації, передачі її за кордон (у тому числі з метою друку в офіційній зарубіжній пресі та трансляції її на радіо), усне, публічне поширення антирадянських висловлювань, підтримку зв'язків з дисидентами та політв'язнями.

Висновки до розділу 2

У 1960-х – на початку 1990-х рр. автори, організатори самвидаву й інших альтернативних каналів знаходили нові конспіративні методи виготовлення та поширення забороненої офіційною владою інформації, працювали у підпільних умовах. Якщо розглядати публіцистику та журнал «Український вісник», окремі аналітичні та публіцистичні статті, то вони розповсюджувалися в певних групах української інтелігенції, передавалися за кордон та набували ефективності під час транслявання на заборонених закордонних радіостанціях «Радіо Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі». Вже тоді метою дисидентів було поширення нових смислів і знань, що замовчувалися офіційними ЗМІ. Учасники руху Опору створили мережу врізних міст для збору, виготовлення та поширення альтернативної інформації.

У результаті аналізу архівних документів справи КДБ «Блок» було виявлено, що крім діяльності дисидентів, в інформаційних записках КДБ увагу приділяли й анонімним текстам, що розповсюджувалися в різних містах УРСР. Зокрема, документи (петиції, звернення, скарги, протести, прохання, повідомлення, заяви), листівки, листи, написи на будівлях, погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, оголошення про конкурси на написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії. Також відслідковувалися зв'язки дисидентів з іноземцями. У символічному полі КДБ фіксувало вивішування синьо-жовтого прапора, створення народних творчих гуртків, організацію різноманітних культурних та інформаційних акцій. Крайньою формою протесту було зафіксовано самоспалення В. Макуха. Крім того, були популярними й усні дисидентські комунікації під час творчих або культурницьких зборів, промови серед масової аудиторії.

Особливу увагу в справі «Блок» приділялося авторам, організаторам самвидаву та поширювачам дисидентських комунікацій. Зокрема, у 1972 р. було заарештовано В. Чорновола, В. Стуса, І. Калинця, І. Геля, М. Плахотнюка, В. Марченка, Є. Сверстюка, усього близько ста осіб. Провідні комунікатори в публічному просторі працювали в освітній, інформаційній, гуманітарній сферах. У справі «Блок» фіксувалися їх зв'язки з іншими дисидентами, закордонні зв'язки або участь у прес-конференціях із закордонними журналістами, публічні виступи, організація неофіційних заходів, створення та розповсюдження протестних документів, самвидаву тощо.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ (1986–1991 рр.)

3.1. Тематика і проблематика повідомлень дисидентських комунікацій (на прикладі самвидавних часописів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»)

3.1.1. «Український вісник» як провідний самвидавний часопис в Україні 1970–1972, 1987–1989 рр.

Український самвидав складався з окремих документів, літературних творів та неперіодичних видань. Крім літературного та культурницького зародився власне громадсько-політичний самвидав як опозиційна, позацензурна соціокультурна форма в 1960–1962 рр. [170, с. 93]. Неперіодичні видання превалювали над періодичними чи подовженими, зокрема О. Спанатій називає 606 назв (98,06 %) неперіодичними виданнями та 12 документів, п'ять назв (1,94 %) серіальними [239, с. 88]. З 1964 р. по 1966 р. першим виходив машинописний журнал «Воля і Батьківщина» як друкований орган Українського Народного Фронту, де був редактором З. Красівський.

У часи перебудови виходили по декілька чисел журналів у Львові: «Альтернатива» – 12 випусків (1988), «Гомін перебудови» – два випуски (1987), «ВІКО» – три числа (1988–1989), «Євшан-зілля» – вісім випусків (1987–1990), «Кафедра» – вісім випусків (1988–1989), «Львівські новини» – 57 номерів (1989–1991), «Хроніка Католицької церкви на Україні» – 26 чисел (1984–1987). У Києві було надруковано 5 випусків часопису «Дзвін» (1986–1987), «Український вісник» – 14 номерів (1970–1972, 1987–1989), «Наша віра» (1989–1990) Є. Сверстюка. У Дніпропетровську – «Пороги» (1989 р.) – 8 випусків, «Український час» – 3 випуски (1989) [479]. Також були відомими «Поступ» О. Кривенка, «Голос відродження» С. Набоки, різноманітні бюлетені.

Часописи самвидаву, де друкувалися тексти на громадсько-політичні та соціокультурні проблеми, мали суспільну значущість та належать до дисидентських комунікацій. Важливим є збір та систематизація публікацій з видань, що надруковані різними видавництвами за кордоном або поширенні самвидавом. Серед них виділявся журнал «Український вісник», який мав невизначений наклад та поширювався стихійно, виходив у 1970–1972 та 1987–1989 рр., всього було підготовлено 14 випусків за два періоди його існування (Див. Додаток Б). «Український вісник» – літературно-художній і суспільно-політичний часопис, був провідним самвидавним журналом в УРСР. Він готувався у вигляді машинопису з фотоілюстраціями. Його перевозили за кордон чи в інші міста України, зокрема, в Київ, Одесу, Дніпропетровськ [303, с. 13]. Згодом аркуші почали фотографувати і розповсюджувати плівку. В. Чорновіл виступав як засновник, автор, редактор, коректор і видавець. Журнал не мав точної періодичності, тому що виходив нелегально і залежав від збору інформації з усієї України, політичних таборів, які знаходилися в інших республіках СРСР. Крім того, збирати, обробляти та поширювати таку інформацію було небезпечно в умовах постійного стеження чи обшуків КДБ.

Поновлення «Українського вісника» було актуальним у 1987–1989 рр., адже продовжило висвітлення проблеми прав людини за допомогою гласності часів перебудови. Журнал був більш вдосконаленим, мав чітку структуру і дотримувався її. Часопис був друкованим органом громадської організації УГС. Тому для підвищення результативності «Українського вісника» редколегія надсилала примірники в урядові інстанції, різним організаціям та відповідальним особам в тому випадку, якщо про них було написано в журналі [63, с. 87].

Розглянемо перший період існування самвидавного часопису «Український вісник» – 1970–1972 рр. У вступному слові «Завдання „Українського вісника”», яке відкривало перші шість випусків, декларувалося, що видання подаватиме об’єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії,

факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, про акції протесту, а також друкуватиме твори самвидаву [303, с. 62]. Метою редколегії часопису було оповістити світову громадськість про порушення прав людини в УРСР, закликати громадськість з інших країн стати на захист політв'язнів.

У структурі видання були постійні рубрики на кшталт «Хроніка», «Українські політв'язні в тюрмах і таборах», «Документи українського самвидаву», що висвітлювали події дисидентського руху. «Український вісник» широко відображав проблему репресій українській інтелігенції, захищаючи таким чином громадянські права українців. У літературному відділі часопису редколегія друкувала твори дисидентів, політв'язнів. За мету члени редколегії ставили реабілітацію творчості українських письменників і поетів та популяризацію її [303, с. 62].

Суспільно-політична тематика відображалась в публіцистиці В. Чорновола, Я. Дашкевича, П. Скочка, Є. Сверстюка, В. Шевченка, Л. Лук'яненка, Б. Гориня, М. Гориня. Провідною темою була правозахисна.

Автори часопису на демократичних засадах прямували до незалежності преси. Адже основним принципом журналу була свобода слова. В.Чорновіл підкреслював у редакторській статті, що «Український вісник» повинен був «...відображати інформацію про приховувані процеси в громадському українському житті, зокрема про порушення свободи слова та інших демократичних свобод, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності» [303, с. 61].

В. Чорновіл редагував журнал, виправляв орфографічні та пунктуаційні помилки, але стилістику, зокрема діалектизми, залишав [472, с. 9]. У грудні 1969 р. В. Чорновіл написав завдання «Українського вісника», де можна побачити задум та ідею видання: «„Вісник” міститиме без узагальнень про порушення свободи слова і інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму та українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по

тюрмах та таборах, про різні акції протесту тощо» [303, с. 5]. Кожне число починалося зі слова редактора.

До провідних текстів подавалися коментарі, зауваження, висновки. Рубрика «Хроніка» містила актуальні замітки та розширені повідомлення про масові переслідування людей. Допити, обшуки, звільнення з роботи, суди, які проходили по всій Україні, були оприлюднені у виданні. Можна знайти матеріали в журналі, які з'являлися в самвидаві раніше. Тому редактор давав після повідомлення широкий аналітичний коментар від двохсот друкованих рядків. Зокрема, це стосується статей «Кампанія проти критика Івана Дзюби», «До історії одного наклепу» у першому випуску. Матеріали, що публікувалися під рубрикою «Хроніка», розміщувалися за географічним принципом [303, с. 65].

У січні 1970 р. вийшов перший випуск «Українського вісника», який був присвячений захисту публікації І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де полемізували з радянськими критиками В. Чорновіл і В. Стус у статті «Кампанія проти критика Івана Дзюби» [303, с. 65]. Основними аргументами були тези за відродження й розвиток української мови.

У постійній рубриці «Інші суди, арешти, обшуки, допити на Україні» можна побачити, що переслідувалися здебільшого представники інтелігенції, яких звільняли з роботи, вилучали самвидавну та іншу заборонену літературу, саджали в тюрми без наявності доказів у звинуваченні. Для захисту представників української інтелігенції автори часопису писали листи правозахисного характеру, давали їх на підписи літераторам, художникам, науковцям, службовцям, робітникам, які підтримували ідею, і потім відсилали у вищі офіційні інстанції. Після таких листів, які супроводжували статті, подавалася й інша інформація про переслідування людей, які підписувалися. Про кожного окремо було опубліковано повідомлення [303, с. 122].

Під постійною рубрикою «Повернулися з ув'язнення» друкувався список людей і їх біографічні дані. До цій рубрики належить і «Список політв'язнів-українців», де були опубліковані відомості про засуджених, адреси таборів [303, с. 150].

Постійна рубрика «Про український самвидав» висвітлювала ідею, завдання, діяльність самвидаву як стихійної форми здійснення права на свободу слова. У ній друкувалися популярні на той час документи та публіцистичні твори, зокрема збірники «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновола. Також у цій рубриці, зокрема у п'ятому номері «Українського вісника» публікувалася дискусія, що виникла навколо статті Б. Антоненка-Давидовича «Літера, за якою тужать», розглядалися мовні проблеми. Окремо друкувалася інформація про Україну, яку висвітлювали в закордонній пресі. У першому й другому випусках була опублікована в перекладі на українську мову стаття «Українці відбиваються» Дж. Віра з англійської газети «Економіст» за 25 січня 1969 р. [304, с.163].

З другого по п'ятий випуски журнал «Український вісник» мав чітко виражений літературно-публіцистичний характер. Про це свідчать рубрики «У світі літератури і мистецтва» і «Огляд українського самвидаву», де були опубліковані новини з літературного життя України, зокрема про Шевченківську премію, вихід нових книг українських авторів, огляд рецензій в пресі. У другій рубриці розглядалися новинки самвидаву. Також подавалися відомості про самвидав КДБ, який поширював наклепи на В. Чорновола та І. Світличного [303, с 261]. Зокрема, редактор «Українського вісника» В. Чорновіл подав інформацію про розповсюдження листівок кадебістського самвидаву, надрукував деякі оригінали та їх мовностилістичний аналіз, в якому зробив висновок, що інформацію готувала одна особа [303, с. 264].

У січні 1971 р. вийшов четвертий випуск журналу «Український вісник», присвячений «світлій пам'яті Алли Горської – громадянки, митця, людини» [303, с. 435]. Видання відкривається рубрикою «Трагічна смерть Алли Горської», де йдеться не тільки про її вбивство за нез'ясованих обставин, а й про життєвий і творчий шлях художниці. Було надруковано некрологи від Є. Сверстюка, І. Геля, вірш В. Стуса [303, с. 446–454].

У рубриках «Доповнення і виправлення» і «Розмова з читачем» редактор В. Чорновіл уточнював інформацію з попередньо надрукованих текстів,

зокрема конкретні прізвища та звання посадових осіб, міліції, компартії тощо. Рубрика «Розмови з читачем» була поділена на блоки, кожен з яких становив відповідь редактора на зауваження читачів. На пропозицію публікувати більше поезії, зокрема символістів, В. Чорновіл писав, що велика кількість оперативних матеріалів публіцистичного характеру примушували редакцію відкладати вірші через брак обсягу видання, несистематичну періодичність [303, с. 601]. Проте виходили замітки про появу нових творів у самвидаві. Цікаві були пропозиції від читачів щодо оформлення «Українського вісника», а саме – клішований заголовок, менший формат паперу, обкладинка тощо. Редактор відповідав, що журнал тиражувався і розповсюджувався стихійно, тому деякі примірники мали особливе оформлення. Отже, комунікація членів редакції з читачем відображалася на сторінках видання, що підтверджує читацьку аудиторію часопису, яка була представлена по різних містах України.

Рубрика «Голоси чужоземців» у п'ятому випуску – це огляд закордонної і російської преси, презентація нових книг, темою яких були історія та культура України. Однак редакція підкреслювала, що подавалася тільки інформація, без оцінки.

Цей випуск закінчується трьома традиційними редакторськими колонками «Розмова з читачем», «Виправлення і уточнення», «Від редакції». Було відображено чітко позицію часопису щодо авторства матеріалів та авторського права: «...твори, друковані у «Віснику», безпосередньо від авторів не одержуються і їхнє використання з авторами не узгоджується. Право на поміщення таких творів дає сам факт поширення їх самвидавом» [303, с. 765]. Таким чином, редактор хотів захистити переслідуваних, які не підтримували зв'язки з позацензурним виданням «Український вісник».

У березні 1972 р. М. Косів, А. Пашко, Я. Кендзьор і Валентини Чорновіл випустили шостий номер журналу «Український вісник». У першій статті читач дізнається, що 12 січня 1971 р. по Україні пройшла хвиля масових арештів, обшуків, переслідувань. Були обвинувачені у шпигунстві дисиденти – І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл. Також у Києві були заарештовані

автори журналу М. Плахотнюк і В. Стус. У Львові проводилися обшуки та допити всіх членів редколегії, зокрема Л. Шереметьєвої, А. Пашко, Я. Кендзьора, Б. Гориня.

Тематику випуску окреслював твір В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук» у рубриці «Український самвидав», тобто в цьому есе йшла полеміка з автором статті «Що і як обстоює Іван Дзюба?» Б. Стенчуком в офіційній пресі. Чорновіл довів, що за цим псевдонімом було декілька авторів. У подальших матеріалах розглядався «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, зокрема, питання мови, української наукової книги, преси, освіти, культури, мистецтва. У статті «Під шовіністичним пресом» авторів В. Драбатої, Л. Стогнатої, Л. Орел, О. Мешко аналізувалося викладання українською мовою в київських школах, наводилася статистика, спостерігалася тенденція русифікації в порівняльних таблицях [303, с. 832].

У сьомому номері «Українського вісника» були опубліковані статті про долю репресованої Н. Строкатої. Подано документ «Заява про створення громадського комітету захисту Ніни Строкатої», ініціатором чого був В. Чорновіл [303, с. 925]. Також від імені комітету захисту Н. Строкатої був написаний нарис про неї.

Зазначимо, що після арешту В. Чорновола розповсюджували журнали «Український вісник» сьомого числа інші новостворені редакції. Перша редакція складалася з В. Овсієнка, Є. Пронюка, В. Лісового, І. Гайдука, які видали часопис у 1974 р., друга – С. Хмари (псевдонім – М. Сагайдак), О. та В. Шевченків, що випустили за кордоном у 1975 р. Проте це не було продовженням часопису «Український вісник», а виглядало як нові проекти.

У травні 1985 р. В. Чорновіл повернувся після заслання до Львова. Улітку 1987 р. відновив видання «Український вісник». Сьомий випуск видано за кордоном видавництвом «Сучасність» 1988 р., а № 8–13 – Закордонним представництвом Української гельсінської спілки в Нью-Йорку. Одночасно № 7–10 було надруковано видавництвом «Смолоскип» [279, с. 5].

У 1980-ті рр. в журналі публікувалися матеріали, які були присвячені полеміці між «Українським вісником» і радянськими виданнями, зокрема «Літературною Україною» [279, с. 63].

«Український вісник» став громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Таким чином, замість тем, присвячених політв'язням, боротьбі з безгласністю, почали публікуватися актуальні для того часу матеріали про українське громадське життя, художні твори і документи, які починали розсекречувалися. Стосовно політики видання в редакційній статті було зазначено: «Ставши відкритим виданням, назвавши ім'я свого незмінного редактора, журнал друкуватиме тепер не тільки стихійно поширювані, а й спеціально для нього написані матеріали, і намагатиметься уникати анонімності» [279, с. 10].

Впливовим матеріалом випуску став «Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.», де В. Чорновіл розмірковував щодо втілення демократичної ідеї, розповів про політв'язнів епохи застою, викривив недоліки судової системи КДБ, що треба «освітити прожекторами гласності» [279, с. 15].

У восьмому номері, який вийшов у вересні 1987 р., В. Чорновіл в «Колонці редактора» висвітлював журналістські новини, тобто організацію конференцій, круглих столів, які були присвячені темі «„Гласність” і роль „Українського вісника” в цьому процесі». Тему номеру було присвячено В. Стусу [281, с. 4].

Наступний випуск вийшов об'єднаний під № 9–10 за жовтень–листопад 1987 р., тому в ньому публікувалися матеріали, які накопилися за час з моменту виходу попереднього номера. У «Колонці редактора» В. Чорновіл повідомляв про наклепи на журнал, які зустрічалися в «охоронній журналістиці». Після критичних статей про режим у країні, які були надруковані в «Українському віснику», пішла реакція, яку редактор журналу коментував наступним чином: «Такої майже зоологічної люті, такої розгнузданості в засобах, які дозволяє собі щодо нас офіційна пропаганда, признатися, не сподівалися» [282, с. 5].

Але редакція вирішила частіше випускати журнал. Крім того, з грудня 1987 р. готувалося видання «УВ-експрес», яке виходило в 1988 р. як щомісячник, а «Український вісник» друкувався раз на три місяці. Також колектив журналу почав розробляти громадські акції та реалізовувати їх [267].

Треба підкреслити, що журнал вже сформував на етапі цих випусків постійні розділи: «Література і мистецтво», «Наука і публіцистика», «Хроніка тиску і опору», «Релігія в Україні», «Документи історії». Кінцевий розділ «Розмова з читачем» мала усталену структуру, куди входили рубрики «Листи до редакції», «Листи з редакції», «Оголошення», «Щиро дякуємо за допомогу», де мається на увазі матеріальна допомога [282, с. 5].

Об'єднаний випуск №11–12 журналу «Український випуск» вийшов як друкований орган Української Гельсінської спілки. Тому редколегія надрукувала замість «Колонки редактора» матеріали Української громадської групи сприяння виконанню заключного акту гельсінської наради з питань безпеки і співпраці в Європі. В. Чорновіл, М. Горинь, З. Красівський у зверненні УГГ до української і світової громадськості повідомили про звільнення частини політв'язнів, припинення судових процесів. Для того, щоб закріпити позиції УГГ і перейти до створення громадської організації, а потім й політичної партії, редколегія надрукувала програму УГГ [277, с. 3].

На початку 1989 р. вийшов № 13 часопису «Український вісник», який запізнився на півроку. У ньому редколегія подала в офіційному розділі документи, заяви від представників національно-демократичних рухів народів СРСР, зокрема лист президентові США Р. Рейгану. Публікація В. Чорновола «Сили застою на позвах з правдою» [278, с. 133] є оглядом офіційної преси, яка продовжувала поширювати негатив про нелегальний журнал «Український вісник». Крім того, у газетах критикувалося інтерв'ю В. Чорновола і М. Гориня, які спілкувалися з американською тележурналісткою М. Коломієць. Тому редактор аргументував в огляді і своє бачення національного питання і критикував телевізійників, які транслювали частини з інтерв'ю. Також було зроблено огляд телевізійних передач, де згадувався журнал «Український

вісник». Після блоку історичних матеріалів публікувалися примітки, де редактор пояснював деякі словосполучення, подавав біографічні довідки [278, с. 117].

У рубриці «З редакційної пошти» В. Чорновіл опублікував три листи і свої коментарі. Особливої уваги потребує лист від міністра закордонних справ Великобританії Л. Паркера, який не задовольнив прохання щодо радіотрансляції Бі-Бі-Сі українською мовою. В. Чорновіл з одностудцями вимагав відкриття в Києві консульства Великобританії, ставив питання про сприяння відкриттю кореспондентських пунктів для західних журналістів та українського відділу радіостанції Бі-Бі-Сі [278 с. 361]. Таким чином, необхідно було нелегальним трансляціям заборонених радіостанцій забезпечити публічний, офіційний інформаційно-комунікаційний простір.

Наступний №14 випуск «Українського вісника» не був надрукований. Викликає інтерес машинопис журналу, а саме: тематика номеру, автура, оформлення тощо. Мало бути представлено більше творчих робіт художника О. Заливахи, до речі, замість редакційної статті в журналі було опубліковано нарис «Шевченкіяна Опанаса Заливахи», присвячений саме творчому доробку оформлювача часопису [480, с. 5].

У цьому випуску було продовжено критичний дискурс з офіційною пресою в матеріалі В. Чорновола «Сили застою на позвах з правдою (огляд пропагандистського двобою з партійною пресою)», де автор робив моніторинг української радянської преси, яка висвітлювала львівський мітинг 1988 р. з комуністичних засад [480, с. 148]. Останній випуск №14 нараховує 232 сторінки рукопису.

Отже, було досліджено всі випуски журналу «Український вісник», враховуючи нерозповсюджений останній чотирнадцятий випуск. Зокрема було проведено контент-аналіз за тематичними та жанровими ознаками. Нами було розглянуто 389 творів за змістом часопису. Частину з них було віднесено до категорії «інше», адже це були не суто журналістські тексти, а твори художньої літератури та документальної прози, також документи, передруки. Але до

більшості з них було додано коментарі та уточнення від редактора, які мали невеликий обсяг і не функціонували як окремі тексти, тому їх не ми розглядали. Також особливістю «Українського вісника» було те, що редколегія оприлюднювала свою діяльність, друкувала листи читачів, звітувала про благодійні внески тощо. Під час аналізу матеріали в цих рубриках було розглянуто за критерієм «редакційна» тематика. З досліджуваних текстів відповідали суспільно-політичній тематиці – 15,68 %, правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній – 0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, інше – 43,18 %. Журнал висвітлював актуальні суспільно-політичні питання та правозахисну тематику. Крім того, публікувалися матеріали літературознавчого, культурницького, історичного характеру, що мали попит у читацької аудиторії зазначеного в дослідженні періоду. У зв'язку із тим, що до редколегії та авторів часопису входили й журналісти за фахом, можна розглянути журналістські жанри в «Українському віснику». З 389 матеріалів 13,11 % є статтями, 7,71 % – коментарями, 1,28 % – звітами, 5,4 % – нарисами, 10,54 % – оглядами, 5,14 % – замітками, 4,64 % – есеями, 1,54 % – рецензіями, 1,04 % фейлетонами, 2,57 % – некрологами, 1,8 % – репортажами, 1,8 % – інтерв'ю, 0,26 % – зарисовками, 43,18 % відносяться до категорії «інше» (Див. Додаток Д). Тому можна стверджувати, що перевагу мали аналітичні та художньо-публіцистичні жанри журналістики, рідше зустрічались й інформаційні жанри.

3.1.2. Самвидавні журнали в період перебудови («Євшан-зілля», «Пороги»)

«Євшан-зілля» був науково-популярним, літературно-мистецьким культурологічним журналом, який готувався у Львові. У самвидаві вийшло п'ять чисел (1987–1989), наступний шостий не було видано, 7-8 номери друкував у видавництві І. Калинець [472, с. 63]. Серед членів редколегії були

І. Калинець та І. Стасів-Калинець, В. Стецюк, М. Осадчий, Ю. Волощак, З. Фіголь, О. Рест, І. Когрич, А. Цибко, І. Гречко, Я.-М. Гнатів. Для оформлення журналу використовувалися репродукції робіт С. Шабатури, Л. Лободи, П. Гуменюк, Л. Яремчука, Т. Лозинського [219, с. 231]. Часопис мав такі постійні рубрики: «До джерел», «Чужинецька легенда», «Муза Євшану», «Поза межами болю», «Незлим тихим словом», «Життя коротке – мистецтво вічне», «Слово і Діло», «Україніка», «Антологія назви», «Сторінки редактора», з другого номеру почали ще й виходити «можливо, що й так...», «Весела гл[а]сність».

Автори часопису розглядали проблеми мови, освіти, книгодрукування, фольклору, історії, етнографії, лінгвоархеології, мистецтвознавства (Див. Додаток В). Серед проблем автори виділяли діяльність НКВС, нищення культурної спадщини, музеїв, зокрема у Львові, обмеження вжитку української мови, українську заборонену літературу та мистецтво. Текстам журналу властиві публіцистичність та науковість, оскільки друкувалася нова інформація, отримана в результаті наукових розвідок, роботи в архівах. У час перебудови відкривалися замовчувані імена в літературі, історії, мистецтві.

Є. Нагірний, Ю. Кос та Ю. Волощак писали про історію Львова, а про організацію «Пласт» – Ю. Редько. В. Єднак готував культурологічні огляди, В. Стецюк досліджував мову та історію, І. Гулей та А. Цибка писали на фольклорно-етнографічну, історичну тематику. У журналі редакція надруковувала «Каталог втрачених експонатів історичного музею».

Перший номер «Євшан-зілля» вийшов у листопаді 1987 р. на 294 сторінках та мав підзаголовок «Присвячується 800-літтю назви України (1187–1987)». У номері висвітлено творчість О. Кульчицької, О. Вишні, Й. Лозинського, М. Шашкевича, Ю. Кульчицького. До «Музи Євшану» було включено поезії В. Стуса, І. Калинця. У рубриці «Поза межами болю» висвітлювалися проблеми знищення церков, освіти, збереження культурних експонатів тощо. У рубриці «Не злим тихим словом» було опубліковано два нариси про творчість

композитора В. Матюка. У коментарі до них редколегія поставила питання про видання спадщини музичного критика С. Людкевича [6, с. 521].

У постійній рубриці «Календар» висвітлювалися історичні пам'ятні дати та йшлося про видатних особистостей в історії України. Тому одним з часто використаних жанрів був нарис, у якому також автори ділилися спогадами про представників української інтелігенції, зокрема В. Стуса, С. Сабат. Перед передруком забороненого в СРСР українського твору подавали невелику за обсягом зарисовку про автора.

Я.-М. Гнатів писав під псевдонімом Ник. Тарський фейлетони, памфлети, гуморески, відповідав в журналі за політичну сатиру. До сатиричних творів готував ілюстрації П. Гуменюк. [219, с. 231]. Статті на історичну, культурологічну, літературну тематику мали науково-публіцистичний характер.

Створенню часопису «Євшан-зілля» передували акції українських дисидентів та представників громадської організації «Товариство Лева», які, зокрема починали з пошуків та впорядкування могил українських громадських діячів, письменників, митців на Личаківському цвинтарі [6, с. 4]. Основне завдання журналу відбивалось у назві «Євшан-зілля», що означало чудодійну рослину, яка повертала людині пам'ять про родове коріння [6, с. 5]. Тобто метою видання було пробудити національну свідомість та ідентичність, поінформувати про права людини. Також друкувалися тексти українських дисидентів: документи (заяви, відкриті листи, звернення), спогади, публіцистичні та аналітичні статті.

Огляди новин, якими члени редколегії ділилися під час зборів у кав'ярнях, фіксувалися в часописі. І. Калинець та І. Стасів-Калинець організували масовий творчий вечір Б.- І. Антонича, потім було надруковано репортаж та присвячено нарис письменнику. Також редколегія організовувала творчі вечори, де кожен міг висловитися та критикувати офіційну владу [6, с. 6]. Керівник «Товариства Лева» І. Гринів з письменником Б. Олійником надрукували статтю в «Літературній Україні» про різдвяні звичаї, після чого члени редколегії «Євшан-зілля» долучилися до проведення вертепів у Львові [6, с. 6]. Члени

редколегії їздили в пошукові експедиції, зокрема по Львівщині, Донеччині, досліджували культурно-історичні пам'ятки, спілкувалися з місцевим населенням та висвітлювали це в часописі.

У листопаді 1987 р. було створено перше число «Євшан-зілля» у вигляді машинопису в п'яти примірниках. У «Передмові» редколегія звертається до читача, аргументуючи назву часопису: «Факти нашої історії, трагічні й героїчні, прикрі й оптимістичні, принизливі і шляхетні, призабуті нами; знищені або залишаються у безвісті цінні пам'ятки культури і мистецтва, літературні твори та наукові праці» [6, с. 11]. Текст насичений епітетами, метафорами, риторичними фігурами. Редактори робили акцент на публікацію архівних матеріалів, заборонених літературних творів, документів, критико-бібліографічних оглядів, наукових розвідок. Також вимагали від інших друкованих видань у випадку передруку посилатися на «Євшан-зілля». Підкреслювалося, що видання не є друкованим органом установ чи організацій, але за основу роботи було використано Статут радянського Фонду культури, де запрошувалися громадяни до добровільної участі у збереженні культурних пам'яток [6, с. 13].

У публікації «Чуженецька легенда, що стала рідною...» І. Стасів-Калинець написала есе про метафору євшан-зілля в легендах і творах українських письменників, зокрема Лесі Українки, І. Франка, М. Вороного, В. Пачовського. Вона використовувала арсенал художніх засобів, як-от риторичні запитання, метафори та метонімії, плеоназми: «Чому саме полинові судилося навертати людську душу і розум до священної, обітованої, рідної землі? Не оспіваній за красу з давніх-давен дикій рожі, не романтичній калині, навіть не сонцеликому соняшникові, а саме полинові – євшан-зіллю? Мабуть, лише душевні страждання, гіркота життя навертають людину до джерел – до початків, до спільноти – народу-нації» [6, с. 15].

У рубриці «До джерел» друкується нарис М.-Я. Гнатова (під псевдонімом В. Столецький) «Йосиф Лозинський» про на той час маловідомого письменника, етнографа, філолога, просвітницького діяча [6, с. 26].

Стаття «Українські високі школи у Львові (1920–1925)» Ю. Редька була написана на історичну тему, поділена на підзаголовки: «Умови, в яких утворилися українські високі школи у Львові», «Сенат Українського університету», «Професорсько-викладацький склад університету», «Організація академічного року. Квестура», «Кошти на отримання українських високих шкіл у Львові», «Студентські організації та з'їзди», «Конгрес українського студентства західних земель та еміграції», «Громадська праця студентів українських високих шкіл», «Переслідування УВШ і українського студентства», «Зв'язок українського студентства з високими школами Західної Європи» та «Кінець українських високих шкіл у Львові». Стаття має риси науково-дослідної роботи, проте публіцистичний стиль спрямовує текст до широкого загалу [6, с. 33].

У коментарі до «Меморіалу української нації в Галичині для з'ясування її становища» Ю. Редько сповіщає про документ 1848 р., який містив «політичну програму українців» та ідею автономії українських земель [6, с. 61]. Переклад автора надруковано на машинці М. Порембою. Також Ю. Редько написав до часопису есе «Учора ... і сьогодні. Так було за днів мого дитинства», де порівнює цінності свого та сучасного поколінь. Есе поділено на підзаголовки: «Батьки і діти», «Панни і кавалери», «Інтелегентський жаргон (розмовне мовлення)», «Пізнавати пана по халявах (що одягали наші діди)», «Ще раз про дітей», «Родина за столом. Гості», «Освіта», «Свята», «Подолання простору і часу (про види транспорту в першій половині ХХ ст.)», «Спорт», «Студенти (участь у суспільному й товариському житті)».

У статті «Тільки в руслі процесу демократизації...» під рубрикою «Сторінка редактора» В. Стецюк пише про проблему української мови на Донбасі та ролі інтелігенції у використанні мови в побуті. Автор використовує полемічні статті в офіційній пресі, зокрема «Стахановское знамя». Він ставить риторичні запитання, формулює проблеми та аргументує авторські шляхи їх вирішення [6, с. 116].

У рубриці «Поза межами болю» першого числа часопису І. Стасів-Калинець публікує звіт з походу до Личаківського цвинтаря та пошуку могил українських громадських діячів і митців. У тексті подається пряма мова свідків, які пам'ятали історичні події та їх учасників. Текст було ілюстровано світлинами героїв публікації та репродукціями сповіщень про похорони – клепсидрами, які вішалися на стіни будинків середини ХХ ст. [6, с. 118].

Також автор оприлюднила список закатованих людей середини 1941 р. У наступному №3 І. Стасів-Калинець опублікувала статтю «Пом'яніть і назвіть (Роздуми з приводу однієї вітальної публікації в тижневику «Україна»)», де початок та закінчення висвітлює публікацію в «Україні» про працівника НКВС, а зміст стосується репресій, катувань та заслань до Сибіру. Авторка використовує багато прикладів із архівних матеріалів, власні спогади, списки людей з їх біографічними даними [6, с. 223].

У статті «Печальний гуцульський детектив» Ю. Волощак та В. Стецюка у динамічній формі подані документи про зниклий іконостас з Космацької старовинної церкви після зйомок Київської кіностудії в селі. Твір розпочинається з діалогу детективів, що розслідували цю проблему. Після друку всіх документів справи автори описали життя сучасного життя села Космач Івано-Франківської області та поінформували про підпал церкви і її знищення у 1985 р. [6, с. 158].

В есе «Кілька думок про школу і освіту» А. Цибко розмірковував про марксизм-ленінізм та вплив ідеології на освіту, проаналізував радянську пресу з цього питання. Автор робить акцент на гуманітарній освіті, зокрема вивчення історії та культури молодим поколінням. Наводить шкільну програму, зокрема кількість годин на ту чи іншу дисципліну. Емоційно-експресивний текст багатий на риторичні питання та аргументовані тези автора [6, с. 173].

Невеликий за обсягом репортаж «Охороняється державою. № 685» Я. Лемика повідомляє про руйнацію церкви 1635 р. в Старому Чорткові, автор закликає громадян села зберігати пам'ятку. Текст було ілюстровано фотографією церкви, яку зробив автор під час експедиції [6, с. 175].

В. Єдинак написав серію статей, що починалися із заголовку «Наша забудькуватість», у першому матеріалі було продовження «або Програмне тлумачення болю», де автор аналізував пресу середини ХХ ст., розмірковував про втрачені твори української культурної спадщини. Текст супроводжував «Каталог утрачених скарбів», понищених у 1952 р. У № 3 часопису «Євшан-зілля» тему було продовжено під заголовком «Цього разу про історичний музей». Адже читач і колекціонер І. Гречко ознайомився з попередньою статтею автора та написав листа на ім'я міністра культури УРСР, доклав копії документів, зокрема заяви І. Гречка, відповідь з міністерства, та наказ про створення комісії з розшуку групи експонатів Львівського музею українського мистецтва. Публікацію було підкріплено переліком експонатів Львівського історичного музею. У №4 «Євшан-зілля» І. Гречко під псевдонімом В. Єдинака продовжив статтю «Наша забудькуватість, або Програмне тлумачення болю», де писав про знищення розділу «Графіка» у Львівському національному музеї та додав каталог знищених творів. У наступному номері під таким самим заголовком автор аналізує пресу часів перебудови, інформує читача, що справу не було зрушено і Міністерство культури УРСР і Львівського управління культури не вжило жодних заходів. Текст супроводжувався продовженням каталогу знищених творів Національного музею за розділом «Графіка» [6, с. 176].

У статті «Рефлексії у львівському музеї освіти» І. Когрича (І. Гречка) аналізується представлена інформація про розвиток народної освіти в Галичині, автор тлумачить виставку як агітпункт та пропонує перелік шкіл, які варті уваги. Розмірковує над поняттями «виховання» та «навчання», пропонує висвітлити заборонену інформацію про українську освіту. Тобто, крім поставленої проблеми, автор пропонує варіанти їх вирішення та, зокрема, нові експонати до Музею розвитку народної освіти в Галичині [6, с. 231].

М. Жарких у проблемній статті «Ви і самі не знаєте, що царики коять», яка мала підзаголовок «Про вшанування пам'яті А. О. Жданова на Україні» йдеться про названі населені пункти на честь А. Жданова, критично подано його

біографію з використанням іронії та риторичних фігур. За допомогою цитування статей А. Жданова з газет 1940-х рр. автор критикував його ідеологічні погляди. Для вирішення проблеми, пов'язаної з агітацією сталінського режиму, проти якого виступали офіційні посадовці в період перебудови, М. Жарких запропонував три шляхи, зокрема «видати наукову біографію А. О. Жданова», «повернути старі назви географічним об'єктам: місту Жданову Донецької області – назву Маріуполь, с. Жданову Вінницької області – назву Мурафа, вул. Жданова в Києві – назву Олександрівська», «реконструювати існуючі пам'ятники А. О. Жданову» [6, с. 242].

У рубриці «Не злим тихим словом» було надруковано нариси та некрологи, присвячені українським письменникам, митцям, громадським діячам. Зокрема, І. Калинець публікував нариси художнику під заголовками «„Мойсеєві” Корнила Устияновича – 100 років», «Іван Калинович (до 60-річчя від дня смерті)», «Данило Фіголь (До 80-річчя від дня народження і 20-річчя від дня смерті)», де оприлюднив невідомі факти з життя митців. Р. Фіголь підготував нариси «Графічна пісня Амвросія Ждахи», «Про вшанування сторіччя В. Барвінського». Крім того, друкувалися публіцистичні тексти виступів, які були оголошені членами редколегії та авторами часопису під час панахид та вшанування митців на Личаківському цвинтарі. Це були виступи І. Стасів-Калинець, Р. Головина, І. Гречка. Тексти були підкріплені світлинами, на яких було зображено велика маса людей [6, с. 281].

У рубриці «Життя коротке – мистецтво вічне» використовувалися інформаційні жанри журналістики та подавалися тексти, де героями були сучасники. Зокрема, це інтерв'ю з І. Гречком під заголовком «У гостях у колекціонера». Автор А. Цибко ставив запитання з метою отримати роздуми співбесідника про мистецтво. Він написав нарис про Я. Лемика, який збирав речі народного побуту Гуцульщини ХІХ ст. – «Колекція Ярослава Лемика». Також у цій рубриці надруковано нарис до 50-річчя С. Шабатури під заголовком «Художниця і громадянка», де висвітлено не тільки її творчість, але й дисидентську діяльність. Матеріал був поданий з репродукцією однієї з

картин художниці «Кассандра» та статтею «Підняти шапку-невидимку» самої С. Шабатури про її виключення із Спілки художників України та неможливість поновлення [6, с. 293].

У репортажі А. Цибка «Перші лауреати премії імені Василя Стуса» представлено трьох переможців, визначених Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), яку очолював Є. Сверстюк. Подія відбувалася у Львівському театрі ім. Леся Курбаса. У репортажі наведені прямі цитати переможців та хронологічно було викладено події. Текст ілюстровано серією фотографій [6, с. 314].

В есе «Вимоги критики» І. Клеха йшлося про розвиток сучасної поезії. У своєму огляді офіційної преси він полемізував із радянськими авторами стосовно напрямків розвитку поезії та актуальних суспільних проблем. Публікація має наступні підзаголовки: «1. Як „дефіцит сподівальності” призводить до девальвації слова», «2. Про корені неохобії і критерії критики». В. Стецюк переклав есе з російської та додав до нього коментарі [6, с. 317].

У рубриці «Муза Євшану» друкувалася літературна творчість авторів часопису та передруки заборонених чи маловідомих авторів.

Рубрика «Слово і діло» знайомила з результатами діяльності пошуково-дослідницької групи часопису «Євшан-зілля». Усі матеріали ілюстровано фотографіями з експедицій. Зокрема, результати пошуків захоронення митців були в текстах «Антонич теж з Борятинина...», «Віднайдено могилу Осипа Турянського» [6, с. 521].

Публікація «На витоках» В. Стецюка близька до подорожнього нариса, адже він описує експедицію «Дністер», яку здійснювали члени громадської організації «Товариство Лева». Автор писав про учасників експедиції, як вони долали труднощі, як спілкувались між собою. Текст було підкріплено картосхемою, де було відмічено пункти діяльності експедиції [6, с. 521].

У рубриці «Весела гласність» під псевдонімом «пан НикТарський» М.-Я. Гнатів друкував тексти у сатиричних жанрах, зокрема гуморески, фейлетони, памфлети. Наприклад, у публікаціях «Коні не винні, або Чому

оперний театр у Лепіллі поставили на капітальний ремонт», «Найвища стадія демократії», «Супербюрократи, або Як нагорода віднайшла чоловіка» наявні іронія, сатира, гумор, тексти побудовані на діалогічній формі, що робить їх динамічними. Автор також іронізував над процесом «перебудови» та гласністю за допомогою сатиричного образу «Лепілля» [6, с. 532].

Редакційна колегія висвітлювала історичну тему, знаходячи нову інформацію в архівах, музеях, інтерв'ю зі свідками історичних подій, а також проводила власні експедиції, культурологічні поїздки, про які звітувала. Крім публікації маловідомих творів українських письменників і митців, автори часопису висвітлювали події 1980-х рр. Більша частина контенту відображала історичну, культурницьку, мистецтвознавчу, літературознавчу, освітню тематику, наголошуючи на важливій ролі гуманітарних наук. Крім художніх творів і передруків документів мають місце і серійні статті І. Гречка, і сатиричні твори на актуальні проблеми Я.-М. Гнатіва. Звернення до аудиторії із закликом зберегти історичну пам'ять та національну культуру мало зворотну реакцію як у листах, так і в масових зборах, що організовувала редколегія, та після яких друкувала репортажі з фотографіями.

Таким чином, основними темами аналізованих випусків «Євшан-зілля» було поширення української мови та проблема двомовності в країні, викриття злочинів радянського режиму, відновлення прав греко-католицької церкви, розповсюдження творів заборонених чи маловідомих українських письменників, митців, громадських діячів, творчість В. Стуса та інших українських дисидентів.

Отже, було розглянуто п'ять чисел львівського журналу «Євшан-зілля», що збереглися та розповсюджувалися самвидавом. За тематичною та жанровою ознаками досліджено 172 тексти. Враховуючи матеріали часопису, які були передруками, художніми, літературно-документальними творами, їх було розглянуто у категорії «інше», що займало 25,43 % змісту. Основною темою була історична – 34,68 %. Крім того, культурницька тема займає 21,97 % змісту, мистецтвознавча – 5,78 %, соціально-політична – 4 %, літературознавча –

3,47 %, освітня – 2,31 %, мовознавча – 1,16 %, науково-популярна – 0,6 %, релігійна – 0,6 %.

Серед журналістських жанрів увагу приділяли статтям – 28,9 %, нарисам – 23,12 %, репортажам – 6,94 %, коментарям – 4,62 %, есеям – 2,31 %, фейлетонам – 2,31 %, заміткам – 1,73 %, інтерв'ю, оглядам, та зарисовкам – по 1,16 %. Категорія «інше» в часописі має 25,43 % (Див. Додаток Е). Взагалі, більшість текстів написані в художньо-публіцистичних жанрах, зустрічаються також інформаційні та аналітичні.

Часопис «Пороги» являв собою літературно-мистецький, громадсько-політичний журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Виходив у 1988–1990 рр. у Дніпропетровську. Усього дев'ять номерів. Проте дев'яте число не було поширене в самвидаві та не збереглося. Тому офіційно називають 8 чисел. У часописі висвітлювалися проблеми міжконфесійних відносин, мови, збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, освіти і контркультури (Див. Додаток Г). Серед документів передруковувались заяви, звернення, протоколи обшуків. Головним редактором був І. Сокульський, він же – один із авторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська», поширеного в 1968 р. До складу редколегії входили О. Сокульська, Р. Лиша, Ю. Вівташ. Також з Донецька писали тексти П. Розумний, Я. Гомза, Г. Гребенюк, з Полтави – П. Ротач, з Одеси – В. Барладяну. Серед авторів-дисидентів були І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Береславський, В. Стус, В. Барладяну, Л. Лук'яненко, В. Скрипка, Б. Антоненко-Давидович. У рубриці «Дніпрополь» було надруковано поезії дисидентів, написані в 1960–1980-х рр. На машинці готувала та друкувала журнал Н. Рожанська. Таким чином, з урахуванням копіїрки, виходило п'ять примірників. Відомо, що перше число вийшло накладом 35 примірників. «Зшивали і клеїли ілюстрації вдома у Івана і Орисі вручну (Сокульських – прим. авт.)» [186, с. 10]. Я. Лесів фінансував друк з церковних пожертв, М. Горинь допомагав через УРП. Тому наклад видань доходив до 50 примірників. Для оформлення були використані художні твори О. Заливахи,

Г. Могалевського, С. Алієва-Ковики. Світлини робив Ю. Вівташ. За мету члени редколегій ставили реабілітацію творчості українських письменників і поетів та її популяризацію. «Ідея журналу виникла в нашому тісному гурті поетів і інакодумців, що утворився в Дніпропетровську у 1976 р. й витримав як своєрідний творчий феномен того часу, усі нелегкі випробування «брежнєвщини» і «застою» [186, с. 9]. Після повернення з другого ув'язнення І. Сокульський почав видавати часопис.

У журналі друкувалися листи Л. Лук'яненка, Ю. Бадзя, Є. Сверстюка, «Маніфест шістдесятників», тексти публічних виступів Є. Сверстюка, П. Розумного, Я. Лесіва, матеріали з історії мистецтва Придніпров'я тощо.

Проблематикою контенту часопису було збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, української мови, міжконфесійних відносин, освіти. Дисидентську тематику було відображено в текстах про репресії владних структур у 1960–1980-х рр. Також редколегія публікувала художні твори В. Стуса, Б. Лепкого, М. Зерова, О. Олеся, Г. Гордасевич, В. Щурата, М. Костомарова, Б. Антоненка-Давидовича, П. Розумного. Деякі твори коментував редактор І. Сокульський. На історичну тему писали Я. Гомза, Т. Генль-Хинчевська, М. Куделя, Л. Яценко. Однак значну частину журналу займають поезії та проза, які були вперше оприлюднені на сторінках «Порогів» [219, с. 512]. Я. Лесів висвітлював процес поновлення церкви в Україні, зокрема УГКЦ. На тему мистецтвознавства писала матеріали про культуру і мистецтво Дніпропетровщини Л. Яценко у рубриці «Кольори степу», а також про козацький іконопис, петриківський настінний народний живопис, степові кам'яні баби тощо.

За спогадами членів редколегії, інтелігенція Дніпропетровська на той час збиралася в домі О. Кульменка, куди приходили й поети О. Завгородній, В. Сіренко, М. Дяченко, історик М. Береславський. «Наші розмови, дискусії і суперечки, читання віршів, слухання з платівок Баха, Вівальді, Шютца, Брукнера, старовинної лютневої й клавесинної європейської музики, записів старовинних українських пісень, малювання...» [186, с. 15].

В есе «Хто ми без України» І. Сокульський розміковує про історичне коріння, українську мову, церкву, національні символи та цінності, економічні проблеми, патріотизм. Автор звертається до читача, за кожною своєю тезою дає аргументи. У статті редактора «Останній поріг» І. Сокульський метафорично порівнює часи перебудови з останньою гранню, порогом та окреслює коло тем часопису «Мета – захист і рятування Культури з великої літери, всього, що робить нас людиною. Наш голос – за людину, наша позиція – розкута правда» [186, с. 34]. У січні 1989 р. було надруковано Статут проекту-клубу «Пороги», тобто про створення творчого об'єднання на основі журналу та відродження й розвитку української культури.

У часописі «Пороги» акцентується увага на питанні церкви в радянські часи, опубліковані документи (заяви, листи, звернення, ухвали, декларація УАНТІ), тексти публічних виступів, молитви, зокрема митрополита Мстислава, кардинала М. І. Любачевського. Висвітлюється діяльність Української греко-католицької та української автокефальної православної церков. О. Мешко, О. Крестьянов, П. Розумний у портретному нарисі «Автокефальний священник Авакум Корнійович Заєць» на прикладі долі пастора УАПЦ розглядають й історію церкви першої половини ХХ ст. в Нікополі, Дніпропетровську та Києві. Про діяльність Української греко-католицької церкви писав священник Я. Лесів. Наприклад, в есе «1988 р. у житті УКЦ (УГКЦ)» він розглядав святкування тисячного ювілею з часу хрещення Русі діаспорами в Польщі, США, Аргентині, Австралії, приділяв увагу історії церкви в Закарпатті та Галичині [186, с. 63]. Також було надруковано його публічний виступ на установчому з'їзді Народного Руху України за Перебудову «Сила для злету», де Я. Лесів повідомив про історичні віхи та діяльність УГКЦ [186, с. 77].

Д. Бурко у портретному нарисі «Василь Біднов – один з трійці найславетніших інтелігентів Катеринославщини» більше уваги приділяв історії української церкви, культурі та науці [186, с. 67]. Є. Сверстюк опублікував початок есе «На землі, благословенній апостолом», присвяченого тисячоліттю хрещення Русі. Автор ділиться своїми філософськими роздумами про Бога,

добро і зло. Проте есе було надруковано не повністю у зв'язку із припиненням випуску журналу «Пороги». Також у «Порогах» було надруковано «Виступ у Львівському театрі російської драми 17 січня 1989 р. при врученні премії В. Стуса» Є. Сверстюка. У нарисі «Валерій Марченко» Є. Сверстюк описує долю журналіста, поета, дисидента, політв'язня та його похорон у Києві. В есе «Мить на Чумацькому шляху» він розглядає творчість О. Заливахи, проводить паралелі з долею В. Стуса, наводить історичні приклади з часів козаччини тощо [186, с. 561]. У зарисовці «Він – душа нашого народу» Є. Сверстюк характеризує образ Т. Шевченка як борця, а у нарисі «Феномен Шевченка» розкриває образи героїв в його творчості, розмірковує про пророцтва поета [186, с. 456].

Постійний автор часопису Я. Гомза написав статтю «100-літній ювілей Т. Шевченка в Катеринославі», де проаналізував публікації з преси та вшанування пам'яті поета в Дніпропетровську в 1914 р. Автор систематизував усі заходи, подав їх хроніку. Також додатково до публікації ним була написана стаття «Товариство „Просвіта” у Катеринославі, рік 1914», де описано діяльність організації та її архів [186, с. 466]. У статті на історичну тему «Освіта в давній Україні» Я. Гомзи аналізуються умови організації шкіл з Х ст., розглядаються такі міста України, як Київ, Острог, Львів, Вінниця та ін., зв'язок із західними освітніми закладами [186, с. 469].

І. Сокульський у статті «Церкви національної злагоди чи розбрату?» звернувся до жителів Дніпропетровщини, де висловлює ідею об'єднання церков, зокрема УАПЦ та УГКЦ: «Справді, було би краще, аби ми мали одну церкву, але це поки що лише наше бажання» [186, с. 90]. У своїй полемічній статті «Союз народів чи союз проти народів?» І. Сокульський коментував доповіді З'їздів народних депутатів, які декларували замовчувану владою інформацію, зокрема економічного, культурного, національного характеру. Автор акцентував увагу на пропаганді для «дніпропетровського обивателя, що українство як ідея, саме уявлення про українців як окремий (самостійний) народ – це нібито щось крамольне, вороже російському народові, „єдності

народів Союзу» [186, с. 99]. І. Сокульський називав передумови для вирішення проблем міжнаціональних взаємин під час «перебудови». У коментарі «Двадцять літ після антисоборівської кампанії» редактор проводить паралель офіційної «ідеологічної кампанії» проти роману О. Гончара «Собор» та дискредитації проекту Програми Народного Руху України за Перебудову в Дніпропетровську, коментує критичний дискурс у пресі [186, с. 105]. В есе «Плановий провінціалізм, або Хто нам столиця – Київ чи Москва?» І. Сокульський розмірковує про майбутнє становлення незалежної держави, про збереження пам'яток української культури на Дніпропетровщині, україномовне викладання у вишах та мовне питання. У статті «Мова – основа культури» він повідомив про змінення україномовних вивісок на російськомовні в деяких районах області. Також автор пов'язує проблеми культури, мови та історичної пам'яті. Текст супроводжувався «Листом творчої молоді Дніпропетровська», який поширювався у 1968 р., та прокоментований автором: «Текст „Листа” подається за тим варіантом, який нам вдалося розшукати. Стихійно поширюючись по Україні (під час слідства у так званій кримінальній справі в 1969 році – моїй, Кульчинського, Савченка – його вилучали у багатьох людей з різних міст), при передруках текст у незначних деталях змінювався» [186, с. 438].

В есе Ю. Вівташа «Йосип Сталін – суперзірка?» розглядаються ідеї фільму часів перебудови Т. Абуладзе «Покаяння», автор розмірковує про сталінізм та його прибічників, а також про його вплив на релігію. Редактор часопису І. Сокульський написав коментар «Думки до дискусії», де висловив свою позицію щодо полемічного виступу Ю. Вівташа: «А увійшовши в сутичку з демократичним світом, група Сталіна змушена була надмірно розширити збройні сили» [186, с. 98].

В есе «Полювання на великі дерева» І. Сокульський проводить паралельну розповідь про виробку старих акацій в Дніпропетровську та репресії українців в різні історичні періоди. Текст ілюстровано світлиною. Його портретний нарис «Долі, долі...» було присвячено поетові М. Романушку, висвітлено його

життєвий шлях, творчу та перекладацьку спадщину. У творі наявні міркування, риторичні запитання та спогади [186, с. 261]. У зарисовці «Вкрадена могила» І. Сокульський повідомив про спотворення могили сотника П. Семенова-Семеновського, який у XVIII ст. побудував три храми на Дніпропетровщині. В есе «Гроно міту» автор продовжує тему церков у Китайгороді Дніпропетровської області, зупиняючись на історії ікони Святої Варвари, а також ставленні до святої в Україні. Редактор додавав фотографії до своїх текстів [186, с. 148].

У зарисовці «Вітання від Адама» Ю. Вівташ інформує про знаходження давнього посуду періоду неоліту біля Дніпра, розмірковує та уявляє майстрів, які розписували глечики, робить відступи про духовність [186, с. 539].

У журналі також було надруковано есе «Що далі?» Л. Лук'яненка, написаному в грудні 1988 р. – січні 1989 р., де автор розмірковує про самостійність країни, роль перебудови та значенні УГС. Публіцистичному творові властиві філософічність міркувань, полемічність, риторичність. За допомогою художніх засобів автор аналізує історичні події та пропонує шляхи розвитку країни. Текст поділений на підзаголовки: «Фатальність чи воля, або: Історія сама твориться чи її творять люди?», «Перебудова – примус доби», «Наші сили», «Наша мета». Л. Лук'яненко писав про рух за незалежність: «Творення Українського Народного Руху, сприяння Перебудові та Товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка – знаменні кроки на шляху формування українських патріотичних структур національного масштабу» [186, с. 138]. Також автор розмірковував про ідею незалежності країни, волю дисидентів та політв'язнів.

Окремо висвітлено тему катастрофи на ЧАЕС у статті В. Маргітича та Я. Чухрана «Треті роковини чорнобильської катастрофи», де авторами проаналізовано причини та наслідки цієї аварії. Вони опублікували пропозиції щодо подальших заходів після чорнобильської катастрофи [186, с. 152].

В. Тамбовцев-Лисенко у статті «Крим: шовіністичний шабаш покапееесівськи» висвітлював події в Криму, спроби проведення референдумів,

аналізував склад населення та пропонував введення україномовних освітніх закладів [186, с. 161].

У журналі було опубліковані поезії І. Сокульського, О. Сокульської, Т. Мельничука, Я. Лесіва, Р. Лиши, Ю. Вівташа, Б. Бойчука, Г. Гордасевич, М. Кульчинського, В. Стуса. Деякі вірші було надруковано вперше і мали коментарі редактора І. Сокульського та Ю. Вівташа. Також В. Скрипка уперше опублікував твір «Невіжені есеї. Уривки з книги, яка пролежала у шухляді 20 років» [186, с. 471].

Серед документів і передруків були виступ І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю від дня народження В. Симоненка в Будинку літераторів 16 січня 1965 р., уривки з таборового щоденника В. Стуса, листи Б. Антоненка-Давидовича до Я. Гомзи, В. Підмогильного, відкритий лист редакції часопису «Сучасність» до письменника Б. Олійника.

Г. Гребенюк написав матеріал до часопису про правозахисника та члена-засновника УГГ під заголовком «Олекса Тихий (спомини)», де висвітлював його діяльність на Донеччині, період ув'язнення, коментарі членів родини, власні спогади та авторські діалоги з О. Тихим [186, с. 377].

Л. Созонова (Вандюк) у нарисі «Дітьми безпам'ятно забутий» висвітлює постать О. Поля, який започаткував історичний музей у Дніпропетровську. Для цього було опрацьовано архівні матеріали, перелік колекцій О. Поля, які він передав до міста. Авторка звертається до проблеми історичної пам'яті та збереження культурної спадщини [186, с. 419].

М. Зеленчук опублікував портретний нарис «Євген Коновалець: життя, військова та політична діяльність», в якому описав характер героя, представив його оточення, організацію ОУН, детально висвітлив його загибель [186, с. 426].

У рубриці «Кольори степу» були твори, у яких йшлося про події та історії Дніпропетровщини. І. Сокульський написав зарисовку «Останній лоцман», присвячену авторові рукописної книги «Лоцмани порогів Дніпрових» Г. Омельченка. Редколегія часопису публікувала тексти, пов'язані з назвою журналу.

Л. Яценко висвітлювала тему мистецтва на Дніпропетровщині. У статті «Доля старої Петриківки» вона розглядала історію декоративного розпису, зокрема козацький стиль та розвиток петриківського розпису в ХХ ст. [186, с. 516]. У статті «Пророцтво кам'яних баб», а зокрема, у тексті під внутрішнім підзаголовком «Інтродукція», автор підіймає проблему збереження у Дніпропетровську музейних експонатів – кам'яних баб. У другій частині тексту, «Заклятий камінь», автор проаналізувала, як досліджували музейні експонати, а саме монументальну пластику. Текст супроводжується серією світлин [186, с. 535]. У статті «Нехай воскресне!» Л. Яценко аналізує дослідження про ікони, їх історію в Україні, розглядає колекції, що збереглися в Дніпропетровську.

Р. Лиша у статті «Котрий янгол сурмить?» розглядає проблему «реконструкції» селищ, знищення старих церков та будинків, зокрема дерев'яних. Авторка систематизувала населені пункти, де відбувалося руйнування історичних пам'яток. Текст має внутрішні підзаголовки: «Завойовники білої хати», «Бенкет „циклопів”», «Світ без дерев» [186, с. 567]. Також Р. Лиша звертає увагу на знищення ботанічного саду та парків у Дніпропетровську [186, с. 580].

Таким чином, редколегія часопису висвітлювала процес перебудови, зокрема у Дніпропетровську. Крім художніх творів українських письменників, було представлено історичні тексти, заяви дисидентів та документи громадських організацій 1980-х рр. Особливу увагу приділяли релігійному питанню, становленню церкви, зокрема УГКЦ та УАПЦ. Велику кількість становлять тексти на історичну, культурну, мистецтвознавчу тему. Твори художньо-публіцистичних жанрів мають риси науковості та філософічності. Автори використовують власні спогади, міркування, риторичні фігури, полеміку, наводять причинно-наслідкові зв'язки, прогнозують. Тексти супроводжуються фотоілюстраціями, репродукціями, малюнками. Автори часопису присвячують матеріали Дніпропетровщині, водночас є публікації з інших міст України.

Отже, було розглянуто 8 чисел дніпровського журналу «Пороги», зокрема 156 текстів. Передруки документів та художні твори було віднесено до категорії «інше». Журналістські тексти висвітлювали історичну тему – 18,58 %, суспільно-політичну – 10,3 %, культурницьку – 10,89 %, правозахисну – 1,28 %, мовознавчу – 2,56 %, літературознавчу – 1,92 %, релігійну – 2,56 %, екологічну – 1,92 %, мистецтвознавчу – 0,64 %, інше – 49,35 %. Історична та культурницька тематика займала великий обсяг видання, але увага приділялася й суспільно-політичним, екологічним проблемам часів перебудови.

Серед жанрів можна виділити статтю – 25,65 %, есе – 14,2 %, нарис – 4,49 %, огляд – 2,57 %, замітку – 1,28 %, коментар – 1,28 %, фейлетон та репортаж – по 0,64 %, категорія «інше» займає 49,35 % (Див. Додаток Ж). З урахуванням тематичного спрямування у виданні «Пороги» використовуються переважно великі за обсягом статті, есе, нариси, рідше – суто інформаційні жанри журналістики.

3.2. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР

У Радянському Союзі КДБ діяли проти дисидентів в інформаційному та фізичному просторах. Якщо у фізичному дисиденти піддавалися репресіям (арешти, заслання, звільнення з роботи та ін.), то в інформаційному проводилися інформаційні кампанії в офіційних ЗМІ радянської України, зокрема проти дисидентського руху, самвидаву. Для аналізу критичних публікацій ЗМІ були обрані матеріали, які передруковувалися або готувалися як для преси, так і для радіомовлення та телебачення і, таким чином, мали вихід на широку масову аудиторію. Також було розглянуто три періоди, позначені активними інформаційними кампаніями в пресі: середини 1960-х рр., після масових репресій 1972 р., під час перебудови 1985–1991 рр.

Критики й публіцисти (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл) у своїх оцінках радянських творів не користалися марксистсько-ленінським

методом. І вже у 1960-х рр. їх матеріали перестали друкувати у таких виданнях, як «Вітчизна», «Дніпро», «Літературна Україна», «Друг читача», а згодом влада вживала адміністративних заходів: звільнення з місця роботи, обшуки інтелігенції, де вилучали сотні примірників самвидаву та друкарські машинки. Таким чином, під тиском цензури дисиденти пішли в самвидав, передавали повідомлення про переслідування, арешти, репресії проти представників української інтелігенції на «Радіо Свобода», «Голос Америки», до агентства «Рейтер», преси країн Західної Європи та США. На думку Г. Почепцова, «тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу, яка знаходилася в конфлікті з домінуючою моделлю» [187, с. 388–389].

У 1960-х рр. серія публікацій проти дисидентів та альтернативних джерел інформації виходила в сатиричному журналі «Перець», який також друкував карикатури, наприклад, «Розбійники біля великої дороги», «Портрет шептуна» тощо. Фейлетон «Про містера Стецька та великомученицьке жабеня» В. Осадчого починається авторською байкою про жабеня. Використовується алегорія, яка потім переходить до образу людини – панька Колоди, який слухає закордонні радіостанції, читає «всілякі зачухані націоналістичні „часописи”», «на покидьковому папері смердючі описи та дописи» та ін. Так описують самвидав і радіо, що поширюють інформацію про арешти представників інтелігенції. Критикується образ «мученика»-дисидента. Наприкінці фейлетону автор описує інформаційну кампанію, що розгорнули закордонні радіостанції, самвидавні часописи та «мистецькі студії» на підтримку І. Дзюби. Автор акцентує увагу на підтримці з боку націоналістів на чолі з Я. Стецьком. «Махрові націоналістичні репильки», «націоналістичні смітники буржуазного Заходу та за океаном» – такі метафори та літоти використовує автор. Закінчує фейлетон риторичним запитанням: «А з ким ви, Дзюба? Мовчите? А треба відповісти радянській громадськості...». Матеріал супроводжується карикатурою на героя публікації [477, с. 5].

Статтю Я. Радченко «Апостол і його штандарти» присвячено викладачу Івано-Франківського педагогічного інституту В. Морозу, засудженому за антирадянську агітацію та пропаганду. Він, на думку автора, «строчив брудні пасквілі за наклепами на ленінську національну політику комуністичної партії», «займався злочинною діяльністю». Автор саркастично використовує цитування тез В. Мороза про відокремлення України від СРСР за допомогою США, про уніатську церкву, «бандерівщину», «коров'ячий фольклор» у колгоспах, негативні наслідки масового переселення з села до міст. Я. Радченко негативно описує інформаційну діяльність «Радіо Свобода», розповсюдження текстів дисидента закордонними видавництвами та називає це «галасливою кампанією», що також проводилася діаспорними часописами «Сучасність» та «Визвольний шлях». Для створення образу В. Мороза автор застосовує ярлик зрадника за допомогою повторів: «зрада інтересів радянського народу», «апостол зради» [478, с. 3].

У фейлетоні «Про біле та чорне, або про «інформацію» для дезінформації» радіожурналіста В. Лівенцова розкривається діяльність «радіодиверсантів» та «утриманців імперіалістичних розвідок». Автор пише про радіостанції «Вільна Європа» та «Радіо Свобода». Основна думка матеріалу – радіостанції керувалися ЦРУ США та працювали на американську зовнішню політику. Текст за допомогою методів переконливості, риторичних запитань, іронії, сатиричних засобів не тільки висміює діяльність заборонених радіостанцій, а й критикує постать дисидента С. Караванського. Структура матеріалу має есеїстську композицію, адже спочатку висміюється інформаційна політика закордонних радіостанцій, для цього в лапках наводиться інструкція для журналістів, що складається з пунктів на зразок «... поширювати дезінформацію, підривати віру в воєнну й економічну могутність соціалістичних держав, розпалювати націоналістичні почуття, підбурювати молодь проти батьків, сварити підлеглих з керівниками; широко рекламувати принади західного способу життя» [471, с. 4]. В. Лівенцов, посиляючись на створений за допомогою радіо позитивний образ С. Караванського, доводить

протилежне, цитуючи офіційну радянську пресу. У висновках він називає дисидента шпигуном та обвинувачує його у «ідеологічних диверсіях закордонних буржуазних націоналістичних центрів». Радіостанцію називає «підривною», використовує негативно забарвлену лексику: «Емігранти, зрадники, військові злочинці зайняті тут виготовленням «новин»» [471, с. 4]. Наприкінці матеріалу В. Лівенцев робить висновок про дезінформацію із закордонних радіостанцій [471, с. 4].

Для боротьби з дисидентами використовували й наукову комунікацію. У статті «Відсіч буржуазним фальсифікаторам» доцент П. Головка та журналіст В. Березюк звітують про проведення республіканської конференції з питань критики «буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії соціалістичного та комуністичного будівництва», що проходила у Львівському університеті та складалася з 40 доповідей. Автори акцентують увагу на українському буржуазному націоналізмі та сіонізмі, їх популяризації за допомогою заборонених інформаційних джерел. Про діяльність радіостанцій підкреслено в матеріалі: «Імперіалістична пропагандистська машина вдається до ідеологічних диверсій проти країн соціалізму, до найгрубіших наклепів та фальсифікацій історії». Стаття пронизана аргументацією на ідеологічних засадах марксизму-ленінізму [465, с. 3].

«Справа Добоша» стала причиною другої хвилі арештів дисидентів 12 січня 1972 р. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». У цей же час працівники КДБ знаходять у З. Франко, онуки поета і публіциста І. Франка, твори самвидаву. Під їх впливом вона написала відкритого листа до «Радянської України», де відмовилася від дисидентських ідей. Наступним кроком, за сценарієм КДБ, дала інтерв'ю на телебаченні. Своєю чергою, таким чином проводилася прес-конференція з Я. Добошем, де він дав відповідь провідним радянським виданням, що засуджує діяльність дисидентів [403, с. 97].

Через деякий час студента випустили на волю. У результаті цієї справи Добоша були заарештовані І. Дзюба, В. Чорновіл та ін. Також «провокаторські свідчення дає на заарештованих і допитуваних студентка КДУ, українка з Чехословаччини Ганна Коцурова» [303, с. 777], яка передавала до США самвидавні часописи та твори. Як зазначено в доповідних записках КДБ, 12 січня 1972 р. була розпочата робота по справі «Блок». Обшукам, арештам, допитам підлягали: І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Антонюк, Д. Шумук, Л. Селезненко, В. Стус, Н. Світлична, О. Мешко, О. Сергієнко, В. Чорновіл, С. Шабатура, І. Калинець та І. Стасів-Калинець, І. Гель, Г. Чубай, М. Осадчий, С. Гулик-Гнатенко, Л. Попадюк, А. Волицька (Пашко), І. Дзюба, М. Плахотнюк. У дисидентів знаходили як український, так і російський самвидав [407, с. 70]. Вони проходили у справі КДБ «Блок» та були засуджені за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). Операцію спричинила «Справа Добоша». За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного альтернативного журналу в УРСР «Український вісник». Із доповідної записки зрозуміло, що в КДБ був розроблений сценарій, висвітлений у публікації «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві» від РАТАУ, яку було надруковано в багатьох республіканських газетах. Взагалі було запрошено на прес-конференцію представників тридцяти ЗМІ і семи творчих спілок. Сценарій прес-конференції КДБ відправляв на утвердження до ЦК КПУ. Поширенням матеріалу займалося також РАТАУ. Текст Я. Добоша, написаний спецслужбами, долучений до інформаційної записки КДБ [408, с. 300].

У матеріалі «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві» було використано вислови, спрямовані проти дисидентів та їх діяльності: «націоналістична отрута», «український національний буржуазний націоналізм», «ідеологічні диверсії», «націоналістичні теревені» [408, с. 308]. Один з аргументів з текстів – це взаємозв'язок діяльності закордонних центрів ОУН з «німецькими абвер і

гестапо, румунською сигуранцією, італійською оврою, польською дефензивою, японською розвідкою» [408, с. 309]. Використовуючи асоціацію з «німецьким ворогом» під час Другої світової війни, дисидентів називали у статті «емісарами», «шпигунами», «наклепниками», популяризаторами туризму – у негативному сенсі.

Я. Добош на прес-конференції зізнався, що виконував завдання ОУН та покався. Виступав як член редакції журналу «Авангард», що виходив у Німеччині при ОУН. Він оприлюднив імена З. Франко, І. Світличного, Г. Коцурової, С. Гулик, Л. Селезенка, тобто тих, хто передавав інформацію про дисидентів, політв'язнів за кордон. Я. Добош стверджував, що закордонні оунівці об'єднуються з сіоністами проти СРСР. Останню тезу поширювали офіційні ЗМІ ще до виступу Я. Добоша.

На прес-конференції були згадані матеріали С. Караванського, який вже відбував покарання. Його взяли як приклад того, що за націоналістичні ідеї тоталітарна система репресує на максимальні терміни. У статті прописані також й питання ЗМІ про інформування за кордоном, що організатори прес-конференції називали «дезінформацією» про Радянський Союз. Я. Добош підтверджував, що «користувався лише отруєними націоналістичними джерелами» [408, с. 301].

Із справи «Блок» видно, що більшість заарештованих 12 січня 1972 р. обвинувачувались у передачі заборонених матеріалів за кордон та у створенні, зберіганні, розповсюдженні «Українського вісника». Я. Добош розповів слідчим, що Г. Коцурова перевозила самвидавні документи у подушці до ЧРСР (Чехословаччини), а «Український вісник» отримувала від В. Чорновола у Львові [414, с. 5]. В інформаційних записках КДБ було зроблено висновок, що часопис «Український вісник» розповсюджувався серед інтелігенції та молоді, мав ідеологічно-шкідливий, наклепницький характер.

Також у записках КДБ зафіксовані інформаційні повідомлення, що транслювалися на радіо «Бі-Бі-Сі» та «Радіо Свобода», передавалися інформаційним агентством «Рейтер» та італійською газетою «Стампа» від 18

січня 1972 р. про арешти інтелігенції та затримання студента Я. Добоша [419, с. 216], репресії інакодумців, ізоляцію від суспільства дисидентського руху. Після звітів про допити дисидентів працівники КДБ збирали коментарі людей, які згодні з тим, що необхідно боротися з інакодумцями.

Наступним кроком з боку КДБ була прес-конференція та опублікований виступ З. Франко у газетах «Радянська Україна», «Вісті з України» у вигляді відкритого листа, де вона відмовляється від ідей та співпраці з дисидентами. Також З. Франко виступала на радіо та дала інтерв'ю: «Опрацьований разом з нею текст інтерв'ю додається», – йдеться у службовій записці КДБ [398, с. 356]. Її виступ було сплановано до арешту І. Дзюби. Сценарій мав три частини: вступ диктора про З. Франко як онуку письменника І. Франка, її інтерв'ю та опінії представників інтелігенції, які не підтримують дисидентський рух.

У статті ««Національний комунізм» – ідеологічна диверсія імперіалізму та його агентури в робітничому русі» І. Кравцев розмірковує про ідеологію капіталізму та комунізму «Під могутнім натиском міжнародного робітничого руху тріщать підвалини капіталізму, і це викликає у імперіалістів тваринний страх», а західні країни називав «імперіалістичними хижаками». Автор цитує В. Леніна: «Буржуазний націоналізм та пролетарський інтернаціоналізм – ось два непримиримі вороги» та для аргументації використовує ідеологічні засади марксизму-ленінізму. У результаті наведеного аналізу французької, німецької, британської, американської преси автор розмірковує про пропаганду національного комунізму. І. Кравцев критикував діяльність радіостанцій «Голос Америки», «Вільна Європа», що «поширюють брехливу ідейку про те, що ніби Жовтнева революція не є стовпою дорогою для всіх народів» [470, с. 25]. Цитати В. Леніна, якими користувалися західні пропагандисти та дисиденти, тлумачив в рамках партійної ідеології. Звертаючись до історії Української комуністичної партії 1920-х рр., автор описував буржуазний націоналізм і спростовував ідею відокремлення України від Росії як «єдинокровного, старшого брата». Він використовує знижену лексику: «націоналістичні покидьки», «націоналістична шкарлупа», звинувачує дисидентів у

популяризації ідей націоналізму, шовінізму, опортунізму, антисемітизму та в антирадянських настроях. Автор критикує ідею самостійності держави. І. Кравцев поєднує поняття «патріотизм» та «інтернаціоналізм», розуміючи це як єдність соціалістичних націй [470, с. 26]. До речі, в інформаційних записках КДБ зазначено, що наприклад, у справі арешту Є. Сверстюка було вилучено «Програму укомуністів/української національної комуністичної партії» [416, с. 297].

Після репресій 1972 р. виходили поодинокі видання самвидаву на території України, було кілька спроб випуску «Українського вісника» за різними редакціями. Відповідно, рідше публікувались матеріали, спрямовані проти дисидентів. Але під час перебудови почався новий виток дискурсу офіційних і дисидентських джерел інформації. З 1985 р. багато дисидентів після звільнення відновлювали свої інформаційні канали. У зв'язку з політикою гласності М. Горбачова вони почали організувати нові видання, активно популяризувати самвидав, відкрито виступати в міжнародних ЗМІ. Водночас збільшувалася кількість негативних виступів в офіційній пресі.

У статті «Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками «Українського культурологічного клубу» О. Швеця в газеті «Вечірній Київ» йдеться про дискусійні майданчики на культурологічні теми, заборонену літературу. Цей текст було передруковано багатьма республіканськими газетами. Автор критикував тему клубу «Білі плями в історії України» С. Набоки, поширення «наклепницьких пасквілів», що були використані в антирадянських цілях. Він порівнював виступи доповідачів клубу з повідомленнями «наклепницьких передач радіоцентрів», наводив приклади. Автор називає «дивним» звертання «Панове!» під час публічного виступу О. Шевченка замість звичного «Товариш!». Тобто відбувалася зміна смислів, дисиденти брали участь у рефреймінгу, офіційна преса своєю негативною оцінкою притягувала більше уваги до нових тем. «Ненависть до всього радянського», на думку автора, виявлялася у виступах О. Шевченка, С. Хмари, Є. Сверстюка, дилетантами були названі співробітники Академії наук УРСР М. Брайчевський та

С. Білокінь. О. Швець критикував П. Сковча за заклики до відновлення «самвидавного журналу», до протестів та звернень. О. Швець зробив висновок, що потрібні клуби за інтересами, а «не послужливі ретранслятори ворожих нам голосів» [482, с. 3]. Як відповідь на цю статтю у № 9-10 «Українського вісника» вийшов матеріал «Розправа, або: чого вони бояться? З відкритого листа членів Українського культурологічного клубу читачам „Вечірнього Києва”», де аналізуються тексти офіційної преси. Також додавався коментар до статті В. Чорновола «Відповідь наклепникам», де автор оглядав передруки радянського тексту та критикував О. Швеця [282, с. 191].

У матеріалі «1. Чого прагнуть «панове»?» І. Дмитренка аналізується програма діяльності Українського Культурологічного клубу. Автор вказує, що в інтерв'ю С. Набоки використовується словосполучення «українська культура», свідомо відкидаючи слова «радянська» та «соціалістична». Акцент був зроблений на «антирадянській» спрямованості клубу. «Радянська Соціалістична (Україна – прим. авт.) – це реальність сьогодення, візувати яку нікому не дозволено», – підкреслювалося в публікації, проте зміни відбувалися не тільки на ідеологічному, а й на вербальному рівні. Таким чином, у часи перебудови змінювалися фрейми. Проте офіційна преса не сприймала нові тенденції. Репліки організаторів клубу інтерпретувалися негативно, починаючи з того, що клуб неофіційний, і закінчуючи націоналістичними ідеями. Автор підіймає тему зміни образу тодішнього звичного радянського життя, адже дисиденти були «проти нашого радянського способу життя – без панів і панства», пропагували «ворожу ідеологію». У висновку автор називає членів Українського культурологічного клубу «антирадянщиками», «штандартиками УКК» [467, с. 3].

Серію текстів, спрямовану проти часопису «Український вісник», ініціював друкований орган ЦК КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з-під поли» за 13 листопада 1987 р. було використане вилучене в американської журналістки М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом і

М. Горинем. У тексті газети дисидентів називали «буржуазними націоналістами», «відщепенцями», «агентами ЦРУ».

Слід зазначити, що в самвидавних часописах оперативно публікувалися огляди або відповіді на публікації в офіційній пресі про дисидентську діяльність, альтернативні тексти та їх канали розповсюдження. У другому числі «Українського вісника» було надруковано матеріал М. Плахотнюка «За нами – правда (відповідь наклепникам)», де автор аналізує реакцію офіційної обласної преси на «Лист творчої молоді Дніпропетровська» І. Сокульського та ін. Автор систематизує публікації за лютий 1970 р., зокрема, наводить заголовки «Отравленные перья», «Маска і обличчя наклепників», «Так, це – зрада!» та полемізує з офіційною позицією преси [303, с. 174]. У цьому номері був огляд преси під заголовком «Навколо праці І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?“», де іронічно коментується стаття «У походи проти істини» І. Басса, що була опублікована в журналі «Радянське літературознавство» в січні 1970 р. Також подавався огляд зарубіжних видань [303, с. 247]. У наступному матеріалі «Про кагебістський самвидав» розглядалися листівки, які інформували про негативні наслідки спілкування з В. Чорноволом, І. Світличним, І. Дзюбою, З. Франко та зречення М. Холодним дисидентських ідей [303, с. 264].

У третьому номері в матеріалі «До історії одного наклепу» велася полеміка із статтею О. Полторацького «Ким опікуються деякі „гуманісти“», що була надрукована в офіційній газеті «Літературна Україна». Текст був направлений проти автора самвидаву В. Чорновола, який, зокрема «нібито закликав у своїх творах до терору» [303, с. 317]. Протягом кількох номерів було надруковано в «Українському віснику» статтю В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук», де автор полемізує з текстом Б. Стенчука «Що і як обстоює Іван Дзюба?».

У 11-12 та 13, 14 числах «Українського вісника» під заголовком-шапкою «Сили застою на позвах з правдою (огляд двобою журналу «Український вісник» з офіційною пропагандою)» головний редактор В. Чорновіл розглянув

матеріали проти журналу в провідній газеті «Радянська Україна», матеріали про інтерв'ю членів редколегії з американською журналісткою М. Коломієць у серії передруків «Інтерв'ю з-під поли». Додатками до тексту були відкриті листи, позовна скарга, телеграма, відгук, публікації в львівській регіональній пресі тощо [277, с. 117]. У №13 номері В. Чорновіл відзначив: «Полеміка з офіційною пресою в листопаді 1987 – січні 1988 р. була для нашого журналу корисною. «Український вісник» здобув таку рекламу, про яку не міг і думати, ряди наших прихильників і авторів дуже помножилися, побільшало бажаючих допомагати нам, матеріально теж» [278, с. 155].

У числі №13 в публікації «Блуди підцензурних публікацій» В. Чорновіл інформував про друк в офіційній пресі раніше заборонених текстів письменників М. Хвильового, О. Гончара, В. Сосюри, які виходили в самвидаві. У публікації автор порівнює текст «Третьої Роти» В. Сосюри, що розповсюджувався у самвидаві та журналі «Київ», доводить наявність редагування та цензури в офіційній пресі [278, с. 34].

Дисиденти несли нові знання, популяризували заборонену літературу, історію, нові ідеї. Основні теми: захист прав політичних в'язнів, української мови і культури, освіти, свобод громадян, національного відродження, демократичних цінностей. Також під час перебудови вводилися нові наративи, тобто символічні сюжети, за якими суспільство класифікує дійсність. Думки і погляди аудиторії мінялися на протилежні, герої ставали антигероями, і навпаки. Тому слова «радянський», «соціалістичний», «пролетаріат», «товариш», «інтернаціоналізм», «комунізм» набували негативного змісту. Так само змінилося і ставлення до багатьох історичних подій радянського часу. На думку Г. Почепцова, «Нові змісти впроваджуються в масову свідомість, стаючи єдино можливими, а потім під них починають підлаштовувати саму дійсність. І масова свідомість починає діяти за планом конструкторів, оскільки вже сама дійсність підштовхує всіх до потрібних сенсів» [197].

Таким чином, критичний дискурс офіційної преси та дисидентських джерел інформації активно функціонував у другій половині

1960-х рр., на початку 1970-х рр. під час другої хвилі репресій проти дисидентів 1985–1991 рр., коли змінювалися ідеологія, наративи, відбувався рефреймінг, дисиденти перейшли з приватно-публічної до публічної сфери.

3.3. Інтерпретація інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів у сучасних інтерв'ю

Для розуміння функціонування дисидентських комунікацій в 1960-х рр. – на початку 1990 рр. в умовах тоталітарного суспільства було проведене інтерв'ю з активними діячами та учасниками руху Опору, авторами та поширювачами самвидаву, журналістами, які висвітлювали діяльність дисидентів в інформаційному та соціокультурному просторах (Див. Додаток І).

Альтернативними комунікаторами в УРСР були представники української інтелігенції, що народилися в 1930-х – на початку 1950-х рр. Під час інтерв'ю вони ділилися спогадами, наводили точні дані, періоди важливих подій часів дисидентського руху, інтерпретували та оцінювали вплив дисидентських комунікацій.

Учасники самвидаву Валентина Чорновіл, А. Пашко, Б. Горинь, Л. Танюк, Є. Сверстюк, О. Шевченко, В. Овсієнко розповідали про процес створення самвидавного часопису «Український вісник», зокрема збір, обробку інформації, друкування на машинці невеликими накладками та розповсюдження серед знайомих людей. Також мова йшла про інші провідні публіцистичні твори, що поширювалися серед української інтелігенції.

У часи перебудови В. Чорновіл поновив провідний самвидавний часопис «Український вісник», який виходив у Львові та Києві, також був створений у Львові «Євшан-зілля», у Дніпропетровську – «Пороги». Тому про умови функціонування самвидаву в 1980-х рр. було опитано членів редколегії часопису «Євшан-зілля» І. Калинця та В. Стецюка, та «Порогів» – О. Сокульську, Ю. Вівташа, Р. Лишу.

Л. Алексєєва систематизувала громадські рухи в радянському суспільстві та поділила їх на національні, релігійні та правозахисні [2, с. 5]. Вона вбачала особливістю дисидентського руху правозахисний характер, який проявився в текстах представників українського самвидаву, та відмову від насильницьких дій. По суті, використовувалася «м'яка сила» за Дж. Наєм, тільки в інформаційному та соціокультурному просторах [342]. Адже «під час холодної війни Захід використовував жорстку силу, щоби стримувати радянську агресію, в той час він використовував м'яку силу, щоби руйнувати віру в комунізм за залізною завісою» [198].

Коли обирались інформанти, було враховано їх знання та досвід у тих чи інших засобах дисидентських комунікацій. Бесіди відбувалися у вільній формі, що дозволило сконцентрувати увагу на особливостях їх альтернативної інформаційної діяльності. Реципієнти розповіли, що для них означає період дисидентства, як бачать своє місце в дисидентському русі, коментували процес створення та тиражування самвидаву, конспіративні методи передачі альтернативної інформації серед знайомих. Крім того, вони висвітили коло інших питань, а саме організацію творчих вечорів та клубів, «квартирників», «кухонних розмов», збори біля історико-культурних пам'ятників тощо. При цьому акцентували увагу на читанні та популяризації самвидаву серед української інтелігенції, прослуховуванні заборонених радіостанцій, які також трансливали повідомлення самвидаву, ролі правозахисних документів, підписаних десятками людей.

З 2012 по 2017 рр. було проведено 20 інтерв'ю з представниками самвидаву та дисидентського руху, що мешкають у Львові, Києві, Дніпрі, Мюнхені. Є респонденти, які зазнали переслідувань в радянський період та були репресовані (Є. Сверстюк, Б. Горинь, В. Овсієнко, І. Калинець), інші – викликалися на допити в КДБ, стосовно них вживали адміністративних заходів, як-от звільнення з роботи (Л. Орел, В. Чорновіл, Р. Довгань, Я. Кендзьор) чи виключення із Спілки художників УРСР (І. Марчук). Аналіз інтерв'ю було використано з метою посилення аналітичної цінності отриманих результатів.

Адже респонденти розповідали про власний досвід роботи, зокрема альтернативні й конспіративні методи збору, зберігання, поширення інформації.

Дисидентські комунікації мали форму усної комунікації під час творчих вечорів, «кухонних розмов» та інших культурних заходів. Про організацію зустрічей, альтернативні методи поширення інформації розповіли Л. Танюк, Р. Довгань, Я. Кендзьор, Л. Орел, І. Марчук, В. Яременко. Крім того, інформаційну складову дисидентських комунікацій, інформаційні кампанії офіційних ЗМІ коментували професійні комунікатори того періоду, а саме журналісти М. Коломієць, Г. Панчук, О. Шевченко та письменниця О. Забужко.

В основі діяльності дисидентського руху та створення дисидентських комунікацій було інакодумство, тобто представники української інтелігенції не підтримували ідеологічні засади та діяльність офіційної влади СРСР. Тому в самвидаві з'явилися альтернативні канали інформації для вираження поглядів, що суперечили офіційній позиції. Проте під час бесід, зокрема з І. Калинцем, Валентиною Чорновіл, було висловлено думку, що українські дисиденти не виступали проти ідеологічного апарату, а використовували його для аргументації своїх ідей. Також вони вважали за важливе розповсюдження художніх, історичних, публіцистичних творів заборонених авторів.

У зв'язку із тим, що не можна було підрахувати точний наклад самвидавних видань та поширюваних творів, тому й виміряти ефективність дисидентських комунікацій складно. Кожен з тих, хто дав інтерв'ю для дослідження, оцінював ефективність дисидентських комунікацій та називав приблизну цільову аудиторію. Також в архіві СБУ збережено інформаційні записки про дисидентів та інформаційну діяльність, що активно фіксувалося агентами КДБ. Адже аудиторія інакодумців була широкою, складалася не тільки з активних діячів дисидентського руху, а й широких кіл інтелігенції, що читала самвидав, слухала західні короткохвильові радіостанції, підписувала листи протесту [343, с. 191].

Дослідження дисидентських комунікацій за допомогою проведення інтерв'ю розглядається як історичний наратив та інтерпретація дисидентських смислів радянських часів, вплив їх на сучасність (наприклад, роль Інтернету як альтернативного каналу інформації, електронні підписи петицій та заяв, блогери як альтернативні лідери думок).

Пошук респондентів проводився за принципом їх діяльності, пов'язаною з дисидентськими комунікаціями та розумінням функціонування альтернативних каналів інформації в суспільстві з домінантною системою правління. Нас цікавить соціокомунікаційний аспект діяльності дисидентів. Метою бесід також було створення гіпотетичної моделі «пам'яті» про дисидентські комунікації. Тому запитання були спрямовані з метою на з'ясування умов їх створення, функціонування, діяльності комунікаторів та протидії офіційній владі в інформаційному та фізичному просторах. У бесідах розглядалися періоди активної інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів, а саме: друга половина 1960-х рр. – перша половина 1970-х рр. та друга половина 1980-х рр. під час перебудови, коли активно розвивалися та поширювалися альтернативні канали комунікації в СРСР. Також респонденти розглядали взаємозв'язок між періодами, обмін інформацією з дисидентами інших радянських республік. Емпіричні дані (тексти інтерв'ю) опрацьовувалися з метою виявлення основних, нових та альтернативних на той час смислів, які транслиювалися в суспільстві.

Під час інтерв'ю було висвітлено теми усних дисидентських комунікацій («кухонні розмови», творчі вечори в квартирах, будинках, збори біля історичних пам'ятників), організації правозахисних кампаній (підписи документів та розповсюдження їх у самвидаві), мітингів і демонстрацій, специфіку аудиторії (дисидентські комунікації здебільшого мали групову аудиторію, пов'язану інтересами, дружніми стосунками тощо), передачі інформації за кордон для трансляції її на заборонених радіохвилях.

Респонденти розмірковували з історичної ретроспективи про роль невідцензурних джерел інформації в радянському суспільстві, ставлення

людини до ідеологічної системи. Вони тлумачили поняття «дисидент», характеризували умови створення дисидентського руху, визначали специфіку своїх дій та поведінки і характеризували їх наслідки. Дослідження було спрямоване на пошук серед висловів інформантів тих елементів, що характеризують особливості дисидентських комунікацій радянського періоду.

З огляду багатолітньої ретроспективи респонденти інтерпретували дисидентський рух з урахуванням сьогоденної ідентичності та прагненням до об'єктивної оцінки. Також реципієнти як комунікатори ділилися інформацією крізь призму власного світосприйняття та картини світу, тому що людина себе самоідентифікує за допомогою розповіді [215, с. 87]. Як громадяни УРСР респонденти в процесі соціалізації сприймали радянську ідеологію, вступали в комсомол та знали провідні праці комунізму-ленінізму, проте цікавилися забороненою літературою, історією, національними традиціями та обрядами, боролися за функціонування української мови в побутовому житті тощо. Тому вони збиралися для обміну інформацією та обговорення її серед групи друзів та однодумців, зокрема для створення друкованих видань. Також респонденти коментували справу «Блок» КДБ, де вони були представлені. У таких наративах інтерв'юйовані акцентують увагу на умови створення альтернативної інформації, описують переслідування, прослуховування їх житла, адміністративні заходи та арешти української інтелігенції.

Наративи інтерв'ю будувалися відповідно до сучасної ідентичності респондента, що вільно висловлює свою точку зору. Основною ідеєю дисидентів було знайти правду та мати об'єктивні знання про світ, що стало причиною пошуку нової інформації. Тому учасники та свідки дисидентського руху і репресій розповідали про історичні передумови для дисидентської діяльності, функціонування самвидаву, усної комунікації, передачу інформації на заборонені радіостанції та їх прослуховування, організацію масових творчих вечорів, репресії та вплив домінантної тоталітарної моделі держави на побутове життя. Цікаво й те, що респонденти характеризували різні періоди радянської дійсності з боку інформаційної діяльності. Наприклад, у першій половині 1960-х рр.

з'явилась можливість висловлювати думки, організовувати творчі народні гурти й клуби. Так, історичною подією, за словами Валентини Чорновіл, «під час презентації кінострічки С. Параджанова „Тіні забутих предків” у вересні 1965 р. виступив І. Дзюба про арешти української інтелігенції. Потім встав В. Чорновіл і звернувся до публіки: «Хто проти репресій – устаньте!». В. Стус підтримав цю пропозицію» [472, с. 6]. Також цей період активних дій української інтелігенції оцінили І. Марчук, Б. Горинь, І. Калинець, Л. Орел, тому що формувалися творчі осередки, які у другій половині 1960 рр. піддалися репресіям з боку офіційної влади. Але з їх спогадів зрозуміло, що головний конфлікт був спричинений зіткненням ідеалістичних поглядів молоді та ідеологічних засад партії та радянської дійсності. Дисиденти порушували культурну, мовну, мистецьку теми та виступали на захист свободи слова. Тому була потреба в створенні та пошуках альтернативних джерел інформації.

У суспільстві набувало поширення читання самвидаву, зокрема публіцистичного на суспільно-політичні теми, прослуховування заборонених радіостанцій та прагнення відвідувати творчі вечори з метою спілкування та отримання замовчуваних владою новин. Своєю чергою, альтернативна інформація мала вплив на свідомість окремих груп населення, зокрема молоді та інтелігенції, що руйнувало сприйняття ідеологічної системи держави. На думку М. Фуко, кожне суспільство має свій «режим істини», тобто установки, моделі поведінки, картину світу в цілому [285]. Проте контроль за «правильними» цінностями та установками здійснювала офіційна радянська влада, зокрема за допомогою ЗМІ. А дисиденти боролися за свою «правду» з метою її поширення. Тому провідною темою новинних та публіцистичних матеріалів була правозахисна, а в 1970-х рр. дисиденти створили Українську Гельсінську групу, про що наголосив журналіст за фахом О. Шевченко [472, с. 23]. А щоб запобігти поширенню іншої правди або істини, офіційна влада проводила репресії проти тих, хто брав участь у самвидаві, передавав альтернативну інформацію за кордон, транслявав заборонені закордонні

радіостанції або був зацікавленим представником дисидентського руху для аудиторії.

Найвпливовішим каналом альтернативної інформації респонденти, зокрема О. Шевченко, М. Коломієць, Г. Панчук, назвали радіо, аргументуючи це тим, що самвидав мав невеликі неконтрольовані накладі. Проте інформацію для трансляції брали з журналів та інших матеріалів самвидаву [472, с. 26]. Також саме радіо було представлене як основний канал поширення «ворожої ідеології» та неправдивої інформації офіційними джерелами. Тому виходила й серія публікацій в радянській пресі про «ворожі голоси», які були розглянуті в попередньому пункті нашого дослідження. За словами О. Шевченка: «Ми передавали інформацію в 1960-х, 1970-х та 1980-х рр. через вільні радіостанції «Радіо Свобода», «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки». За допомогою радіоприймача «ВЕФ Спідола» діапазоном 16–19 можна було слухати інформацію від дисидентів. Тобто для цього необхідні були короткохвильові радіоприймачі» [472, с. 22]. Але популярність прослуховування таких радіо поширювалася і як вид відпочинку, і як причина для розмови з друзями та ін. Адже аудиторію слухачів привертала увагу інформація, що замовчувалася офіційними ЗМІ та органами влади. Цікавим є те, що аудиторія була поінформована з приводу того, коли необхідно вмикати приймачі з урахуванням можливого глушіння з боку радянської влади. Крім розважальної інформації, подавалися новинні блоки правозахисного характеру, зачитувалися публіцистичні та художні тексти дисидентів, але не в час виходу в ефір, а із запізненням, щоб їх трансляцію не глушили [472, с. 52]. Радіо прослуховували в різних регіонах, особливо велика аудиторія була серед представників української інтелігенції, про що свідчать й інформаційні записки КДБ.

У 1960-х рр. мав популярність самвидав, зокрема літературний та правозахисний. Наприклад, журналістка Р. Довгань згадує: «Мене вигнали з роботи, проголосували на зборах. Знайшли мою листівку до О. Солженіцина в Рязані, де я написала подяку за книгу „Один день Івана Денісовича”, про життя в канцтаборах» [472, с. 97]. Читання самвидаву було частиною культурного

життя радянського суспільства, зокрема формувалася мережа з тих, хто збирає, виробляє та поширює альтернативну інформацію, і тих, хто був постійною аудиторією таких текстів. Специфікою самвидаву, на відміну від трансляції заборонених зарубіжних радіостанцій, було те, що потенційна аудиторія читачів мала груповий характер, водночас організатори, автори, кореспонденти самвидавних видань створювали мережу. Також тексти поширювалися через знайомих, яким можна було «довіряти», тому створювалася мережа і читачів, які були активними, зокрема допомагали в подальшому поширенню, передруках самвидаву тощо.

За «політичний» самвидав читачів могли репресувати, тому збір, виготовлення, зберігання, розповсюдження та читання самвидавних публіцистичних та аналітичних текстів на суспільно-політичну, соціокультурну, історичну тематику було небезпечним. Однак існувала необхідність в обговоренні альтернативних новин, публіцистики та літератури, особливо в колах української інтелігенції. Тому нелегально було організовано творчі вечори або «квартирники», на яких були присутні представники інтелігенції як гуманітарного, так і технічного профілю. Журналістка Р. Довгань вважає: «У мене було багато знайомих, у тому числі серед технічної інтелігенції, які нічого не знали про високе українське поетичне слово. Тоді я почала організовувати вечори поезії, де тільки могла. Поети-шістдесятники йшли на зустрічі в майстерні або просто на квартирах, навіть в обідню перерву на заводі організовували творчі зустрічі, в їдальні економічного університету» [472, с. 95].

Кінець 1960-х рр. та 1970-ті рр. респонденти характеризують як період виготовлення альтернативної інформації в підпільних умовах та поширення її з урахуванням конспіративних методів. Було винайдено окремі способи фіксації інформації та засоби передачі її з таборів, що оприлюднювалися в самвидавних журналах. За словами І. Калинця, публіцистичні тексти він переписував маленькими літерами на тонкому папері, формував паперові кульки, обгортав в два-три целофани. Потім ці кульки ковтала людина, яка виїжджала до Москви

або Києва, та передавала членам редколегій самвидавних часописів. За його спогадами, «декілька людей стояло на сторожі, коли я переписував. Певна сигналізація була – хтось почухав голову, наприклад. Від мене забирали тексти та переховували» [472, с. 95]. Крім того, респонденти приділяли увагу репресіям, уточнювали дати й прізвища, ділилися спостереженнями, як саме офіційна влада та КДБ ізолювали дисидентів із суспільства, якими методами користалися та хто міг бути агентами спецслужб у їхніх товариствах. Наприклад, Р. Довгань згадує: «Ми на квартирах збиралися, робили вечорниці для прогресивної інтелігенції, зокрема в хаті композитора Л. Грабовського. Один раз був й агент КДБ на наших зборах» [472, с. 97]. Також вона розповіла в інтерв'ю про випадки викликів міліції сусідами під час «квартирників», де збиралося близько 30 осіб. Проте кілька респондентів говорили про коло знайомих, де не було агентів спецслужб й таких людей, що могли повідомляти КДБ. Але про доноси вони дізналися після огляду особових справ в архіві КДБ (Ю. Вівташ, О. Шевченко, Л. Орел, І. Калинець).

Формування поглядів дисидентів респонденти пов'язують зі студентським періодом та сферою освіти, де стверджувалися їх погляди: або під час конфлікту з викладачем стосовно використання української мови в процесі навчання (О. Шевченко), або з приводу конфліктів всередині студентського колективу та викладачами (В. Чорновіл, Л. Орел, Л. Ященко). Також конфліктні ситуації в університеті згадує й колишній викладач журналістики КДУ ім. Т. Г. Шевченка В. Яременко [472, с. 32]. Зокрема, за дисидентські погляди В. Чорновола було відправлено на будівництво домни № 3, а А. Горську на створення мозаїк у будівлях до Жданова (Маріуполь) і Донецька.

Дисиденти використовували «ідеологічні стереотипи» (за Р. Бартом) [14], щоб застосувати їх у своїй діяльності, наприклад, вступали в комсомол. Після закінчення вишів Валентина Чорновіл, О. Шевченко, Р. Довгань та інші працювали в ідеологічно-інформаційній сфері (редакціях газет, радіо та телебачення, типографіях, наукових установах тощо). О. Шевченко пояснив свої дії так: «З 1969 по 1980 р. я працював відповідальним секретарем у

журналі „Український біохімічний журнал” Академії наук УРСР. Писав як журналіст. Це давало мені можливість бути на закритих нарадах, президіях Академії наук, де були не публічні промови. Потім КДБ мене розкрили та заарештували в березні 1980 р. за зберігання, виготовлення та поширення самвидаву» [472, с. 25]. Також респонденти підкреслювали роль заборонених радіостанцій в інформуванні на правозахисну тему.

У другій половині 1980-х рр. політв'язнів відпускали на волю достроково, тоді дисиденти почали створювати самвидавні журнали: «В. Чорновіл відновив журнал у 1980-х рр., у ті часи було налагоджено зв'язки з рухом в Польщі „Солідарність”. (...) Потім часопис став друкованим органом УГС» [472, с. 9]. Тобто самвидавні журнали стали друкованими органами новостворених організацій та почали виходити у публічний простір з приватно-публічного. Журнал «Пороги» також висвітлював в останніх числах діяльність УГС. У ньому було опубліковано програму клубу «Пороги». Сьомий номер «Євшан-зілля» було офіційно надруковано в типографії в 1990 р. Члени редколегій займалися й громадсько-політичною діяльністю, організовували мітинги та інші масові збори, готували публічні виступи та користувалися усною комунікацією для донесення ідей (В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець, О. Шевченко). Крім того, під час гласності широко використовувалися листівки, що друкувалися великими накладом порівняно з журналами. Також українські дисиденти почали зміцнювати зв'язки з інакодумцями та активними діячами Прибалтики, Польщі, Чехії, Вірменії і таким чином виходити з підпілля та конспірації на публічний рівень. Крім того, негативне висвітлення діяльності дисидентів та колишніх політв'язнів більше привертало увагу громадськості. Також активно почали друкувати наклад самвидавних часописів та провідних публіцистичних текстів українських дисидентів за кордоном, заборонені радіостанції, які перестали глушити в СРСР, транслювали передачі на громадсько-політичні, правозахисні теми.

Респонденти залежно від своєї діяльності коментували той чи інший період радянської епохи. У кожному наративі в ході інтерв'ю відбивалася

оцінка власного досвіду та можливостей. Також зміна наративу під час переходу від одного періоду до іншого коментувалася з урахуванням ідей, які були актуальні на той час. Наприклад, якщо в 1960-х рр. виступали на захист української мови, історії, культури, то в 1980-х рр. просувались ідеї незалежності та суверенності України. Також у наративах використовувалися протиставлення політичних режимів, ідеологій, висвітлення подій радянськими ЗМІ та самвидавом. Період перебудови було розглянуто респондентами з точки зору не тільки зміни політичного режиму та «лібералізації», а й зміни фреймів, отримання негативних смислів в контексті ідеології комунізму-соціалізму, «сталінізму», партії, радянської історії, та позитивних смислів в отриманні нової інформації про зарубіжні країни та їх культуру, демократичних цінностей, про правозахисників, «білі плями» історії. Крім того, дисиденти популяризували «заборонені» твори, друкували сатиричні тексти на офіційну владу, висвітлювали інформацію про організовані ними мітинги, зустрічі, дискусійні майданчики, діяльність клубів. Але в цей період увага акцентувалася на відродженні українських традицій, культури, літератури, мистецтва, народної творчості. Усі респонденти аргументували свою нелегальну дисидентську інформаційно-комунікаційну діяльність як боротьбу за ідеї та ідеали, як-от правда, справедливість, права людини й свобода слова. Тому боролися не силовими методами в фізичному просторі, а за допомогою дисидентських комунікацій, художніх творів, документів в інформаційному полі, які потім набували публічного статусу. Вони виступали проти репресій та інших форм обмеження прав людини.

Зі спогадів інтерв'юювані розповідали про тактику й стратегію їх діяльності та взаємодії з домінантною системою влади. Залежно від періоду змінювалися й моделі поведінки. Зокрема, в інтерв'ю Валентина Чорновіл коментує роботу В. Чорновола в самвидавному журналі: «„Український вісник” робився в підпільних умовах, важко, було небезпечно над ним працювати. Тому В. Чорновіл редагував „навпаки”. Тобто виправляв граматичні помилки в текстах, а стиль, діалектизми залишав, робив нетипові врізи. (...) Він був

упевнений, що проводитиметься експертиза КДБ. Дійсно, так сталося. Але на підставі такого „редагування” він заперечив експертам КДБ, стверджуючи, що це був не його стиль» [472, с. 9].

У ході дослідження було виявлено, що жінки-респондентки більше описували умови життя, свої хвилювання та діяльність, пов'язану з дисидентськими комунікаціями. Про адміністративні репресії з боку влади розповіли Р. Довгань, Л. Орел, Валентина Чорновіл, А. Пашко. Також вони проінформували про взаємовідносини та взаємодію між дисидентами в межах УРСР та з іншими республіками СРСР, акцентували увагу на ключових подіях в їх житті та русі Опору. Чоловіки-респонденти розмірковували про дисидентські комунікації, роль самвидаву з історичної ретроспективи та коментували вплив її на сучасність, проводячи паралелі (В. Стецюк, Ю. Вівташ, Я. Кендзьор, Є. Сверстюк).

Питання таборового періоду та передачі листів з новинами до активістів самвидаву, специфіки інформаційної кампанії проти дисидентів та відповідей на неї, умов формування руху Опору, конспіративних методів передачі матеріалів за кордон було актуальне для висвітлення 1970-х – першої половини 1980-х рр. Окремо приділяли увагу періоду перебудови, коли мав розвиток самвидав та створювалися громадські організації, творчі клуби. Проблема авторства та анонімних матеріалів в 1960-х рр., створення мережі кореспондентів й авторів у період гласності мали свої особливості у зв'язку з історичним періодом. Деякі респонденти, зокрема І. Калинець, Ю. Вівташ, пов'язують зниження інтересу до самвидаву тим, що вже наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. офіційна преса почала висвітлювати ті самі проблеми, що й дисиденти («білі плями» історії, заборонена література, мовне питання). Якщо «кухонні розмови» в 1960-ті рр. майже не згадувалися під час інтерв'ю, то у 1980-ті рр. респонденти відмічають роль громадської діяльності дисидентів і колишніх політв'язнів, організації культурологічних та інших клубів за інтересами, мітингів, масових акцій, де превалювала усна комунікація, зокрема публіцистичні виступи О. Шевченка, В. Чорновола, Б. Гориня та ін.).

Отже, у 1960-ті рр. представники української інтелігенції активно почали конспіративно боротися з тоталітарним режимом в інформаційному та соціокультурному просторах, використовуючи усну та письмову комунікації. Респонденти тлумачили рух Опору як протест, який ведеться на інтелектуальному рівні. Проте вони критикувалися та висміювалися в офіційних ЗМІ, проти них також збиралися листи та інші документи з підписами проти діяльності окремих учасників самвидаву чи руху Опору. Деякі з них публічно виступали проти своєї діяльності, відмовлялися від ідей дисидентства (З. Франко, І. Дзюба) та «замовкали». Інші були репресовані та засуджені від 3 до 15 років (В. Чорновіл, Б. Горинь, О. Шевченко, В. Овсієнко), але після виходу на волю продовжували займатися дисидентськими комунікаціями. Важливими ідеями дисидентів, про які нам розповіли в інтерв'ю, були боротьба за права людини, національну ідею та власну картину світу, правду, об'єктивність знань та інформації. Також є цікавим для подальших досліджень досвід таборового періоду респондентів та їх методи збору, обробки та передачі інформації. Дисидентські комунікації були частиною соціокультурного простору в закритому суспільстві. Під час бесід спогади респондентів визначалися їх життєвим досвідом та сучасною соціальною позицією.

Висновки до розділу 3

Дисидентські комунікації в часи перебудови 1986–1991 рр. набували різноманітних форм і збільшували ефективність у зв'язку з історичними умовами, зокрема політикою гласності. Кількість самвидавних часописів, що мали періодичність, збільшилась. Зокрема, нами було розглянуто поновлений провідний в УРСР журнал «Український вісник» В. Чорновола, який готувався у Львові та Києві, також популярні часописи «Євшан-зілля» у Львові та «Пороги» у Дніпропетровську. Із застосуванням контент-аналізу було досліджено 718 текстів. Виявлено, що в «Українському віснику» перевага

надавалася суспільно-політичній та правозахисній тематикам, а серед жанрів були популярні аналітичні статті, коментарі, огляди та нариси. В «Євшан-зілля» основними темами були історична та культурницька, а серед журналістських жанрів виділялися статті, нариси, рідше – репортажі. У часописі «Пороги» редколегія висвітлювала більшою мірою історичну, суспільно-політичну та культурницьку теми. Стаття й есе були провідними журналістськими жанрами в журналі. Цікаво й те, що у кожному з розглянутих видань були представлені автори з різних міст України, тому можна стверджувати про мережеву структуру альтернативної інформації.

Критичний дискурс самвидавних текстів та офіційних ЗМІ збільшував аудиторію дисидентських видань та інтерес до альтернативної точки зору. Зокрема, інформаційна кампанія із серією публікацій «Інтерв'ю з-під поли» та трансляція відеоінтерв'ю М. Коломієць з В. Чорноволом і М. Горинем поширювали альтернативну інформацію та ідею про українську незалежність в офіційних ЗМІ.

У результаті проведення 20 інтерв'ю з членами редколегій провідних журналів самвидаву «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», фаховими журналістами 1960-х– початку 1990-х рр., іншими очевидцями та учасниками дисидентського руху було виявлено особливості створення і розповсюдження забороненої в СРСР альтернативної інформації. Провідними темами в інтерв'ю були: боротьба за права людини, національна ідея та власна картина світу, правда, об'єктивність знань та інформації. Також цікавим для подальших досліджень є досвід таборового періоду респондентів, їх методи збору, обробки і передачі інформації. Під час інтерв'ю спогади респондентів визначалися їх життєвим досвідом і сучасною соціальною позицією. Інформанти приділяли увагу зміні смислів у часи перебудови, ролі самвидаву, новин на заборонених радіостанціях, публічних виступів для масової аудиторії під час творчих вечорів, мітингів, демонстрацій.

ВИСНОВКИ

1. В Україні 1960-х – початку 1990-х рр. формувався альтернативний інформаційний простір. Під впливом «хрущовської відлиги», політичних та соціокультурних умов (критика сталінізму, реабілітація репресованих, створення громадських організацій, клубів творчої молоді, дозвіл на висловлення власної думки) поширювалися канали альтернативної інформації. У період «брежнєвського застою» представники влади боролися з різними проявами інакодумства, зокрема в інформаційному та фізичному просторах. Дисидентські комунікації в часи «перебудови» набували різноманітних форм та збільшували ефективність у зв'язку із історичними умовами, зокрема політикою гласності. Тоді оприлюднювалися заборонені імена в літературі, історії, мистецтві, громадські та політичні організації як УГС виходили в публічний простір, ідея плюралізму думок стала провідною для суспільства та держави.

2. Нами запропоновано визначення поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних каналів.

Дисидентські комунікації поширювали альтернативні знання про соціальну реальність, нові цінності, смисли та контрсмисли. До особливостей дисидентських комунікацій можна віднести:

- Альтернативні канали інформації: самвидав, тамвидав, трансляцію інформації дисидентів на заборонених у СРСР радіостанціях, протестні документи з переліком прізвищ підписантів, листівки масовим накладом, написи на будівлях, «кухонні розмови», заборонені творчі гурти, неофіційно організовані дискусії, культурні та інформаційні акції.

- У контенті дисидентських комунікацій використовувалися контрсмисли, контраргументи, рефреймінг, евфемізми, символи. Тобто дисиденти в іншому аспекті тлумачили історичні факти, офіційні документи, комуністичну ідеологію, іноді надаючи протилежного смислу.

- За формою подачі інформації, крім художніх чи мистецьких творів, обиралися художньо-публіцистичні, рідше – інформаційні чи аналітичні жанри журналістики.

- За авторством використовувалися анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів.

- Нечітка періодичність виходу інформаційного продукту і нерегулярний вихід заборонених владою радіопрограм в ефір з метою уникнути «глушіння» притаманні дисидентським комунікаціям 1960–1980 рр.

- Розповсюдження або трансляція дисидентських комунікацій по різних каналах відбувалося стихійно й неконтрольовано.

- Неокресленість кількісно-якісних показників масової аудиторії підтверджують той факт, що друк накладів відбувався неконтрольовано, окремо від автора.

Дисидентськими комунікаціями можна вважати голодування та самоспалення як крайні форми протесту проти офіційної влади, про що інформували закордонні ЗМІ та заборонені в СРСР радіостанції, фіксували в інформаційних записках агенти КДБ. Отже, проаналізовано формально-змістові, функціональні, організаційні особливості дисидентських комунікацій в багатоаспектному вимірі.

Нами було розглянуто відомі тексти 1960–1970-х рр. В. Чорновола, І. Дзюби, М. Брайчевського. Вони, висвітлюючи замовчувану чи заборонену владою інформацію, активізували різні типи дисидентських комунікацій.

У результаті контент-аналізу праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» було виявлено, що такі слова, як «український», «національний» було використано частіше, ніж загальноновживані слова, що часто зустрічаються в офіційній республіканській пресі. А саме: «український» – 711, «національний» – 545 та «інтернаціональний» – 76, «радянський» – 78. Така стилістика та лексика автора не вписувалася в норми радянської публіцистики, тези І. Дзюби про національну політику та ідентичність народів – у радянську ідеологію.

У творі «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола було виявлено слова «український» – 312, «національний» – 156 і «інтернаціональний» – 14, «радянський» – 150.

У публіцистичному трактаті на історичну тему М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» було визначено частоту використання слів: «український» – 285, «національний» – 41, «інтернаціональний» – не виявлено, «радянський» – 22. Отже, за допомогою збільшення частоти використання одних слів і зменшення частоти інших, що частіше зустрічалися в офіційній пресі, українські дисиденти свідомо змінювали смисли. Після розповсюдження збірок та репресій з боку влади М. Брайчевський, як й І. Дзюба, відмовився від самвидавної та антирадянської активності й розірвав контакти з інакодумцями. В. Чорновола було позбавлено волі.

Значну роль серед альтернативних джерел інформації в Україні відігравали самвидав, заборонені радіостанції, «кухонні розмови». Дисиденти готували самвидавні тексти в умовах повної конспірації, адже оригінали, що копіювалися або передруковувалися, ховалися. Вони топили друкарські машини, у квартирах не можна було розмовляти про процес підготовки, створення, розповсюдження матеріалів самвидаву. Дисидентське товариство, об'єднане інтересами, дружніми стосунками чи ідеєю, займалося альтернативною інформаційною діяльністю. Ця комунікативна група збирала та поширювала інформацію як в Україні, так і за її межами. Специфіка дисидентських комунікацій в УРСР полягала в охопленні території держави та оперативному інформуванні за кордоном, зокрема в Канаді, США через Росію (Москву), Чехословаччині (Пряшів, Прага), Болгарії, прибалтійських країнах.

Поширення альтернативної інформації відбувалося за допомогою самвидаву, зокрема часопису «Український вісник», і його текстів на зарубіжних або місцевих короткохвильових радіостанціях. Також дисиденти обмінювалися інформацією в гуртках, Клубах творчої молоді, на «квартирниках» та під час «кухонних розмов».

3. КДБ УРСР переслідував дисидентів у справі «Блок» з початку 1970-х рр. Радянське керівництво за допомогою преси та контрпропаганди формувало «правильну» громадську думку стосовно дисидентської діяльності як ворожої, протиправної, ідеологічно шкідливою. З одного боку, офіційний соціокультурний простір демонстрував наявність численних творів у науці, кіно, літературі, з іншого – в інформаційному просторі аудиторії передавалися приклади репресій дисидентів, що викликало страх або інші негативні емоції, з метою ізолювати поширення ідей інакодумців та протидіяти дисидентським комунікаціям. Зокрема, у 1972 р. було заарештовано В. Чорновола, В. Стуса, І. Калинця та І. Стасів-Калинець, М. Плахотнюка, В. Марченка, Є. Сверстюка, усього 100 осіб.

Під час операції «Блок» агенти КДБ знаходили самвидавні статті, брошури, збірки, заборонену художню літературу, часопис «Український вісник», «Програму укомуністів», текст якої будувався на засадах марксизму-ленінізму та альтернативної інтерпретації конституції СРСР.

У боротьбі з представниками дисидентських комунікацій КДБ використовувало такі методи: профілактичні бесіди, спростування ідей руху Опору лідерами думок серед дисидентів у ЗМІ, морально-психологічний тиск не тільки на них, а й на їхніх близьких, членів сім'ї, притягнення до адміністративної відповідальності від імені державних установ та громадських організацій. За створення і поширення дисидентських комунікацій використовувалися репресії: арешти, заслання, ув'язнення в психлікарню. Для боротьби з дисидентами був прийнятий закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також ст. 62 Кримінального Кодексу «Про антирадянську агітацію і пропаганду».

Для протистояння дисиденти як комунікатори виступали в дискусіях з владою, посиляючись на марксистсько-ленінську ідеологію. Тому в їх публіцистиці часто зустрічаються посилання на Конституцію СРСР, роботи В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса. Дисиденти активно використовували

цитування офіційних документів, наводили історичні приклади з метою популяризації ідеї національного відродження та самостійності України.

Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці і розповсюджував листівки, твори самвидаву, український журнал «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», публіцистичні збірники В. Чорновола, «Репортаж із заповідника імені Берія» В. Мороза, «Приєднання чи возз'єднання? « М. Брайчевського та ін. Однак хвилі арештів не знищили протести дисидентів.

Дисидентські комунікації як феномен інакодумства виявляються в альтернативних поглядах, знаннях, цінностях, ідеалах на протигагу офіційній ідеології. У результаті свого функціонування викликають спротив домінантної системи з боку населення. Учасники таких комунікацій у відповідь отримують репресії, локалізацію у поширенні або знищення інформації.

За допомогою самвидаву альтернативний контент розповсюджувався у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. «Усні» дисидентські комунікації становили зібрання дисидентів у громадських місцях або громадських організаціях (Українська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), промови на могилах видатних українських діячів літератури, мистецтва, культури, диспути на національну тематику, організовані дискусії в університетах, щорічні зібрання української інтелігенції біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві 22 травня. Крім того, був задіяний тамвидав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на «Радіо Свобода», «Голос Америки», відправлялися до інформаційного агентства «Рейтер», до преси країн Західної Європи та США.

Націоналістичні або антирадянські написи знаходили й на стінах державних установ, зокрема в Харкові, Одесі, на Київському поштамті та анонімні листівки на поштамтах в різних містах України. У символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтий прапор. Образливі

написи на портретах керівників КПРС та Радянського уряду, виборчих бюлетенях, спалення державного прапора УРСР, СРСР почали з'являтися у 1980-х рр.

За результатами дослідження архівних документів ГДА СБУ було визначено, що до типів дисидентських комунікацій можна віднести самвидав (український часопис «Український вісник» та інші неперіодичні журнали або ті, що виходили одним числом, статті, есе та інші публіцистичні твори, які мали авторство, або виходили під псевдонімами, або анонімно); протестні документи (листівки, листи, анекдоти, петиції, усні та письмові погрози керівництву країни, заяви тощо, які, крім автора, мали інших підписантів), художні твори на актуальні теми шістдесятників, репродукції художньо-мистецьких творів), тамвидав, закордонні, заборонені в Радянському Союзі радіостанції, «кухонні розмови», «квартирники», творчі гуртки, зокрема хори, використання символів (національні герб, прапор), написи на стінах, будинках і т.і., організовані диспути та дискусії на заборонені теми (культурні, історичні, політичні) та інформаційні акції (збори біля пам'ятників українських митців з метою популяризації національної культури).

За допомогою архіву ГДА СБУ та приватного електронного архіву В. Овсієнка було розглянуто справи відомих дисидентів-комунікаторів – створювачів та поширювачів альтернативної інформації, а саме Є. Сверстюка, В. Лісового, В. Лісової, В. Овсієнка, В. Мороза, Н. Світличної, В. Марченка, М. Плахотнюка, І. Калинця, І. Стасів-Калинець, В. Стуса. Фігуранти справи «Блок» обвинувачувалися за ст. 62 КК УРСР «антирадянська агітація та пропаганда» й отримували від семи до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Українські дисиденти переслідувалися та були заарештовані як автори текстів самвидаву за створення, копіювання, зберігання, розповсюдження забороненої інформації, передачі її за кордон (у тому числі з метою друку в офіційній зарубіжній пресі та трансляції її на радіо), усне, публічне поширення антирадянських висловлювань, підтримку зв'язків з дисидентами та політв'язнями тощо. Крім діяльності дисидентів, яких було зафіксовано в

інформаційних записках КДБ, під «прицілом» державних охоронців перебували анонімні тексти, що поширювалися в різних містах УРСР.

Заборонена інформація передавалася від однієї людини до іншої, причому знайомій або тій, що можна довіряти. Для цього використовували всі заходи конспірації. Систематичні трансляції «ворожих» закордонних радіостанцій, що оприлюднювали «заборонені» матеріали та художні твори, працівники КДБ аналізували та намагалися протидіяти цьому, зокрема за допомогою репресій комунікаторів-дисидентів справи «Блок», тобто «локалізувати» альтернативні канали комунікації. Тому з 1960-х рр. до середини 1980-х рр. дисидентські комунікації потрібно кваліфікувати як групові.

Дисиденти як комунікатори створювали та поширювали альтернативні концепти інтерпретації реальності, рефреймінг, при цьому використовували конспіративні методи з метою уникнення репресій та переслідувань з боку держави.

Інакодумство більш яскраво проявилось під час «брежнєвського застою», коли були популярні самвидав і передачі заборонених радіостанцій, тоді відбувся перехід від приватної до приватно-публічної сфери. У період «перебудови», коли відтворювався самвидав, поширювалися інші види альтернативної інформації (чутки, анекдоти, пісні, виступи на мітингах тощо), дисидентські комунікації переходили до публічної сфери.

4. Внаслідок аналізу всіх випусків провідних самвидавних часописів «Український вісник» (Київ–Львів), «Євшан-зілля» (Львів), «Пороги» (Дніпро), які представляли різні регіони країни, можна зробити такі висновки.

Особливістю «Українського вісника» було те, що редколегія друкувала листи читачів, на які відповідав головний редактор В.Чорновіл, звітувала про благодійні внески тощо. Такі тексти класифікувались за темою «редакційна». Усього було досліджено 389 текстів, з них відповідали суспільно-політичній тематиці – 15,68 %, правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній –

0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, інше – 43,18 %. Журнал висвітлював актуальні суспільно-політичні питання та правозахисну тематику. Специфіку жанрів «Українського вісника» віддзеркалює те, що до складу редколегії часопису та його активних авторів входили журналісти за фахом. З 389 матеріалів 13,11 % є аналітичними статтями, 7,71 % – коментарями, 1,28 % – звітами, 5,4 % – нарисами, 10,54 % – оглядами, 5,14 % – замітками, 4,64 % – есеями, 1,54 % – рецензіями, 1,04 % – фейлетонами, 2,57 % – некрологами, 1,8 % – репортажами, 1,8 % – інтерв'ю, 0,26 % – зарисовками, 43,18 % відносяться до категорії «інше». Тому можна стверджувати, що перевагу мали аналітичні та художньо-публіцистичні жанри журналістики.

Львівський журнал «Свшан-зілля» мав велике значення в культурно-просвітницькому житті міста. За тематичною та жанровою ознаками досліджено 172 тексти п'яти номерів. Основною темою була історична – 34,68 %. Культурницька тема займає 21,97 % контенту, мистецтвознавча – 5,78%, соціально-політична – 4%, літературознавча – 3,47 %, освітня – 2,31 %, мовознавча – 1,16 %, науково-популярна – 0,6 %, релігійна – 0,6 %. Матеріали часопису, які були передруками, художніми, літературно-документальними творами, було розглянуто в категорії «інше», що становить 25,43 % змісту. Серед журналістських жанрів увагу приділяли статтям – 28,9 %, нарисам – 23,12 %, репортажам – 6,94 %, коментарям – 4,62 %, есеям – 2,31 %, фейлетонам – 2,31 %, заміткам – 1,73 %, інтерв'ю, оглядам та зарисовкам – по 1,16 %. Категорія «інше» в часописі має 25,43 %.

Залучені до наукового вивчення вісім чисел дніпровського журналу «Пороги», зокрема 156 текстів, дали можливість стверджувати про активну самвидавну діяльність на лівобережній Україні. Передруки документів та художні твори було віднесено до категорії «інше». Журналістські тексти висвітлювали історичну тему – 18,58 %, суспільно-політичну – 10,3 %, культурницьку – 10,89 %, правозахисну – 1,28 %, мовознавчу – 2,56 %, літературознавчу – 1,92 %, релігійну – 2,56 %, екологічну – 1,92 %, мистецтвознавчу – 0,64 %, інше – 49,35 %. Історична та культурницька теми

займали великий обсяг видання, але приділялася увага й суспільно-політичним проблемам. За жанровими характеристиками серед матеріалів наявні статті – 25,65 %, есе – 14,1 %, нариси – 4,49 %, огляди – 2,57 %, замітки – 1,28 %, коментарі – 1,28 %, фейлетони та репортажі – по 0,64 %, «інше» – 49,35 %. З урахуванням тематичного спрямування видання «Пороги» використовуються великі за обсягом статті, есе, нариси, рідше – суто інформаційні жанри журналістики.

Таким чином, було розглянуто 718 текстів журналів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», систематизовано змісти часописів та їх авторів, за допомогою контент-аналізу виявлено особливості тематики і жанрової системи кожного з часописів.

5. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР було розглянуто на прикладі радянської преси та оглядів ЗМІ в часописі «Український вісник». Метою дисидентів було змінити думки і погляди аудиторії на протилежні, наприклад, щоб герої ставали антигероями, і навпаки. Тому офіційно прийняті слова «радянський», «соціалістичний», «пролетаріат», «товариш», «інтернаціоналізм», «комунізм» набували негативного змісту, особливо під час «перебудови». Так само змінилося і ставлення до багатьох історичних подій радянського часу.

У досліджуваній період 1960–1991 рр., який поділений на часи «відлиги», «застою», «перебудови», відбувалися активні інформаційні кампанії в пресі. Зокрема середини 1960-х рр. та після масових репресій 1972 р., під час перебудови 1985–1991 рр. в офіційних та альтернативних текстах стикалися смисли та контрсмисли. Проти дисидентів друкувалися матеріали у виданнях «Перець», «Вечірній Київ», «Радянська Україна», «Радянська Освіта», «Літературна Україна», «Комуніст Країни», районних ЗМІ.

6. З 2012 по 2017 рр. було проведено 20 інтерв'ю з представниками самвидаву та дисидентського руху, що мешкають у Львові, Києві, Дніпрі. Є респонденти, які зазнали переслідувань в радянський період та були репресовані (Є. Сверстюк, Б. Горинь, В. Овсієнко, І. Калинець), інші –

викликалися на допити в КДБ, зазнали адміністративних заходів як звільнення з роботи, виключення з творчої спілки (Л. Орел, В. Чорновіл, Р. Довгань, І. Марчук). Дисидентські комунікації мали форму усних комунікацій під час творчих вечорів, «кухонних розмов» та інших культурних заходів. Про організацію зустрічей, альтернативні методи поширення інформації розповіли Л. Танюк, Р. Довгань, Л. Орел, І. Марчук, В. Яременко. Аналіз інтерв'ю було використано з метою посилення аналітичної цінності та отриманих результатів. Адже респонденти розповідали про власний досвід інформаційно-комунікаційної діяльності, зокрема альтернативні й конспіративні методи збору, зберігання, поширення інформації. Проте з огляду багатолітньої ретроспективи респонденти інтерпретували дисидентський рух з урахуванням сьогоденішньої ідентичності та прямуванням до об'єктивної оцінки.

Таким чином, дисидентські комунікації в Україні 1960-х – початку 1990-х рр. були не тільки джерелом нових смислів чи контрсмислів, а й мали вплив на інформаційний простір та соціокультурне життя суспільства, формували громадську думку, стимулювали соціально-політичні процеси перебудови, поширювали та утверджували ідею незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т.В., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / [перевод с немецкого М.Кузнецова]. URL: http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/frankfurtskaja_shkola/khorkkhajmer_adorno_dialektika_prosveshhenija_filosofskie_fragmenty/57-1-0-3999 (дата звернення: 01.03.2018).
2. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. URL: <http://old.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-77-32011/10296-ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstvazametki-dlya-issledovaniya.html> (дата звернення: 01.03.2018).
4. Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е. / под общей редакцией В. В. Игрунова; составитель М. Ш. Барбакадзе. М.: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005. 496 с.
5. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / [Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Послесл. Ю. Н. Давыдова. Под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова]. URL: http://krotov.info/libr_min/01_a/re/ndt_18.htm (дата звернення: 01.03.2018).
6. Аромат Євшан-зілля: до 20-річчя національної революції 1988–1991 років / [Сост. В. Стецюк В., Жарких М]. К: Издательский дом «Стилос», 2008. 575 с.
7. Бажан О. Форми інтелектуального опору в дисидентському русі в Україні (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Наукові записки НаУКМА. Серія Гуманітарні науки, Том 9, Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина

- 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ «Academia», 1999. С. 155–161.
8. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. К.: 2001. № 2. С. 520–529.
9. Бажан О. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини українського народу в 60-х роках ХХ ст. // Краєзнавство. К.: 1999. № 1/4. С. 139–142.
10. Бажан О, Данилюк Ю. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
11. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). К.: Рідний край, 2000. 329 с.
12. Баран В. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
13. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр). К.: Вид-во «Альтернатива», 1999. 304 с.
14. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / [Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. URL: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
15. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: Політичний портрет Івана Геля (нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). Л.: НТШ, 1999. 222 с.
16. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів: Кальварія, 1997. 352 с.
17. Бача Ю. За Україну також боролися українці Чехословаччини // Дукля. 2007. № 3. С. 72–74.
18. Бергер П. Социология как времяпрепровождения. Общество как драма URL: http://society.polbu.ru/berger_sociology/ch05_xii.html (дата звернення: 01.03.2018).

- 19.Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. URL: <http://socioline.ru/pages/p-berger-t-lukman-sotsialnoe-konstruirovanie-realnosti> (дата звернення: 01.03.2018).
- 20.Бібіков Д. Михайло Брайчевський як дослідник історії стародавнього Києва // Молода нація. Альманах. К.: Смолоскип, 2006. № 2 (39). С. 112–128.
- 21.Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/73140/0/Bodriiiyar_-_V_teni_molchalivogo_bol%27shinstva%2C_ili_Konec_social%27nogo.html (дата звернення: 01.03.2018).
- 22.Бондаренко Ю. Альтернативна преса сучасної Німеччини (особливості функціонування, редакційна політика, місце в національній системі медіа): автореф. дис. канд. наук з соц. комунікацій: 27.00.04. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка [б. в.], 2017. 20с.
- 23.Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. *Вибрані твори: Істор.-археолог. студ. Публіц-ка.* Нью-Йорк; К.: Вид. дім «КМ Academia», 1999. С. 489–535 (дата звернення: 01.03.2018).
- 24.Буковский В. И возвращается ветер... .Нью-Йорк: Хроника, 1978. 384 с.
- 25.Бурдье П. О телевидении и журналистике. М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры» Института экспериментальной социологии, 2002. 160 с.
- 26.Бурдье П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. с. 136.
- 27.Бурдье П. Социология социального пространства. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-sociologija-socialnogo-prostranstva> (дата звернення: 01.03.2018).
- 28.Валерій і Сандра: Листування Валерія Марченка із Сандрою Фапп'яно / [Упоряд. Л. Маринович; передм. М. Мариновича, Н. Марченко]. К.: Смолоскип, 2010. 104 с.

29. Валько И. Публицистика и развитие социалистического образа жизни. К.: Вища школа, 1980. 102 с.
30. Василик Л. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності: монографія. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: [б. в.], 2010. 415 с.
31. Василишин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя. К.: Аверс, 1998. 104 с.
32. Васьківська О. Вячеслав Максимович Чорновіл: слово – зброя (65 років від дня народження) // Вісн. Кн. Палати. 2002. №12. С. 47–48.
33. Вебер М. Избранные произведения / [Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова; предисл. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. М.: Прогресс, 1990. 808 с.
34. Ведмідь Л. Огляд джерел та історіографії до вивчення опозиційного руху в Україні (друга половина 1950-х – середина 1980-х рр.) // Історія, релігієзнавство, соціологія. 2005. № 2. С. 15–22.
35. Видатні постаті України: Бібліографічний довідник / [Заг. ред. Г. Щокін, М. Головатий, В. Гайченко та ін.]. К; МАУП, 2004. 872 с.
36. Вільха В. До історії видання «Українського вісника» // *Вимір часу*. 2002. № 6. С. 3.
37. Він спалахнув смолоскипом: Спогади... спогади... спогади... / [Заг. ред. Л. Сітко]. Л.: Джерело, Дубно: Дубен, 1999. 80 с.
38. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / [Заг. ред. А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин]. Москва: Московская Хельсинкская Группа, 2006. 282 с.
39. Вячеслав Чорновіл: біографія, статті, цитати. Народний Рух України. К.: МАУП, 2003. 40 с.
40. Гель І. Грані культури. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. 216 с.

41. Гельман В. Политика страха: как российский режим противостоит своим противникам // Контрпункт. 2017. №10 (грудень). URL: <http://www.counter-point.org/64-2> (дата звернення: 01.03.2018).
42. Глузман С. Мой Некрасов. URL: https://lb.ua/society/2017/08/28/374952_nekrasov.html (дата звернення: 01.03.2018).
43. Голоси звідтіля: документи і матеріали про становище українських політв'язнів у радянських концтаборах. Мюнхен: Сучасність, 1975. 74 с.
44. Горинь Б. Не тільки про себе: роман-колаж: У 3 кн.: кн. 1. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2006. 346 с.
45. Горинь Б. Опанас Заливаха: Вибір шляху. К: УРП, 1995. 24 с.
46. Горинь М. Запалити свічу. Харків: Права людини, 2009. 328 с.
47. Городенко Л. Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. К., 2003. 19 с.
48. Горська А. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / [Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського]. К.: Спалах, 1996. 240 с.
49. Горяева Т. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920–1930 годах. М.: РОССПЭН, 2009. 160 с.
50. Гоулднер А. Будущее интеллигенции и становление нового класса. URL: <http://phil-o-sophy.ru/articles/1078> (дата звернення: 01.03.2018).
51. Гофман И. Анализ фреймов: Эссе об организации повседневного опыта. М.: изд. социологии РАН, 2004. 752 с.
52. Грабовський С. Василь Лісовий: «Прошу мене теж заарештувати і судити». URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/lyudyna-kotra-shukala-istynu-i-zhyly-za-neyu> (дата звернення: 01.03.2018).
53. Грамши А. Тюремные тетради. URL: <http://eot.su/node/5638> (дата звернення: 01.03.2018).

54. Григораш Д. Журналістика у термінах і виразах: Довідник. Львів: Вища школа, 1974. 295 с.
55. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. К., 2004. 20 с.
56. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х рр. ХХ ст. в контексті національного відродження (ідеї і тенденції): дис. філол. наук (10.01.08)/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. К., 2004. 186 с.
57. Давыдов С. Инакомыслие в СССР в 50-е – первой половине 60-х: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 1996. 16 с.
58. Давыдов С. Становление и развитие неформального молодежного движения в СССР (1945–1985 гг.): автореф. дисс...док. истор. наук. Москва: МПГУ, 2006. 32 с.
59. Дебор Г. Общество спектакля. М.: Радек, 2000. 184 с.
60. Дерев'янюк І. Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи. К.: Либідь, 2012. 572 с.
61. Демченко В. Комунікація без інформації, або чи прийде «комунікаційне суспільство» на зміну «інформаційному»? *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика: збірник наукових праць*. Львів, 2011. №34. С. 4–9.
62. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: монографія. Тернопіль: Джура, 2011. 223 с.
63. Деревінський В. Журнал «Український вісник (1987 – 1989 рр.)» // *Українознавство: наук. журнал. Науково-дослідний інститут українознавства*. 2009. № 3. С. 86–91.
64. Деревінський В. На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр.: Монографія. К.: УВС ім. Ю. Липи, 2010. 220с.

- 65.Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія. Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. Тернопіль: Астон, 2013. 386 с.
- 66.Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 20 с.
- 67.Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль): дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 257 с.
- 68.Дзюба І. З криниці літ. Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 973 с.
- 69.Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? URL <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
- 70.Дончик В. Історія української літератури ХХ ст. У 2-х кн. Кн. 2 Ч. 2: Друга половина ХХ ст. К.: Либідь, 1998. 456 с.
- 71.Дудченко Л. Ділові видання сучасної України у світовому контексті (типологія та особливості функціонування): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.04 "Теорія та історія журналістики" / Дніпропетр. нац. ун-т імені О. Гончара. Д., 2015. 19 с.
- 72.Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. URL: <http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).
- 73.Єзерська Л. Іван Гель: портрет борця. Він не любив слова «дисидент». URL:<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/18/46070> (дата звернення: 01.03.2018).
- 74.Желіховська Н. Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років ХХ століття (на матеріалах журналів «Київ» і «Вітчизна»): автореф. дис... канд. наук із соц.

- комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. К., 2008. 18 с.
75. Записка ЦК КПСС о заглушении иностранных радиостанций, 6 августа 1958 г. // Пресса в обществе (1959–2000). Оценки журналистов и социологов: Документы. М.: Московская школа политических исследований, 2000. 616 с.
76. Зарецький О. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби: мовні аспекти // Дивослово. 2005. № 3. С. 35–39.
77. Зарецький О. Міфологія більшовизму і витоки українського шістдесятництва // Учитель. 1998. № 9. С. 21–25.
78. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР. К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2008. 444 с.
79. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
80. Захаров Б. Світличний Іван Олексійович. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1113995279> (дата звернення: 01.03.2018).
81. Захаров Є. Дисидентський рух в Україні (1954-1987). URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162536313> (дата звернення: 01.03.2018).
82. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник. Львів: ПАІС, 2004. 268 с.
83. Зінкевич О. Говорить літературна молодь України // Смолоскип. 1963. №3–4. С. 4–5.
84. Зінкевич О. 3 генерації новаторів: Світличний і Дзюба. Балт.-Тор.: Смолоскип, 1967. 243 с.
85. Зінкевич О. Невідомі шістдесяті // Сучасність. 1999. Ч. 4. С. 104–115.
86. Зінкевич О. Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. К.: Смолоскип, 2016. 504 с.

- 87.Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід // Український самвидав: інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолоскип». 2003. № 2–3 (6–7). червень, 2003. С.2. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615> (дата звернення: 01.03.2018).
- 88.Иванов В. Информация и коммуникация. Ч. 1 // Аспекты массовой коммуникации: монография. К.: ЦВП, 2009. 190 с.
- 89.Иванов В. Информация и коммуникация. Ч. 2 // Аспекты массовой коммуникации: монография. К.: ЦВП, 2009. 109 с.
- 90.Иванов В. Массовая коммуникация: Монография. Киев: Академия Украинской Прессы, Центр Свободной Прессы, 2013. 902 с.
- 91.Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ століття. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. Кн. 2. 256 с.
- 92.Ільницький М. Літературний Львів і шістдесятництво // Дзвін. 2002. №10. С. 109–120.
- 93.Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990) / [Упорядники: Артюх В., Іванущенко Г., Садівничий В]. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2012. 300 с.
- 94.Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / [Упор. О. Голуб]. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
- 95.Каганов Ю. Опозиційний потенціал інтелігенції в країнах «реального соціалізму» (70–80-ті рр. ХХ ст.) // Молода нація. 2008. № 50. С.230–236.
- 96.Кайзер Д. Дисидент. Вацлав Гавел. Київ: Темпора, 2012. 424 с.
- 97.Калинець І. Без заборол. Стаття. Заяви. Виступи: Зібрання творів у восьми томах: Т.7. Львів: Сполом, 2013. 528 с.
- 98.Калинець І. Попід Золоті ворота: Зібрання творів у восьми томах: Т. 8. Кн.1. Львів: Сполом, 2013. 382 с.
- 99.Калинець І. Про декого, дещо і, передовсім, про себе: ст., спог., вист..., репл. Львів: Сполом, 2016. С. 317–323.

100. Каплун В. Калинець Ігор Миронович. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1113911396> (дата звернення: 01.03.2018).
101. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М.: Эксмо, 2005. 832 с.
102. Кара-Мурза С. Евреи, Диссиденты, Еврокоммунисты. URL: http://www.kara-murza.ru/books/evrei/evrei_content.htm (дата звернення: 01.03.2018).
103. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.
104. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. 1994. № 10. С. 106–117.
105. Кафедра. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. Ред. М. Осадчий. 1990. №1. 147 с.
106. Качкан В. Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX-перша половина XX ст.)». Львів: Фенікс, 1998. Т.3. 368 с.
107. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. К.: Смолоскип, 2013. 920 с.
108. Кіпіані В. «Український вісник» з підпілля. П'ятнадцять років тому В'ячеслав Чорновіл відкрив еру незалежного друку. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2002/08/21/2990208> (дата звернення: 01.03.2018).
109. Кіпіані В. Самвидав як проба протистояти цензурі. URL: <http://dyvensvit.org/suspilstvo/178-suspilstvo-statti/3111-vahtang-kipiani-samvydav-jak-sproba-protystojaty-cenzuri> (дата звернення: 01.03.2018).
110. Коваленко А. Харизма В'ячеслава Чорновола як чинник публіцистичної комунікації (за матеріалами збірки публіцистики «Пульс української незалежності: Колонка редактора») // Діалог: Медіа-студії: збірник наукових праць. Одеса: Астропрінт. Вип. 18–19. С. 80–91.
111. Козлов В., Эдельман Э., Завадская О. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные

- документи Верховного суда и Прокуратуры СССР. М.: Материк, 2005. 430 с.
112. Колісник Ю. Інформаційна діяльність Української Гельсінської спілки та її значення у здобутті державного суверенітету // Молода нація. 2006. № 3. С.26–38.
 113. Коновец А. Функционально-структурные особенности современной советской научной публицистики: автореф. дисс. ... канд. Филол. наук: 10.01.10 – журналистика . Киев. ун-т. К., 1984. 24 с.
 114. Коновець О. Масова комунікація: теорії, моделі, технології. Навч. посібник. К.: ЛГУ, 2009. 266 с.
 115. Кореневич Л. Як по струні безодню... Кілька особистих сторінок добіографії шістдесятництва. К.: Смолоскип, 2004. 260 с.
 116. Корнєєв В. Експлікація прихованого впливу публіцистичного тексту: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2002. 19 с.
 117. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / [Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко]. Львів: Вид-во УКУ, 2009. 656 с.
 118. Корогодський Р. Лідер // Сучасність. 2003. № 4. С. 102–123.
 119. Королева Л. Власть и диссидентство 1950–1980-е гг.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2001. 403 с.
 120. Коцюбинська М. Епістолярна панорама шістдесятих // *Київська старовина*. 2000. № 2. С. 71–83.
 121. Коцюбинська М. З літературно-критичної есеїстики В. Чорновола: листи до Галини Гордасевич // Сучасність. 2004. №2. С. 119–131.
 122. Коцюбинська М. Книга споминів. Х.: Акта, 2014. 286 с.
 123. Кримінальний кодекс Української РСР // Звід законів Української РСР. Т. 8. К.: Політвидав України, 1986. С. 546, 579, 581–582.
 124. Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1939–2001): Підручник. К.: Вища школа, 2005. 728 с.

125. Кургинян С. Без оглядки на потом. URL: <http://zavtra.ru/blogs/2007-02-2141> (дата звернення: 01.03.2018).
126. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). К.: Інститут історії України, 1994. 221 с.
127. Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці. К.: Держполітвидав України, 1963. 266 с.
128. Лахно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. К., 2008. 20 с.
129. Лис С. Слово поза цензурою: самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960–1980 років (Західна Україна): Мографія. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2008. 76 с.
130. Лис С. Шляхи українського самвидаву за кордон у 60 – 80-х роках ХХ століття // Збірн. навч.-методич. матер. і науков. стат. історич. ф-ту. Волин. націон. ун-тет ім. Лесі Українки. 2008. Вип. 15. С. 186–190.
131. Лисенко Л. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як чинник оптимізації соціокультурної комунікації українства: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук із соц. комунік.: 27.00.04. КНУ ім. Т.Г.Шевченка, Ін-т ж-ки. Київ: [б. в.], 2012. 18 с.
132. Листки прес-служби УГС за липень – серпень 1988 р. / [ред.В. Чорновіл]. К.: Л.: Передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки, 1988. 46 с.
133. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів: Історичні есе. К.: «Основи», 1994. Т.2. 578 с.
134. Лісовий В. Культура, ідеологія, політика : збірка есеїв. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 352 с.
135. Лісовий В. Спогади. Поезії. К. : Смолоскип, 2014. 664 с.
136. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації: У 2 ч. Ч 1. Львів: ПАІС, 2008. 376 с.

137. Лук'яненко Л. Що далі? // Вірую в Бога і в Україну. К.: МП «Пам'ятки України», 1991. С. 208–251.
138. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. М.: Логос-Альтера, 2003. 416 с.
139. Луман Н. Медиа коммуникации / [пер. с нем. А. Глухов, О.Никифоров]. М.: Издательство «Логос», 2005. 280 с.
140. Луман Н. Общество как социальная система / [пер. с нем. А. Антоновский]. URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob_kak_soc-sistema-8l.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
141. Львовский С. Бывшее навсегда. URL: <http://www.colta.ru/articles/literature/6026> (дата звернення: 01.03.2018).
142. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. М.: ООО изд-во АСТ, 2002. 526с.
143. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php (дата звернення: 01.03.2018).
144. Марценішко В. Публіцистика Олеся Бердника і В'ячеслава Чорновола 60-х –70-х років // Молода нація. 2006. № 3. С.171–183.
145. Марченко В. Вірити і тільки. Дрогобич: Коло, 2005. 73 с.
146. Марченко В. Листи до матері з неволі. К.: Фундація ім. Олега Ольжича, 1994. 500 с.
147. Медвідь Л. Шістдесятництво: Філософія та естетика опору // Молода нація. 2000. С. 103–124.
148. Мельникова Е. Валентина Черновол: «Вячеслав стал журналистом в Мариуполе» // *Приазовский рабочий*. 2006. 22 сент (№ 141). С. 6.
149. Мельникова О. Альтернативні медіа: досвід СРСР і тенденції сьогодення. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/authors_view/alternativni_media_dosvid_srsr_i_tendentsii_sogodennya (дата звернення: 01.03.2018).

150. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. URL: http://shagpro.ru/sites/default/files/documents/merton_socialnaya_teoriya_i_socialnaya_struktura_.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
151. Мертон Р. Социальная структура и аномия. URL: https://scepsis.net/library/id_632.html (дата звернення: 01.03.2018).
152. Мешко О. Не відступлюся! До 100-річчя з дня народження / [Упоряд. В. В. Овсієнко та О. Ф. Сергієнко]. Харків: Фоліо, 2005. 300 с.
153. Мирошкіна Н. Українська есеїстика як феномен соціальних комунікацій : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01/ Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2012. 17 с.
154. Михайлин І. Нарис з історіографії історії української журналістики: методологічні уроки Івана Франка // Українська періодика: історія і сучасність. Львів, 2002. С. 30–36.
155. Михайлін І. Журналістика як всесвіт: вибрані медіадослідження. Х.: Прапор, 2008. 512 с.
156. Михайлін І. Журналістська освіта і наука: підручник. Суми: Університетська книга, 2009. 336 с.
157. Міжнародний бібліографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / [уклад. Є. Захаров, Б. Захаров]. Х.: Права людини, 2006. 504 с.
158. Молода нація. Спецвипуск: Пам'яті Надії Світличної (1936–2006) / [Заг. ред. О. Обертас]. 2006. №2 (39). 240 с.
159. Мороз В. Мойсей і Датан: есей. Торонто; Балтімор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. 52 с.
160. Мороз В. Серед снігів // Сучасність. 1971. № 3. С. 64–82.
161. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків: Права людини, 2012 р. 288 с.
162. Моска Г. Правящий класс. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/590/695/1217/028_moska.pdf (дата звернення: 01.03.2018).

163. Москаленко А. Теорія журналістики: Навчальний посібник. К.: «Експрес-об'ява», 1998. 336 с.
164. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони?: Про одного з фундаторів руху опору в Україні письменника Б. Т. Мар'яна // Пам'ять століть. 1997. № 2. С. 15–27.
165. Нападій Я. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2002. 20 с.
166. Національно-визвольні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник У 2-х ч. Част. 2. К.: Вища школа, 1997. 678 с.
167. Неформальна преса в Україні (1988–1991): каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського / [ред. кол. Т. Борисенко, О. Залізнюк, О. Обертас та ін.]. К.: Смолоскип, 2001. 141 с.
168. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали. М.: Прогресс-академия, Весь мир, 1996. 352 с.
169. Обертас О. Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т філології. К., 2007. 18 с.
170. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років): монографія. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
171. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. Харків ; К.: Смолоскип, 2005. 352 с.
172. Овсієнко В. Мороз Раїса Василівна. URL: <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=1226043346> (дата звернення: 01.03.2018).

173. Орел Л. Ми просто йшли ... спогади. Ніжин: ТОВ «Гідромакс», 2010. 320 с.
174. Оришич Е. Диссидентство как политическая форма протестного движения в СССР и особенности привлечения инакомыслящих к юридической ответственности (середина 1960-х – середина 1980-х гг.): Дис. к-та юридических наук: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений. Краснодар, 2009. 215 с.
175. Осадча Л. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соц. філософія та філософія історії». КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2010. 18 с.
176. Парсонс Т. Системы современных обществ. М.: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
177. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php (дата звернення: 01.03.2018).
178. Пахльовська О. Повернення Сізіфа // Феномен Івана Дзюби: матеріали круглого столу (17 листопада 2006 р.). К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 54–64.
179. Пахльовська О. Українські шістдесятники: Філософія бунту // Сучасність. 2000. Ч. 4. С. 65–84.
180. Пашко А. Лезо моєї стежки: Поезії. К.: Смолоскип, 2007. 96 с.
181. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. К.: Смолоскип, 2012. 507 с.
182. Плужник В. Советский киногоерой 1970-х: стратегии поведения и социальная критика. URL: <http://gefter.ru/archive/13644>.
183. Плющ М. Дисидентський рух в Україні в 50–60 роки // Дукля. 1996. № 4. С. 2–31.
184. Погром в Україні. 1972–1979. Заг. ред. Р. Купчинський. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r04.html> (дата звернення: 01.03.2018).

185. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / [Упор. В. М. Даниленко]. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
186. Пороги. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал, Дніпропетровськ, 1988-1990 рр. Числа 1–9: вибране / [упоряд. Р. Лиша]. К.: Смолоскип, 2009. 624 с.
187. Почепцов Г. Від Facebook'у и гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації. К.: Спадщина, 2012. 464 с.
188. Почепцов Г. Від ворогів народу до дисидентів: чужі голоси в соціосистемах. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/20290> (дата звернення: 01.03.2018).
189. Почепцов Г. Соціальний інжиніринг: соціо- і психотехніки управління великими масами людей. К.: Альтерпрес, 2010. 254 с.
190. Почепцов Г. Медіа: теорія масових комунікацій. Навч. Посіб. для студентів і аспірантів. К.: Альтерпрес, 2008. 403 с.
191. Почепцов Г. Нарративное или нумерическое: медиаархеология о дигитальном будущем. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/narrativnoe_ili_numericheskoe_mediaarkheologiya_o_digitalnom_buduschem (дата звернення: 01.03.2018).
192. Почепцов Г. Холодна війна – і вчора і сьогодні – як системний обмін комунікативними ударами. URL: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981> (дата звернення: 01.03.2018) .
193. Почепцов Г. Информационная политика и безопасность современных государств. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3856>.
194. Почепцов Г. Контроль над розумом. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 350 с.
195. Почепцов Г. Нарративный инструментарий воздействия // Верхневолжский филологический вестник. 2015. № 3. С. 69–74.

196. Почепцов Г. Пропаганда: возрождение старого инструментария в новых условиях. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/30020> (дата звернення: 01.03.2018).
197. Почепцов Г. Смыслы, люди и события, трансформирующие массовое сознание. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/smysly_lyudi_i_sobytiya_transformiruyuschie_massovoe_soznanie (дата звернення: 01.03.2018).
198. Почепцов Г. Сміслові війни в сучасному світі. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/smislovi_viyни_v_suchasnomu_sviti (дата звернення: 01.03.2018).
199. Почепцов Г. Социокommunikации и социосистемы. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/24715> (дата звернення: 01.03.2018).
200. Почепцов Г. Трансформация виртуального пространства в процессах влияния. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/transformsii_virtualnogo_prostranstva_v_protsekh_vliyaniya (дата звернення: 01.03.2018).
201. Почепцов Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології // Комунікація. 2010. № 1. С. 19–26.
202. Почепцов Г. Дисиденти як нові герої віртуального простору. URL: http://www.osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/disidenti_yak_novi_geroi_virtualnogo_prostoru (дата звернення: 01.03.2018).
203. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології ХХІ ст. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017, 260 с.
204. Почепцов Г., Почепцова Н. Информационная составляющая трансформации социосистем. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsionnaya_sostavlyayuschaya_transformatsii_sotsiosistem (дата звернення: 01.03.2018).
205. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості. Методологічні проблеми. К., 1973. 271 с.

206. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості: проблеми майстерності. К., 1983. 312 с.
207. Рапп І. Шабатура Стефанія Михайлівна. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1114001603> (дата звернення: 01.03.2018).
208. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників). К.: Смолоскип, 2016. 488 с.
209. Ремовська О. Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції. К.: Вид. дім «К-Могилян. акад.», 2014. 163 с.
210. Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [Авт.-упоряд. Є. Бабич, В. Патока]. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.
211. Різун В., Трачук Т. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства. Монографія. К.: Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2005. 232 с.
212. Різун В., Скотникова Т. Методи соціальнокомунікаційних досліджень // Наукові записки Інституту журналістики. 2013. Т. 52. С. 49–53.
213. Різун В., Скотникова Т. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві: Навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2005. 104 с.
214. Різун В. Теорія масових комунікацій: підруч. Для студ. 0303 «журналістика та інформація». К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 260 с.
215. Рикер П. Герменевтика. Етика. Політика. М.: АО «КАМІ», Изд. центр «Academia», 1995. 160 с.
216. Романкина И. Типология диссидентского движения в СССР: 1950-е – 1980-е годы: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история. 2007. Коломна. 197 с.
217. Руденко М. »Найбільше диво – життя»: Спогади. К.: Смолоскип, 2013. 696 с.

218. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
219. Рух Опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.
220. Саввіна Л. Комунікація як чинник розвитку суспільства: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова, 2004. 14 с.
221. Сальникова Е. Советская культура в движении: от середины 1930-х к середине 1980-х. Визуальные образы, герои, сюжеты. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. 472 с.
222. Сверстюк Є. Блудні сини України. К.: Знання України, 1993. 245 с.
223. Сверстюк Є. В обороні правди // Феномен Івана Дзюби: матеріали круглого столу (17 листопада 2006 р.). К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 155–159.
224. Сверстюк Є. На святі надій. Вибране. К.: Наша віра, 1999. 784 с.
225. Сверстюк Є. Світлі голоси життя. К.: КЛІО, 2014. 767 с.
226. Світличний І., Світлична Н. З живучого племені Дон Кіхотів. К.: Грамота, 2008. 816 с.
227. Секо Я. Витоки українського самвидаву // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 73–79.
228. Секо Я. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
229. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу): автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. Киев, 2003. 32 с.

230. Сидоренко Н. Історія української журналістики. Особистості XIX – XX століть: навч. посіб. для студ. ВНЗ. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2012. 159 с.
231. Сидоренко Н. Українська таборова преса першої половини XX століття: проблеми національно-духовного самоствердження: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2000. 34 с.
232. Сидоренко Н., Волобуєва А. Основи наукових досліджень: навч. посіб. К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2015. 220 с.
233. Синявский А. Основы советской цивилизации. М.: Аграф, 2001. 464с.
234. Скуленко М. Убеждающее воздействие публицистики: Основы теории. К.: Вища школа, 1986. 175 с.
235. Советский государственный террор и сопротивление тоталитарному режиму: Хроника основных событий. 1917–1991 / [Сост. А.Д. Марголис, Т.Б. Притыкина, А.Ю. Даниэль]. СПб: Норма, 2017. 192с.
236. Сокульський І. Листи до Марієчки: Вибране листування (1981 - 1987) / Передмова Л. Яценко. К.: Смолоскип, 2000. 92 с.
237. Спанатій О. Канали перевезення самвидаву на Захід у 1960 – 1980-х рр. // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник. К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2009. Т. 35. С. 40–42.
238. Спанатій О. Український самвидав 1960 – 80-х років: сегмент неперіодичних видань: автореф. дис ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Б.в., 2012. 20 с.
239. Спанатій О. Український самвидав 1960–80-х років: сегмент неперіодичних видань: дис ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Б.в., 2012. 276 с.
240. Стасінович Є. Оксана Забужко: Від Ліни Костенко я навчилася, як не можна поводитися з людьми. URL:<http://www.theinsider.ua/art/oksana->

zabuzhko-vid-lini-kostenko-ya-navchilasya-yak-ne-mozhna-povoditisya-z-lyudmi (дата звернення: 01.03.2018).

241. Стасюк І. Тактика боротьби українців за національно-політичні праванароду та державну незалежність у 50 – 80-х роках ХХ ст. //Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2011. С. 252–256.
242. Стасюк І. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2002. 18 с.
243. Стаття 62 КК УРСР. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885> (дата звернення: 17.02.2018).
244. Стаття 187-3 КК УРСР – «Групові дії, що порушують громадський порядок». URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804058> (дата звернення: 01.03.2018).
245. Струкова Е. Альтернативная периодическая печать и ее роль в становлении многопартийности в России:1987-1996 гг.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Москва. 215 с.
246. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі. З таборового зошита. К.: Видавництво ПрАТ «Українська пресгрупа», 2013. 79 с.
247. Стус В. Вибрані твори /Упор. Д. Стус. К.: Смолоскип, 2014. 872с.
248. Субота М. Репрезентація соціальної реальності у текстах масової комунікації: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04. Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна.Х., 2008. 20 с.
249. Суслов И. Инакомыслие как социокультурный феномен: автореф. дис. к. соц. н.: 22.00.06. Саратов: Изд-во Саратовского государственного технического университета (СГТУ), 2011. 20 с.
250. Суслов И. Инакомыслие как социокультурный феномен: дис. к. соц. н.: 22.00.06. Саратов: Изд-во Саратовского государственного технического университета (СГТУ), 2011. 157 с.

251. Танюк Л. Слово, театр, життя. Слово. Вибране в 60-х томах.Т.1. К.: Альтерпрес, 2003. 819 с.
252. Танюк Л. Слово, театр, життя. Театр. Вибране в 60-х томах.Т.2. К.: Альтерпрес, 2003. 817 с.
253. Танюк Л. Слово, театр, життя. Життя. Вибране в 60-х томах.Т.3. К.: Альтерпрес, 2003. 827 с.
254. Танюк Л. Щоденники 1959–1960 р. Вибране в 60-х томах.Т4. К.: Альтерпрес, 2004. 822 с.
255. Танюк Л. Щоденники 1960–1961 р. Вибране в 60-х томах. Т.5. К. : Альтерпрес, 2005. 804 с.
256. Танюк Л. Щоденники 1962 р. Вибране в 60-х томах. Т.6. К.: Альтерпрес, 2006. 919 с.
257. Танюк Л. Щоденники 1963 р. Січень-червень. Вибране в 60-х томах. Т.7. К.: Альтерпрес, 2006. 760 с.
258. Танюк Л. Щоденники 1963 р. Липень-грудень. Вибране в 60-х томах. Т.8. К. : Альтерпрес, 2006. 615 с.
259. Танюк Л. Щоденники 1964 р. Вибране в 60-х томах.Т.9. К.: Альтерпрес, 2003. 882 с.
260. Танюк Л. Довідковий. Вибране в 60-х томах.Т.10. К.: Альтерпрес, 2008. 544 с.
261. Танюк Л. Щоденники 1965 р. Січень-серпень. Вибране в 60-х томах.Т.11. К. : Альтерпрес, 2007. 843 с.
262. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти): монографія; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. К.: Смолоскип, 2010. 632 с.
263. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и конфигурации социальной общности. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/77/teve22.html> (дата звернення: 01.03.2018).

264. Тимофеева Л. Альтернативная печать как феномен качественных изменений в политическом процессе России (середина 80-х - начало 90-х годов): автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02. Российская Академия Управления. Москва. 24 с.
265. Тимофеева Л. Власть и оппозиция: конфликтно-дискурсный анализ (теория, история методология): дисс. на соискание ученой степени д.полит.наук. М.: Российская академия государственной службы, 2005. 410 с.
266. Токвиль А. Старый порядок и революция. М.: Московский философский фонд, 1997. 557 с.
267. УВ-експрес. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. № 8. 76 с.
268. УВ-експрес. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. № 9. 44 с.
269. Українська Гельсінська група: До 30-річчя створення: історія, документи / [упоряд. Ос. Зінкевич, В. Овсієнко]. К.: Смолоскип, 2006. 128с.
270. Українська Гельсінська Спілка (1988-1990 рр.) у світлинах і документах / [упоряд. О. Ткачук]. К.: Смолоскип, 2009. 224 с.
271. Українська Гельсінська спілка у спогадах і документах / [упоряд. О. Шевченко]. К.: Ярославів Вал, 2012. 812 с.
272. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 1. 208 с.
273. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 2. 196 с.
274. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 3. 238 с.
275. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 4. 254 с.

276. Українська журналістика ХХ ст.: досвід, традиції, практичні уроки: матеріали секц. засід. каф. історії л-ри та журналістики Міжнар. студент. наук. конф. «Журналіст. практика студ. у контексті Болон. процесу», 29 - 30 берез., 2007 р., Київ / [ред.: Н. Сидоренко]. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Дослідн. центр історії укр. преси, 2007. 100 с.
277. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. №11–12 (об'єднаний). 397 с.
278. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №13. 263 с.
279. Український вісник. Випуски 7–10 / Упоряд. і ред. О. Зінкевич. Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1992. 602с.
280. Український вісник. Передрук видавництва «Сучасність». Мюнхен. 1987. №7. 102 с.
281. Український вісник. Передрук видавництва «Сучасність». Мюнхен. 1988. №8. 196 с.
282. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1988. №9–10 (об'єднаний). 294 с.
283. Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / [ред. І. Андрусак, О. Забужко]. К.: Комора, 2014. 408 с.
284. Фирсов Б. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практики. СПб.: Издательство Европейского университета: Европейский Дом, 2008. 544 с.
285. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления. интервью 1970-1984: в 3 ч.: Ч.1. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko1.php (дата звернення: 01.03.2018).
286. Хабермас Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001. 392 с.

287. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М.: Институт философии РАН, 1995. 246 с.
288. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / [Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова]. URL: <http://www.labyrinth.ru/books/76053> (дата звернення: 01.03.2018).
289. Харрисон М. Стабильны ли командные системы? почему потерпела крах советская экономика? URL: https://www.researchgate.net/profile/Mark_Harrison6/publication/228456964_Stabilny_li_komandnye_sistemy_Pocemu_poterpela_krah_sovetskaa_ekonomika/links/00b7d52a9d3cc5b75e000000/Stabilny-li-komandnye-sistemy-Pocemu-poterpela-krah-sovetskaa-ekonomika.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
290. Харченко К. Час «нового самвидаву»: реанімація, рекреація та релаксація // *Дзеркало тижня*. № 13 (02.04.), 2004. URL: https://dt.ua/CULTURE/chas_novogo_samvidavu_reanimatsiya_rekreatsiya_ta_a_relaksatsiya.html (дата звернення: 01.03.2018).
291. Хейфец М. Украинские силуэты. Избранное в 3-х томах, ХПГ. Харьков: Фолио, 2000. Т 3. 293 с.
292. Холод О. Соціальні комунікації: соціо- та психолінгвістичний аналіз: Навч. посібник. Переяслав-Хмельницький, 2008. 146 с.
293. Хоменко Т. Дихотомічні перцепції сучасності у публіцистичній інтерпретації Євгена Сверстюка, Мирослава Мартиновича, Івана Ординського // Наукові записки інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка. К., 2002. Т.8. С.131–141.
294. Хоменко Т. Трансформація жанру проповіді у сучасній україномовній публіцистиці (Євген Сверстюк, Мирослав Мартинович – Україна, Іван Ортинський – Німеччина): автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. К., 2001. 18 с.
295. Хоменко Т. Проповідництво і сучасна публіцистика: Монографія. Львів, ПАІС, 2008. 136 с.

296. Хоменко Т. Формотворчі контамінації у публіцистиці Євгена Сверстюка // Вісник Львів. ун-ту. Серія «Журналістика». Львів, 2003. Вип.22. С.416–422.
297. Чорновіл В. Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців». Львів: Львів. істор.-просвіт. ор-ція «Меморіал», 1991. с. 344.
298. Чорновіл В. Отоді був початок моєї журналістської діяльності // *Вимір часу*. 2002. № 4. С. 2.
299. Чорновіл В. Про публіцистику справжню і налоскотану // *Кафедра*. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №1. С.76–83.
300. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. К.: Либідь, 2000. 624 с.
301. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Літературознавство. Критика. Журналістика / [Упоряд. В. Чорновіл]. К: Смолоскип, 2002. Т. 1. 640 с.
302. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр. / [Упоряд. В. Чорновіл]. К: Смолоскип, 2003. Т.2. 906 с.
303. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2006. Т. 3. 976 с.
304. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970-1984) / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2007. Т. 5. 912 с.
305. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Документи та матеріали (листопад 1985 - квітень 1990) / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2009. Т. 6. 1052 с.
306. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990–грудень 1992) / [упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. 1079 с.
307. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993–грудень 1995) / [упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. 1081 с.

308. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2014. Т. 9. 1008с.
309. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1998 – березень 1999) / [Упор. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2015. Т. 10. 680 с.
310. Чорновіл В. Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Вячеслав Чорновил – зэковский генерал. К: Такі Справи, 1991. 160 с.
311. Чорновіл В. Шістдесятники – у шістдесяті // *Вимір часу*. 2003. – №5. с. 3.
312. Чорноволівські читання: збірник статей / [уклад. В. Чорновіл]. К.: Народний Рух України, 2003. 65 с.
313. Шабатура С. Вибрана палітра кольорів з мозаїки життя і творчості / [Упорядник С. Дяків]. К.: Смолоскип, 2016. 256 с.
314. Шкляр В. Публицистика и художественная литература: продуктивно-творческая интеграция: Дисс. ... докт. филол. наук: 10.01.10. – журналистика. Киев. ун-т. К., 1989. 343 с.
315. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1018132>(дата звернення: 01.03.2018) .
316. Щигел М. Готтленд: документальна проза . К.: Грані-Т, 2010. 240с.
317. Юрчак А. Поздний социализм и последнее советское поколение // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. №2. 2007. С. 91–97.
318. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 604 с.
319. Ясперс К. Смысл и назначении истории URL: http://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
320. Arquilla J., Ronfeldt D. Looking ahead: preparing for information-age conflict. URL: http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR880/MR880.ch19.pdf (дата звернення: 01.03.2018).

321. Arquilla J., Ronfeldt D. Cyberwar is coming! / In Athena's camp. Preparing for conflict in the information age. Santa Monica, 1997.
322. Benatov J. Demystifying the Logic of Tamizdat: Philip Roth's Anti-Spectacular Literary Politics,» Poetics Today 30, no. 1 (Spring 2009). 107–32p.
323. Bilocercowich J. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London: [s. n.], 1988. 242 p.
324. Chomsky N. Necessary Illusions: Thought Control In Democratic Societies. URL: https://archive.org/stream/media_Noam_Chomsky-Necessary_Illusions/Noam_Chomsky-Necessary_Illusions_djvu.txt (дата звернення: 01.03.2018).
325. Debord G. Comments on the Society of the Spectacle. URL: <http://www.notbored.org/commentaires.html> (дата звернення: 01.03.2018).
326. Dissent in Ukraine under Gorbachev (A collection of samizdat documents) Ed. by T.Kyzio; Foreword by M.Myratov. London: Ukrainian Press Agency, 1989. 53 p. (дата звернення: 01.03.2018).
327. Encyclopedia of Social Movement Media / [ed. John D. H. Downing, John Derek Hall]. USA SAGE, 2011. URL: https://books.google.com.ua/books?id=iwPX23VameIC&dq=Social+media+movement&hl=uk&source=gbp_navlinks_s. (дата звернення: 01.03.2018).
328. Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: myth, symbols and ideology in Soviet Nationalities Policy. Boston; London: [s. n.], 1980. 241 p.
329. Fiske J. Understanding popular culture. London - New York, 1989. Interactions. PP. 109–131.
330. Habermas J. The structural Transformation of the public sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society, Cambridge, 1989. URL: http://pages.uoregon.edu/koopman/courses_readings/phil123-net/publicness/habermas_structural_trans_pub_sphere.pdf (дата звернення: 01.03.2018).

331. Innis H.A. Empire and communication. Toronto, Dundurn Press. 2007.
URL: <https://www.gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html>
(дата звернення: 01.03.2018).
332. Katz L. Dangerous narrative: politics, lies and ghost stories // Cosmopolitan Civil Societies. 2011. Vol.3. N.1.
333. Kind-Kovács F., Labov J. Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism. Berghahn Books, 2015. 380p.
334. Kind-Kovács F. Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain. Central European University Press, 2014. 450 p.
335. Kitchelt H. Political opportunity structures and political protest: antinuclear movements in four democracies // Brit. J. of Polit. Sci. 1986. Vol 16.
336. Labov W. Speech actions and reactions in personal narrative // Analyzing discourse: Text and talks / [Ed. by D. Tannen]. Washington, DC: Georgetown University Press, 1987.
337. Libicki M.C. Conquest in Cyberspace: National Security and Information Warfare. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/testimonies/CT300/CT384/RAND_CT384.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
338. Libicki M.C. Cyberdeterrence and Cyberwar. Santa Monica: RAND. 2009. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2009/RAND_MG877.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
339. Luntz F. I. What Americans Really Want.... Really. The truth about our hopes, dreams, and fears / F. I. Luntz. New York, 2009. URL: [http://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=172877](http://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=172877) (дата звернення: 01.03.2018).
340. Mikkonen S. Radio Liberty – the enemy within? The dissemination of western values through us cold war broadcasts. In Europe // Cross-cultural

dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe. Uppsala University Press, 2010. PP. 243–257.

341. Mikkonen S. «The Finnish-Soviet Society: From Political to Cultural Connections» In V. Ingimundarson, & R. Magnsdttir (Eds.), *Nordic Cold War Cultures. Ideological Promotion, Public Reception and East-West*. URL: https://www.researchgate.net/publication/283008223_The_Finnish-Soviet_Society_From_Political_to_Cultural_Connections (дата звернення: 01.03.2018).
342. Nye J.S. *Soft power. The means to success in world politics*. New York, 2004. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
343. Oushakine S.A. *The Terrifying Mimicry of Samizdat // Public Culture*. 2001. Vol. 13 (2). P. 191–214.
344. Plokhly S. *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*. Great Britain, Oneworld-Publications. 2014. 520 p.
345. Pocheptsov G. The origins of fake and alternative facts can help us understand the concept of post-truth // *Russian Journal of Communication*. 2017. Vol. 9. I. 2. P. 210–212.
346. Samizdat. *Alternative Culture in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s / [ed. Heidrun Hamersky]*. Bremen: The Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, 2002. 47 p.
347. Snow D., Bernford R. Ideology, frame resonance and participant mobilization // *International social movement research / [Editind by B. Klandermans, et al, Greenwich, Conn.]*: JAI Press, 1988. Vol 1. PP. 198–199.
348. Sosin G. *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty*. Pennsylvania: Penn State Press, 1999. 313 p.
349. Snyder Sarah B. *Human rights Activism and the end of the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 287 p.
350. Srulecki K. *Smashing Concrete With Words. The Central European 'dissidents', their representations and discourses // Civil Society in Central and*

Eastern Europe before and after the End of Socialism / [Edditted by Sabine Fischer and Heiko Pleines]. Stuttgart: Ibidem Verlag, 2010.

351. Steiner P. Introduction: On Samizdat, Tamizdat, Magnitizdat, and Other Strange Words That Are Difficult to Pronounce. URL: <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article-abstract/30/1/107/20988/Demystifying-the-Logic-of-Tamizdat-Philip-Roth-s?redirectedFrom=PDF> (дата звернення: 01.03.2018).
352. Utekhin I. The Soviet Communal Apartment Lives On, Adapting to Post-Soviet Conditions // *Everyday Life in Russia Past and Present*. (Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies Series) / [Ed. by Choi Chatterjee, David L. Ransel, Mary Cavender, Karen Petrone]. Blomington: Indiana University Press, 2014.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

353. Бондаренко О. «Український вісник» у боротьбі за права людини (за матеріалами часопису «Український вісник», I-II, 1970): Дипломна робота. К, 1994 // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 62 с. Машинопис.
354. ГДА СБУ. Спр. 68007-ФП. Т. 4. Арк. 1–10. Машинопис.
355. ГДА СБУ. Спр. 69308-ФП. Т. 15. Арк. 146–151; Т. 16. Арк. 148, 258, 280, 296–297; Т. 26. Арк. 64. Машинопис.
356. ГДА СБУ. Спр. П 19 996. Т. 6. Арк. 117. Машинопис.
357. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 336. Арк. 128-139. Машинопис.
358. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1973). Спр. 2. Арк. 316. Машинопис.
359. ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 1. Арк. 282–284. Машинопис.
360. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 2. Арк. 2–4. Машинопис.
361. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 7. Арк.122–125. Машинопис.
362. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 12. Арк.34–37. Машинопис.
363. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 19. Арк. 287–290. Машинопис.
364. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 1. Арк. 313–314. Машинопис.

- 365. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3(1975). Спр. 2. Арк. 2–9. Машинопис.
- 366. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 6. Машинопис.
- 367. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 17–20. Машинопис.
- 368. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 21–29. Машинопис.
- 369. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 28–31. Машинопис.
- 370. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 27. Машинопис.
- 371. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1975). Спр. 2. Арк. 71–73. Машинопис.
- 372. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 80. Машинопис.
- 373. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 82. Машинопис.
- 374. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 85. Машинопис.
- 375. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 86. Машинопис.
- 376. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 88. Машинопис.
- 377. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 89. Машинопис.
- 378. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 91. Машинопис.
- 379. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 92–103. Машинопис.
- 380. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр.2. Арк. 93. Машинопис.
- 381. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 96–101. (Машинопис.
- 382. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 106–123. Машинопис.
- 383. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 111–112. Машинопис.
- 384. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 169. Машинопис.
- 385. ГДА СБУ.Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 166. Машинопис.
- 386. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 169. Машинопис.
- 387. ГДА СБУ.Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 200–201. Машинопис.
- 388. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 229–234. Машинопис.
- 389. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп.3 (1975). Спр. 2. Арк. 247–252. Машинопис.
- 390. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 249. Машинопис.
- 391. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 253-255. Машинопис.
- 392. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). - Спр. 2. Арк. 269. Машинопис.
- 393. ГДА СБУ.Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр 2. Арк. 276–281. Машинопис.
- 394. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 289. Машинопис.

395. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 310–315. Машинопис.
396. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 331. Машинопис.
397. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 345–348. Машинопис.

398. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 354–357. Машинопис.
399. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 418. Машинопис.
400. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 423. Машинопис.
401. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 96–97. Машинопис.
402. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 3–77. Машинопис.
403. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 97–98. Машинопис.
404. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 170–171. Машинопис.
405. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 2. Машинопис.
406. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 3–5. Машинопис.
407. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 70. Машинопис.
408. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 300–312. Машинопис.
409. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 8. Арк. 245–250. Машинопис.
410. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 9. Арк. 326–328. Машинопис.
411. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 7–9. Машинопис.
412. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 223–229. Машинопис.

413. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 319–320. Машинопис.

414. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 12. Арк. 5–8. Машинопис.
415. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 12. Арк. 70–72. Машинопис.
416. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 19. Арк. 294–298. Машинопис.

417. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 20. Арк. 15–18. Машинопис.
418. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 2 (1976). Спр. 2. Арк. 179. Машинопис.
419. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 1. Арк. 211–216. Машинопис.
420. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 2. Машинопис.

421. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 4. Машинопис.
422. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 83. Машинопис.
423. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 170. Машинопис.
424. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 171. Машинопис.
425. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 174. Машинопис.
426. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 175. Машинопис.
427. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 177. Машинопис.
428. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 162. Машинопис.
429. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 2. Арк. 277–278. Машинопис.
430. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 2. Арк. 281–283. Машинопис.
431. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 5. Арк. 83–85. Машинопис.
432. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 135–140.
Машинопис.
433. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 253–255.
Машинопис.
434. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 319–326.
Машинопис.
435. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 21. Арк. 128–131.
Машинопис.
436. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 21. Арк. 272–279.
Машинопис.
437. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 22. Арк. 6–10. Машинопис.
438. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977 р.). Спр. 5. Арк. 212–216. Машинопис.
439. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977 р.). Спр. 7. Арк. 118–120. Машинопис.
440. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977р.). Спр. 10. Арк. 27–108. Машинопис.
441. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 108. Машинопис.
442. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 255. Машинопис.
443. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 260. Машинопис.
444. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 284. Машинопис.
445. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 55–62. Машинопис.

446. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 94–100. Машинопис.
447. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 10. Арк. 364–365.
Машинопис.
448. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 14. Арк. 51–53. Машинопис.
449. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 15. Арк. 60–67. Машинопис.
450. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 16. Арк. 33–36. Машинопис.
451. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 22. Арк. 134–136.
Машинопис.
452. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 36. Арк. 316–319.
Машинопис.
453. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 42. Арк. 211–214.
Машинопис.
454. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 45. Арк. 13–15. Машинопис.
455. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 53. Арк. 254–258.
Машинопис.
456. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 56. Арк. 142–146.
Машинопис.
457. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 68. Арк. 136–138.
Машинопис.
458. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 69. Арк. 28, 31–32.
Машинопис.
459. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 11. Арк. 109–112.
Машинопис.
460. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 13. Арк. 138–140.
(Машинопис).
461. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 13. Арк. 138–140.
Машинопис.
462. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 15. Арк. 17–19. Машинопис.
463. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 17. Арк. 173–174.
Машинопис.

464. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп.10 (1987 р.). Спр. 9. Арк. 133–135. Машинопис.
465. Головка П. Березюк В. Відсіч буржуазним фальсифікаторам // *Радянська Освіта*. 1971. №96 (1 грудня). С. 3.
466. Горинь Б. Біобібліографічний довідник. К.: з приватного архіву Б.Гориня. 36 с. Машинопис.
467. Дмитренко І. 1. Чого прагнуть «панове»? // *Радянська Україна*. 1988. №18 (12.05). С. 3.
468. Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник» // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 18 с. Машинопис.
469. Заява про створення української незалежної інформаційної спілки. 01.01.1990 // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 2 арк. Машинопис.
470. Кравцев І. Національний комунізм // *Комуніст Країни*. 1972. №7 (липень). С. 26–36.
471. Лівенцов В. Про біле та чорне, або про «інформацію» для дезінформації // *Літературна Україна*. 1972. №6 (21.01). С. 4.
472. Мельникова О. Дисидентські комунікації в Україні (1960-х – початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками: Хрестоматія. Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2018. 122 с. Архів автора.
473. Музей дисидентського руху. URL: <http://archive.khpg.org>.
474. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 17.
475. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 18.
476. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 19.
477. Осадчий В. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня // *Перець*. 1966. №17. С. 5.
478. Радченко Я. Апостол і його штандарти // *Радянська Освіта*. 1971. №65. С.3.

479. Самвидав України й інших східноєвропейських країн: Оригінали, копії, переклади, передруків українській й інших мовах / [Упоряд. Наталія Ксьондзик]. Київ: Смолоскип, 2013. Машинопис.
480. Український вісник. Випуск №14 // Архів музею при видавництві «Смолоскип». 232 с. Машинопис.
481. Чорновіл В. Моя виборча кампанія. Начерк. Серпень, 1989 // Архів В.Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 4 арк. Машинопис.
482. Швець О. Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками «Українського культурологічного клубу» // *Вечірній Київ*. 1987 (18.10). С.3.

ДОДАТКИ

Додаток А. Графік. Результат контент-аналізу творів І. Дзюби, В. Чорновола, М. Брайчевського

Додаток Б. Зміст, автура, тематика і жанри часопису «Український вісник»

№	Назва	Автура «Українського вісника»	тематика	жанр
1 число УВ				
1.	Завдання «Українського вісника»	В.Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття редактора
2.	Трагічні акти протесту	В.Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття
3.	Кампанія проти критика Івана Дзюби	В.Чорновіл	Суспільно-політична	Коментар
4.	Лист Василя Стуса «Місце в бою чи в розправі?» редакторів «Вітчизни» Л. Дмитеркові	В. Стус	Інше	Інше
5.	Звернення до Організації Об'єднаних Націй	Коло авторів	Інше	Інше
6.	Процес над робітниками Київської ГЕС	В. Чорновіл	Правозахисна	Звіт
7.	Закономірність чи «провінційна жорстокість»? (Суд над економістом С. Бедрілом)	В. Чорновіл	Правозахисна	Звіт
8.	Голови Ради Міністрів УРСР В. В. Щербицького, кандидата в члени Політбюро ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка, секретаря СПУ Д. Павличка	Ф. Овчаренко, Д. Павличко	Інше	Інше
9.	За ґратами — член правління Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном		Правозахисна	Нарис
10.	Репресії на Дніпропетровщині	Творча молодь Дніпропетровська	Правозахисна	Стаття
11.	Знову «камерні» справи? (Під слідством політв'язень С. Караванський)	Творча молодь Дніпропетровська	Правозахисна	Стаття
12.	Заява колишніх політв'язнів Голові Президії Верховної Ради УРСР Ляшкові, Прокуророві УРСР Т. Глухові	Коло авторів	Інше	Інше
13.	Дещо про свободу совісті		Релігійна	Огляд
14.	Заява Генеральному прокуророві СРСР. 25 березня 1966 р	Г. Будзинський	Інше	Інше
15.	Інші суди, арешти, труси, допити на Україні	- [В. Чорновіл?]	Суспільно-політична	Замітки
16.	Заява Я. Кендзьора начальникові управління К/І Б Львівської обл. 11 липня 1969 р		Інше	Інше
17.	Позасудові репресії на Україні в 1968—	-	Суспільно-	Замітк

	1969 рр.		політична	и
18.	Лист української інтелігенції та робітників Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брежнєву та ін		Інше	Інше
19.	Українці в тюрмах і таборах		Суспільно-політична	Замітка
20.	Нове виправно-трудове законодавство в СРСР		Інше	Інше
21.	Заява М. Гориня, З. Красівського, Л. Лук'яненка до ООН. Червень 1969 р		Інше	Інше
22.	Повернулися з ув'язнення		Правозахисна	Огляд
23.	Заява В. Чорновола голові Львівського облвиконкому. 22 вересня 1969 р		Інше	Інше
24.	Заява В. Мороза в газ. «Лефтерія Патріда». 28 жовтня 1968 р		Інше	Інше
25.	Список політ'язнів-українців		Правозахисна	Огляд
26.	Про український самвидав		Суспільно-політична	Коментар
27.	Виступ Віри Вовк у Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном. 7 серпня 1969 р.		Інше	Інше
28.	Лист великодержавного шовініста	«Твой друг»	Інше	Інше
29.	Українці відбиваються		Інше	Інше
2 число УВ				
30.	Судовий процес у Дніпропетровську		Правозахисна	Огляд
31.	«За нами — правда» (Відповідь наклепникам). Квітень 1970 р	Микола Плахотнюк	Суспільно-політична	Есе
32.	Із збірки «На Голгофу»	Іван Сокульський	Інше	Інше
33.	Тюремні вірші	Іван Сокульський	Інше	Інше
34.	Вірші	Микола Кульчинський	Інше	Інше
35.	«Пісне моя українська!»	Микола Кульчинський	Інше	Інше
36.	«Сучасний стан радянської економіки». 1965 р	Аганбегян	Інше	Інше
37.	Лист 64-х київських громадян Генеральному секретареві ЦК КПРС т. Брежнєву та ін. 23 травня 1967 р		Інше	Інше
38.	Процес Святослава Караванського		Правозахисна	Коментар
39.	Клопотання С. Караванського Голові Президії Верховної Ради СРСР. 19 березня 1967 р		Інше	Інше
40.	Лист ув'язненого Степана Бедрила «До народів	С. Бедрило	Інше	Інше

	усього світу»			
41.	Арешти й суди в Харкові		Суспільно-політична	Огляд
42.	Останнє слово В. Недобори. 10 березня 1970 р.		Інше	Інше
43.	Інші суди, арешти, обшуки, допити		Суспільно-політична	Замітки
44.	Заява Валентина Мороза Прокуророві УРСР та ін. 2 травня 1970 р	В. Мороз	Інше	Інше
45.	Скарга В. Іванишина Прокуророві УРСР та ін. 1 травня 1970 р	В. Іванишин	Інше	Інше
46.	Переслідування за переконання. Українофобія. Різне		Суспільно-політична	Замітки
47.	Навколо праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»		Суспільно-політична	Огляд
48.	А. Калина. «Чесна думка і спекуляція нею» 16. XI 1968 р		Інше	Інше
49.	У світі літератури й мистецтва		Літературознавча	Огляд
50.	Огляд українського самвидаву		Літературознавча	Огляд
51.	«Іван Котляревський сміється»	Є. Сверстюк	Літературознавча	Есе
52.	«Мойсей і Датан»	Валентин Мороз	Суспільно-політична	Есе
53.	Про катєбістський «самвидав»		Суспільно-політична	Огляд
54.	Українські політичні в'язні в тюрмах і таборах		Правозахисна	Коментар
55.	Із листа групи російських політв'язнів. 1969 р.		Інше	Інше
56.	У володимирській в'язниці		Інше	Інше
57.	Список політ в'язнів-українців		Правозахисна	Огляд
58.	Передмова Е. Райса до кн. «Нова літературна хвиля на Україні» 1967 р		Інше	Інше
Український вісник. Випуск 3				
59.	Готується ще одна розправа над Валентином Морозом		Правозахисна	Нарис
60.	Заява громадян Космача		Інше	Інше
61.	Заява О. Я. Мешко Голові Президії Верховної Ради УРСР тов. Ляшкові та ін. 17 червня 1970 р.		Інше	Інше
62.	Лист І. Дзюби, І. Світличного, З. Франко, В. Чорновола, Є. Сверстюка голові правління СПУ		Інше	Інше
63.	Лист М. Косіва голові Спілки		Інше	Інше

	письменників України депутатів Верховної Ради СРСР Олесеві Гончару			
64.	Лист М. Осадчого голові Спілки письменників У країни Олесеві Гончару. 1 липня 1970 р		Інше	Інше
65.	Лист В. Стуса до ЦК КПУ, до КДБ при Раді Міністрів УРСР. 28 липня 1970 р		Інше	Інше
66.	Заява групи культурних діячів Голові Ради Міністрів УРСР та ін		Інше	Інше
67.	Лист Раїси Мороз першому секретареві ЦК КПУ тов. Шелестові та ін. 8 жовтня 1970 р.		Інше	Інше
68.	Суд над Андрієм Коробанем		Суспільно- політична	Замітк а
69.	Арешт Івана Сука в Донецьку		Суспільно- політична	Замітк а
70.	Лист Василя Стуса Голові Президії Верховної Ради УРСР та ін		Інше	Інше
71.	До історії одного наклепу		Суспільно- політична	Комен тар
72.	Відкритий лист І. Дзюби, Є. Сверстюка, М. Коцюбинської, Л. Костенко В. Некрасова до редакції «Літературної України»		Інше	Інше
73.	Клопотання В. Чорновола до Київського облсуду 18 вересня 1968 р		Інше	Інше
74.	Навколо поета Миколи Холодного		Літературоз навча	Рецензі я
75.	«Відкритий лист до Н. Матвієнко»	М. Холодний	Інше	Інше
76.	«Поет на продаж, вже останній»	Славко Смальцюга	Культурна	Фейлет он
77.	Хроніка		Суспільно- політична	Замітк и
78.	Українські політв'язні по тюрмах і таборах		Правозахисн а	Комен тар
79.	Заява І. Кандиби до ООН 31 жовтня 1969 р.		Інше	Інше
80.	Список політв'язнів-українців		Правозахисна	Огляд
81.	Повернулися з ув'язнення		Правозахисна	Огляд
82.	Дискусія навколо статті Б. Антоненка- Давидовича «Літера, за якою тужать»		Мовознавча	Комен тар
83.	Виклад статті В. І. Кумпаненка. 25.12.1969 р.	В. Кумпаненко	Інше	інше
84.	Хроніка опору. Січень — березень 1970 р	В. Мороз	Культурна	Есе
85.	На свято жінки. 1969 р	Є. Сверстюк	Історична	Есе

86.	М. Холодний. Біо-бібліографічна довідка, або 3000 слів про себе		Літературознавча	Рецензія
87.	Розмова з читачем		Редакційна	Огляд
88.	Виправлення помилок		Редакційна	Замітка
Український вісник. Випуск IV				
89.	Трагічна смерть А. Горської		Культурна	Замітка
90.	Із запису «обговорення» справи про Шевченківський вітраж у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка		Інше	Інше
91.	Скарга А. О. Горської Прокуророві УРСР. 16. XII 1965 р		Інше	Інше
92.	«Слово від друзів»	Олександр Сергієнко	Культурна	Некролог
93.	«На могилу А. Горської»	Євген Сверспгюк	Культурна	Некролог
94.	«Виступ на похороні А. Горської»	Іван Гель	Культурна	Некролог
95.	«Пам'яті А. Горської»	Василь Стус	Інше	Інше
96.	Ганебне судилище в Івано-Франківську		Суспільно-політична	Стаття
97.	Лист Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, В. Чорновола міністрові юстиції УРСР т. Зайчуку та ін. 18. XI 1970 р		Інше	Інше
98.	Фототелеграма Ольги Горинь Верховному суду УРСР		Інше	Інше
99.	Лист Ірини Стасів-Калинець, Ігоря Калинця голові Верховного суду. 29 листопада 1970 р.		Інше	Інше
100.	Лист Оксани Мешко до Верховного суду УРСР		Інше	Інше
101.	Лист В. Драбатої голові Верховного суду УРСР. 11 грудня 1970 р		Інше	Інше
102.	Лист Стефанії Гулик до Верховного суду УРСР		Інше	Інше
103.	Заява Василя Романюка до Верховного суду УРСР. 27.XII 1970 р		Інше	Інше
104.	Із збірки «Прелюд»	Валентин Мороз	Інше	Інше
105.	«Перший день»	Валентин Мороз.	Інше	Інше
106.	. Із збірки «Підсумовуючи мовчання»	Ігор Калинець	Інше	Інше
107.	«Космач-1970»	Григорій Чубай		

108.	До днів Василя Симоненка		Літературознавча	Замітка
109.	Головні офіційно замовчувані події, пов'язані з іменем В. Симоненка, після його смерті		Літературознавча	Нарис
110.	Заборонені твори В. Симоненка	В. Симоненко	Інше	Інше
111.	Вірші В. Симоненка, спотворені при друку	В. Симоненко	Інше	Інше
112.	Окрайці думок (щоденник)	Василь Симоненко	Інше	Інше
113.	Виступ Івана Світличного на вечорі пам'яті В. Симоненка. Грудень 1963 р	І. Світличний	Літературознавча	Некролог
114.	Виступ Євгена Сверстюка на вечорі пам'яті Симоненка. Грудень 1963 р	Є. Сверстюк	Літературознавча	Некролог
115.	Вступне слово Івана Дзюби на вечорі в першу річницю смерті Василя Симоненка. 12 грудня 1964 р	І. Дзюба	Літературознавча	Некролог
116.	Виступ Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження Василя Симоненка. 16 січня 1965 р	І. Дзюба	Літературознавча	Некролог
117.	Відкритий лист «Літературній Україні». Квітень 1965 р	Микола Негода	Інше	Інше
118.	Недруковані поезії, присвячені В. Симоненкові		Інше	Інше
119.	«Василеві Симоненкові»	І. Драч	Інше	Інше
120.	«Василеві Симоненкові»	М. Холодний	Інше	Інше
121.	«Симоненкові»	Б. Стельмах	Інше	Інше
122.	Хроніка		Суспільно-політична	Добірка заміток
123.	Українські політв'язні в тюрмах і таборах		Правозахисна	Огляд
124.	«Вічні безсмертні шляхетні пориви»	С. Караванський	Інше	Інше
125.	Список політв'язнів-українців		Правозахисна	Огляд
126.	Очима чужоземців		Громадсько-політична	Коментар
127.	Виклад передмови Е. Райса до книги «Нова літературна хвиля на Україні». 1967 р		Інше	Інше
128.	Доповнення та виправлення		Редакційна	Замітка
129.	Розмова з читачем		Редакційна	Огляд
Український вісник. Випуск V				
130.	Політичні арешти на Львівщині		Суспільно-політична	Огляд
131.	Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на		Культурна	Репортаж

	батьківщину			
132.	Листівка «До всіх громадян Києва»		Інше	Інше
133.	Запис із зали суду		Суспільно-політична	Звіт
134.	Навколо розправи над Валентином Морозом	А. Волицько (Пашко)	Правозахисна	Есе
135.	Заява Атени Волицької до Верховного суду УРСР		Інше	Інше
136.	Заява Любові Лемик голові Верховного суду УРСР		Інше	Інше
137.	Заява Миколи Плахотнюка до Верховного суду. 2.XII 1970 р		Інше	Інше
138.	Заява Василя Романюка Голові Президії Верховної Ради шов. Ляшкові. 26.III 1971 р.		Інше	Інше
139.	хроніка		Суспільно-політична	Замітки
140.	Про деякі функції райкомів партії в громадському й культурному житті міста Києва		Інше	Інше
141.	«Серед снігів». Лютий 1970 р.	Валентин Мороз	Суспільно-політичне	Есе
142.	«Як і що обстоює Богдан Стенчук». Березень 1970 р	Вячеслав Чорновіл	Літературознавча	Стаття полеймічна
143.	Про VI з'їзд письменників України		Культурна	Репортаж
144.	«Вертеп»	Григорій Чубай	Інше	Інше
145.	Колективна голодівка у Володимирі		Правозахисна	Замітка
146.	Детальніше про політв'язнів групи УПФ		Правозахисна	Стаття
147.	Список політв'язнів-українців		Правозахисна	Огляд
148.	Звільнилися з у в'язнення		Правозахисна	Огляд
149.	Національне питання в російському самвидаві		Правозахисна	Огляд
150.	Голоси чужоземців		Громадсько-політична	Огляд
151.	Розмова з читачем		Редакційна	Замітка
152.	Виправлення та уточнення		Редакційна	Замітка
153.	Від редакції		Редакційна	Коментар
Український вісник. Випуск VI				
154.	Арешти й обшуки		Правозахисна	Огляд
155.	«Як і що обстоює Богдан Стенчук» (продовження)	В. Чорновіл	Літературознавча	Стаття

156.	Факти — це і є докази		Культурна	Коментар
157.	Той же процес інтернаціоналізму		Освітня	Стаття
158.	Під шовіністичним пресом	Н. Н.	Освітня	Стаття
159.	Про становище української мови в Кримському педінституті	В. М. Скрипка.	Освітня	Нарис
160.	Чия мама рідніша?		Освітня	Стаття
161.	Навколо особи й справи Валентина Мороза	В. Мороз	Правозахисна	Коментар
162.	Заява Валентина Мороза першому секретареві ЦК КПУ т. Шелесту. 15 травня 1968 р	В. Мороз	Інше	Інше
163.	Клопотання Валентина Мороза Прокуророві УРСР. 16 травня 1968 р	В. Мороз	Інше	Інше
164.	Вимога Валентина Мороза голові КДБ при Раді Міністрів УРСР. 1 серпня 1968 р	В. Мороз	Інше	Інше
165.	Заява Валентина Мороза Прокуророві УРСР. 9 серпня 1968 р	В. Мороз	Інше	Інше
166.	Лист Валентина Мороза Асоціації юристів УРСР. 10 грудня 1968 р	В. Мороз	Інше	Інше
167.	Замість останнього слова	В. Мороз	Правозахисна	Есе
168.	Лист М. Качмар-Савки голові Верховного суду УРСР. 25. XI 1970 р	М. Качмар-Савка	Інше	Інше
169.	Лист М. Войтович голові Верховного суду УРСР. 5. XII 1970 р	М. Войтович	Інше	Інше
170.	Лист П. Чемериса у Верховний суд УРСР. 30. XI 1970 р	П. Чемерис	Інше	Інше
171.	Лист І. М. Дзюби до редакції газ. «Радянська освіта»	І. М. Дзюба	Інше	Інше
172.	Лист Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби і В. Чорновола до ЦК КПУ. 23 вересня 1971 р.	Б. Антоненко-Давидович, І. дзюба, В. Чорновіл	Інше	Інше
173.	Лист І. Калинець Совету Министров та ін.	І. Калинець	Інше	Інше
174.	Пам'яті Антона Олійника	Група політв'язнів	Правозахисна	Нарис
175.	Іван Сокульський		Правозахисна	Нарис
176.	Смерть патріотки		Правозахисна	Некролог
177.	«Заява» поета Миколи Холодного на ім'я секретаря ЦК КПУ Овчаренка та ін. 26. X 1970 р.	М. Холоний	Інше	Інше
178.	Хроніка		Суспільно-	Замітк

			політична	и
179.	Розправа над «Гомоном»		Культурна	Стаття
180.	Заява про створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої. 21 грудня 1971 р.		Інше	Інше
181.	Хто така Н. А. Строката (Караванська)		Правозахисна	Нарис
182.	Михайло Сорока [лист]		Інше	Інше
Український вісник. Випуск VII				
183.	Від Редакції	В. Чорновіл	Громадсько-політична	Стаття
184.	Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.	В. Чорновіл	Інше	Інше
185.	“Матеріяли української ініціативної групи за звільнення в’язнів сумління”		Правозахисна	Коментар
186.	Відгук на статтю Ільницького в журналі «Київ»	М. Горинь	Культурна	Рецензія
187.	Остап Вишня - свідок найкращого твору Миколи Хвильового	М. Осадчий	Літературознавча	Нарис
188.	Ліричний відступ із поеми «Мазепа»	В. Сосюра	Інше	Інше
189.	Спогад про В. Стуса	І. Гель	Літературознавча	Нарис
190.	Зникне розцвітання особистості	В. Стус	Інше	Інше
191.	До побачення, перебудово?	П. Сковок	Громадсько-політична	Стаття
192.	інтерв’ю «Вісті з Кучинського особливого»	редакція	Правозахисна	Інтерв’ю
193.	Дещо про «демократію по-брежнєвські»	Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття
194.	У «психушці» - 20 років!	М. Г.	Правозахисна	Нарис
195.	Критична рецензія на роман-есе «Пам’ять» В. Чивиліхіна починається рядками	В. Чорновіл	Історична	Рецензія
196.	Заява папі Римському Іванові Павлові II		Інше	Інше
197.	Католицька церква в Україні	М. Гаврилів	Релігійна	Стаття
198.	Скарга Горбачову М.С.	В. Бартко	Інше	Інше
199.	Олена Антонів		Правозахисна	Некролог
200.	Валерій Гнатенко		Правозахисна	Некролог
201.	Постанова ВУЦКВК та РНК УРСР «Про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури» від 6 липня		Інше	Інше

	1927 р.			
202.	Від Редакції: заключні зауваги		Редакційна	Стаття
Український вісник. Випуск VIII				
203.	Колонка редактора	В. Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття
204.	Ми-ковалі	Г. Коваль	Інше	Інше
205.	Зустріч з вождем	М. Осадчий	Інше	Інше
206.	Українська поезія на зубах кровожерливого літературознавства		Літературознавча	Огляд
207.	Слово на вечорі 3 квітня 1968 р.	О. Гончар	Інше	Інше
208.	І зустрілися втретє	А. Пашко	Культурне	Есе
209.	Ця смерть - неминуча сучасна	А. Пашко	Інше	Інше
210.	Врізуючись гранітним профилем	Є. Сверстюк	Інше	Інше
211.	Громовержець	М. Осадчий	Інше	Інше
212.	Відкритий лист Генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М.С.	П. Айрікян	Інше	Інше
213.	З Рільке	В. Стус	Інше	Інше
214.	Листи В. Стуса до Любири та Зоряна Попадюків	В. Стус	Інше	Інше
215.	Вступне слово	З. Попадюк	Інше	Інше
216.	Відпустіть куртини до Києва	В. Барладяну	Культурна	Стаття
217.	Олександр Архипенко	Б. Горинь	Культурна	Нарис
218.	Разом із Курбасом	В. Цеханський	Історичний	Нарис
219.	«Про звихнену пам'ять лауреата- шовініста»	В. Чорновіл	Літературознавча	Коментар
220.	Щодо щасливих літ «українізації»	П. Ода	Історична	Есе
221.	Як жити тепер будемо?	П. Скочок	Культурна	Стаття
222.	Полісся знане і забуте	А. Леонюк	Етнографічна	Стаття
223.	Сторінка історії українського книгодрукування	В. Барладяну	Історична	Стаття
224.	Бути чи не бути? Бути!	С. Чуприна	Інше	Інше
225.	Мої враження від двох вечорів нового клубу	С. Кириченко	Суспільно-політична	Есе
226.	«Машина від «бідного родича» або перебудова по-іванофранківському»	В. Чорновіл	Правозахисна	Есе
227.	До семінару з прав людини в СРСР		Правозахисна	Коментар редакції
228.	Заява про створення Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління		Інше	Інше
229.	Заява про створення Міжнародного комітету захисту політв'язнів		Інше	Інше
230.	Список українських політв'язнів за станом на 25 вересня		Інше	Інше
231.	Життя українського політв'язня		Правозахисна	Замітка

	Павла Кампова - у небезпеці			
232.	Указ про амністію чи інструмент тиску?		Правозахисна	Коментар
233.	Рецидиви бездушності		Правозахисна	Замітка
234.	Через 20 років...		Правозахисна	Нарис
235.	Слово про майстрів культури України (вірш)	В. Рафальський	Інше	Інше
236.	Без вини винний		Правозахисна	Нарис
237.	Навколо праці Юрія Бадзя		Правозахисна	Коментар
238.	3 листа до московського адресата	Ю. Бадзьо	Інше	Інше
239.	Заява Генеральному секретарю ЦК КПРС Горбачову М.С.	Ю. Бадзьо	Інше	Інше
240.	Дума про людину	Г. Голумбієвська	Інше	Інше
241.	Неправославна думка в Київській Русі		Історична	Стаття
242.	Перший легальний крок УКЦ		Релігійна	Стаття
243.	Хроніка УКЦ	М. Г.	Релігійна	Огляд
244.	Все і як було	І. К.	Релігійна	
245.	Правда налякала	В. Ч.	Релігійна	
246.	Заява до Президії ВР СРСР	Г. Дідик	Інше	Інше
247.	«Душогуб» чи класник соцреалізму? (До публікації «Проколу допитування» А. Головка)»,		Суспільно-політична	Нарис
248.	«Сторінка з історії українського книгодрукування»		Історична	Стаття
249.	Як жить тепер будемо: далі віддатися на течію? Розмежовуватися до ручки? Орієнтуватися тільки на московське чи й на вселюдське?»		Культурна	Стаття
250.	«Розмова з армійським дисидентом»		Правозахисна	Інтерв'ю
УВ № 9-10				
251.	Колонка редактора	В. Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття
252.	Із збірки «Між людством і самотністю»	Василь Барладяну-Бирладник	Інше	Інше
253.	Із циклу: «Молитви Довбуша»	Д. Гриньків	Інше	Інше
254.	Із збірки: «Мить»	Ярослав Лесів	Інше	Інше
255.	Вірші	А. Пашко	Інше	Інше
256.	Поезії	М. Руденко	Інше	Інше
257.	Вірші	Степан Сапеляк	Інше	Інше
258.	Вірші	Є. Сверстюк	Інше	Інше
259.	Вірші	І. Сеник	Інше	Інше
260.	Вірші	І. Сокульський	Інше	Інше
261.	Ми — Ковалі	Г. Коваль	Інше	Інше
262.	Трагедія роздвоєної особистості	Михайло Осадчий	Літературознавча	Стаття
263.	Вірші	В. Сосюра	Інше	Інше
264.	З автобіографічної книги «Третя	В. Сосюра	Інше	Інше

	рота»			
265.	Василь Стус у житті й літературі (звернення)	Коло авторів	Інше	Інше
266.	Переклади із Гете та Рільке	Стус	Інше	Інше
267.	Перемога	Надія Суровцева:	Історична	Зарисовка
268.	Посмертна згадка про друга	Дмитро Калюжний	Історична	Нарис
269.	Олександр Архипенко	Богдан Горинь	Мистецтвознавча	Нарис
270.	Ще одне незалежне видання на Україні		Культурна	Рецензія
271.	Інтерв'ю «Українського вісника» з відповідальним редактором випуску «Євшан-зілля» Іриною Калинець Альманах «Євшан - зілля»... вітаємо (Нове позацензурне видання на Україні)	В. Чорновіл	Культурна	Інтерв'ю
272.	Альманах «Євшан - зілля»... вітаємо (Нове позацензурне видання на Україні)	В. Барладяну	Літературознавча	Огляд
273.	Підняти шапку-невидимку...	Стефанія Шабатура	Правозахисна	Есе
274.	Співана поезія	О. Ода	Культурна	Есе
275.	Таке у Львові вперше!	Г. С.	Культурна	Репортаж
276.	Ю. Меженко	Ярослав Дашкевич	Історична	Стаття
277.	Хто винен? (лист до редакції «Жовтень»)	М. Бериславський	Інше	Інше
278.	Як жить тепер будемо: далі віддаватися на течію? Розмежовуватися до ручки? Орієнтуватися тільки на московське чи й на вселюдське?	Павло Скочок	Правозахисна	Есе
279.	Репортаж з-під мурів спецпсихушки	П. Скочок	Суспільно-політична	Репортаж
280.	Білі плями української історії (стенограма)	П. Скочок	Суспільно-політичне	Звіт
281.	Відповідь наклепникам	В. Чорновіл	Редакційна	Коментар
282.	Розправа, або: чого вони бояться? (Відкритий лист)		Інше	Інше
283.	Лицедії погорілого театру	Євген Сверстюк	Культурна	Есе
284.	Музей воскових фігур, або хто не пускає перебудову на Україну	В. Чорновіл	Суспільно-політична	Стаття
285.	Перебудова в небезпеці (із звернення		Інше	Інше

	до громадян РРФСР)			
286.	Матеріали Українського підкомітету Міжнаціонального комітету захисту політв'язнів (виступи на захист М. Горбала)		Інше	Інше
287.	Список українських в'язнів сумління	М. Горинь	Правозахисна	Огляд
288.	Початки християнства на українських землях	Володимир Євстахович	Історична	Стаття
289.	За Церкву рідною мовою (листи в пресу та відповіді)	Віталій Шевченко	Інше	Інше
290.	Високопреосвященному Філарету, Митрополиту Київському і Галицькому (звернення)	В. Романюк	Інше	Інше
291.	Братство євангелістських християн-баптистів: діяльність і проблеми	М. Горинь	Релігійна	Інтерв'ю
292.	Релігійна хроніка		Інше	Інше
293.	Секретні німецько-радянські угоди 1939 року (документи)		Історична	Коментар
294.	Листи до редакції	В. Чорновіл	Редакційна	Огляд
295.	Листи з редакції (відкриті листи до офіційних редакцій)	В. Чорновіл	Інше	Інше
296.	Наші контакти	В. Чорновіл	Редакційна	Коментар
297.	Щиро дякуємо за допомогу. Оголошення	В. Чорновіл	Інше	Інше
298.	УВ 11-12			
299.	Матеріали Української Гельсінської Групи	Коло авторів	Інше	Інше
300.	Ми — ковалі (Уривок з роману)	Ганна Коваль	Інше	Інше
301.	Василь Стус у житті й літературі	В. Чорновіл	Культурна	Коментар редакції
302.	Спомин лихопомної дороги	Ріта Довгань	Культурна	Нарис
303.	«Народе мій, до тебе я ще верну...»	Тарас Чорновіл	Культурна	Звіт
304.	«Душогуб» чи класик соцреалізму?.. (До публікації «Протоколу допитування» А. Головка)	Вячеслав Чорновіл	Правозахисна	Коментар
305.	Протокол допитування винуватця («Наші публікації»)	Андрій Головка	Інше	Інше
306.	«Наші ряди ростуть» Декларація української асоціації		Інше	Інше

	незалежної творчої інтелігенції (УАНТел)			
307.	Голос проскрибованих	Богдан Горинь	Суспільно-політична	Огляд
308.	У Щедрий Вечір (Із «Кафедри» № 1)	Євген Сверстюк	Інше	Інше
309.	Олександр Архипенко (Закінчення)	Богдан Горинь	Культурна	Нарис
310.	Київ: Виставка творів Івана Гончара	В. Ш.	Культурна	Репортаж
311.	Харків: Літературний вечір вчорашнього політв'язня	С.С.	Культурна	Репортаж
312.	Харків: «Літературні терористи» проти видавничої мафії	С. Сапеляк	Культурна	Стаття
313.	Львів: Вимушені метаморфози львівських «левенят»	Г. Ч.	Культурна	Фейлетон
314.	В. І. Ленін про шовінізм — і завданні перебудови у вирішенні національного питання	Я.Київець	Суспільно-політична	Стаття
315.	Газети «Радянська Україна»	Левко Лук'яненко	Інше	Інше
316.	Школа — на роздоріжжі	Ганна Голумбієвська	Освітня	Стаття
317.	Сили застою на позвах з правдою (Огляд дно бою журналу «Український Вісник» з офіційною пропагандою)		Суспільно-політична	Огляд
318.	Як ми їхали на семінар (Матеріали В. Чорновола, М. Гориня, П. Айрикяна, П. Скочка, В. Барладяну)			Коментар
319.	Візит Великобританського міністра до Києва і де і кі його наслідки		Інше	Інше
320.	Зірвана демонстрація у Львові	О. Балдін	Суспільно-політична	Репортаж
321.	Український культурологічний клуб живе	Віталій Шевченко	Культурна	Стаття
322.	Перша нарада Міжнародного комітету захисі в політв'язнів (Матеріали)		Інше	Інше
323.	Матеріали Українського підкомітету Міжнародного комітету захисту політв'язнів	В. Барладяну	Правозахисна	Огляд
324.	Розмова з армійським дисидентом	Павло Скочок	Правозахисна	Інтерв'

	(«Наші інтерв'ю»)			ю
325.	Репортаж із нівідкіля «Ліберальна» газета «Московские новости» у двох вимірах («Сторінками преси») — Листи Гр. Гре бенюка. О. Стокотельної, Г. Алтуняна	Віктор Рафальський	Правозахисна	Есе
326.	Сторінками преси		Суспільно-політична	Огляд
327.	Обережно — шовінізм	Л.І.	Інше	Інше
328.	Хто є що, або перебудова по-американськи	Василь Барладяну	Суспільно-політична	Стаття
329.	Типове інтерв'ю головного редактора незалежного журналу в СРСР	Микола Муратов	Історична	Інтерв'ю
330.	Микола Муратов: Тлумачний словник правозахисника		Інше	Інше
331.	На старих позиціях (Матеріали зібрали М. Горинь, В. Січко, Л. Драпак, М. Денисенко)		Інше	Інше
332.	З приводу виходу № 1 журналу «Християнський голос»	Антін Серета	Культурна	Рецензія
333.	Вчіться у Франка, панове атеїсти	Ірина Сенік	Суспільно-політична	Огляд
334.	Про одну велику брехню	Григорій Будзинський	Релігійна	Огляд
335.	Інтерв'ю з українським кришнаїтом	Вячеслав Чорновіл	Релігійна	Інтерв'ю
336.	«Обрії» українців у Румунії	Василь Барладяну	Суспільно-політична	Огляд
337.	Культурна фальсифікація на Словаччині	П. М.	Культурна	Стаття
338.	Із виступу студента з Польщі Богдана Подолянка (Австралія)	П.М.	Інше	Інше
339.	Розмова з читачем		Редакційна	Коментар
340.	З редакційної пошти		Інше	Інше
341.	Редакційні оголошення та повідомлення		Інше	Інше
УВ №13				
342.	Від редколегії		Редакційна	Коментар
343.	Документи Львівської Ради представників національно-		Інше	Інше

	демократичних рухів народів СРСР			
344.	Підсумкова заява Львівської Наради предс тавників національно-демократичних рухів народів СРСР		Інше	Інше
345.	Повідомлення про створення Координацій ного Комітету патріотичних рухів народів СРСР		Інше	Інше
346.	Звернення міжнародного Комітету за хисту політв'язнів до Радянського уряду		Інше	Інше
347.	Лист Президентів США Рональду Рейгану		Інше	Інше
348.	Підсудна література	В. Ч.	Літературоз навча	Огляд
349.	Гротески /Добірка віршів/	Ірина Стасів	Інше	Інше
350.	Блуди підцензурних публікацій	М.О., В.Ч.	Суспільно- політична	Огляд
351.	Василь Стус (Кучино на Уралі. Літо 1985 року)	Левко Лук'яненко	Інше	Інше
352.	Короткі тези для дискусії з національного питання	Вячеслав Чорновіл	Культурна	Стаття
353.	Інтернаціоналізація—мета і методи	Василь Барладяну	Суспільно- політична	Стаття
354.	В.І.Ленін про шовінізм—і завдання перебудови у вирішенні національного питання (Закінчення)	Я.Київець	Суспільно- політична	Стаття (продов ження)
355.	Тотальний гандж, або перебудова з погляду соціології	Євген Пронюк	Суспільно- політична	Стаття
356.	Ідеологічна твань у центрі Європи	Юрій Бадзьо	Суспільно- політична	Фейлет он
357.	Рейд до табору	Михайло Горинь, Павло Скочок	Правозахисна	Репорт аж
358.	Репортаж з нівідкіля (Закінчення)	Віктор Рафальський	Правозахисна	Нарис
359.	Сили застою на позовах з правдою (Огляд двобою журналу «Український вісник» із офіційною пропагандою—продовження з випуску 11-12)	В. Чорновіл	Суспільно- політична	Огляд
360.	Виступ на неофіційному відзначенні 1000-ліття хрещення України	Євген Сверстюк	Інше	Інше
361.	Почаївська Лавра: історія терору і наси́льства	Монахи Почаївської Лаври	Історична	Комент ар
362.	Синявська трагедія	Атена Пашко	Культурна	Есе

363.	Так починалася Центральна Рада (Фрагменти спогадів)	Михайло Грушевський	Інше	Інше
364.	3 редакційної пошти	В. Чорновіл	Редакційна	Комент ар
365.	Щиро дякуємо за допомогу!		Інше	Інше
366.	Список жертводавців на фонд допомоги та на видавничий фонд Закордонного Представництва Української Гельсінської Спілки від січня до грудня 1988 року		Інше	Інше
УВ 14				
367.	Шевченкіана Опанаса Заливахи	В.Чорновіл	Культурна	Нарис
368.	Слово про генія	Євген Сверстюк	Культурна	Стаття
369.	Я тих повинен стати голосом (Вступ Рити Довгань)	Я. Людкевич	Інше	Інше
370.	Перша плита на пам'ятник (До публікації В. Іванишина)	А. Пашко	Літературознавча	Комент ар
371.	Філософія «Чортового кодла»	В. Іванишин	Інше	Інше
372.	Тернова руха	В. Іванишин	Інше	Інше
373.	Загаси білу натру у грудях	В. Іванишин	Інше	Інше
374.	«Анонім про музу В. Стуса», (до матеріалу безіменного автора газети «Молодь України»)	Є. Сверстюк і М. Коцюбинська	Літературознавча	Стаття
375.	Продовжуємо обговорення національної проблеми		Суспільно-політична	Комент ар
376.	Зауваження до тез Чорновола	Данило	Суспільно-політична	Стаття
377.	«Національно-російська двомовність – смертний вирок СРСР»	Василь Барладяну	Суспільно-політична	Стаття
378.	«Що далі?»	Левко Лук'яненко	Суспільно-політична	Стаття
379.	Українське шило в білоруському мішку	В. Леонюк	Суспільно-політична	Фейлет он
380.	Наукові варіації про український тризуб	В. Барладяну	Історична	Стаття
381.	Вибори народних депутатів СРСР і виборча програма Степана Хмари		Суспільно-політична	комент ар
382.	Моя виборча програма	С. Хмара	Інше	Інше
383.	Український самвидав сьогодні	В. Барладяну-Бирладник	Суспільно-політичне	Огляд
384.	Ще про український самвидав	В. Чорновіл	Суспільно-політичне	Стаття
385.	Чернівецький осередок єврейського руху	В. Б.-Б.	Культурна	Стаття
386.	Боротьба УПА з німецькими окупантами	М. Семенюк	Історична	Стаття
387.	Сили застою на позвах з правдою	В. Чорновіл	Суспільно-політичний	Огляд
388.	Звернення ініціативного комітету відновлення Української		Інше	Інше

	Автокефальної Православної Церкви в Україні			
389.	Три роки перебудови=три роки репресій (Із фактографії переслідування євангельсько-баптистського братства)	Р. Кісь	Релігійна	Огляд
390.	Із хроніки найбільшої трагедії ХХ століття	М. Денисенко	Інше	Інше
391.	«З редакційної пошти»		Редакційна	Коментар
392.	Щиро дякуємо за допомогу		Інше	Інше

Додаток В. Зміст, автура, тематика і жанри журналу «Євшан-зілля»

№	Назва тексту	Автура	Тематика	Жанр журналістик и
Євшан-зілля, число 1				
1	Відчуття власної гідності... Чи це не найцінніше з національних багатств?	Ірина Калинець	Культурна	Стаття
2	Чужинецька легенда, що стала рідною	Ірина Калинець	Історична	Стаття
3	Миколаїв над Дністром	Уляна Кравченко	Історична	Есе
4	Скарби Олени Кульчицької (до 110 річчя з дня народження і 20-річчя з дня смерті)	Роман Фіголь	Історична	Нарис
5	Причинки до автобіографії	Олена Кульчицька	Історична	Передрук
6	Захальвний щоденник Остапа Вишні	Михайло Осадчий	Історична	Коментар
7	Виписки із записної книжки-щоденника за 1934р.	Остап Вишня	Інше	Інше
8	Східні джерела іконографії «Козака Мамая»	Ярослав Дашкевич	Мистецтвознавча	Стаття
9	Йосип Лозинський	Василь Столецький [Ярослав-Микола Гнатів]	Історична тема	Нарис
10	Місцями Маркіяна Шашкевича у Львові	Ганна Кос	Історична тема	Нарис
11	Юрій Кульчицький - національний герой Австрії	Роман Головин	Історична	Нарис
12	Дві розвідки про про «Слово о полку Ігоревім»	Ірина Калинець	історична	Стаття
13	«Палімпсести»	Василь Стус	Інше	Інше
14	Поезії	Ігор Калинець	Інше	Інше

15	Повернення	Ірина Калинець	інше	Інше
16	Від редакції до рубрики «Поза межами болю»	Ірина Калинець	Історична	Стаття
17	Твори С. Андрипенка у Львові	Роман Фіголь	Мистецтвознавча	Стаття
18	Васілій Любчик (із збірки «Відчинення Вертепу», 1970 р.)	Ігор Калинець	Історична	Стаття
19	Кілька думок про школу і освіту	Андрій Цибко	Освітня	Стаття
20	Відновляючи, не нищити	І.Є. [Іван Гречко]	Культурна	Стаття
21	Вірити власним очам	Любомир Воробій	Культурна	Репортаж з фотографіями
22	Про вулицю Руську	Юрій Волощак	Культурна	Стаття
23	Не переінакшувати, а берегти	Оксана Бойко	Історична	Стаття
24	Печальний гуцульський детектив з пожежею наприкінці, але без плахи для паля	В.С. [Юрій Волощак, Валентин Стецюк]	Мистецтвознавча	Нарис
25	Віктор Матюк (1852-1912)	[Ірина Калинець]	Історична	Нарис
26	Віктор Матюк	Ст. Людкевич	Інше	Інше
27	«Мойсееві» Корнила Устияновича -сто років	[Ігор Калинець]	Мистецтвознавча	Замітка
28	Іван Калинович (до 60-річчя з дня смерті)	[Ігор Калинець]	Історична	Нарис
29	Графічна пісня Амвросія Ждахи	[Роман Фіголь]	Історична	Нарис
30	Вітер оновлення (до 50-річчя з дня смерті Б.-І. Антонича [1909-1937])	Юрій Волощак	Історична	Нарис
31	Данило Фіголь (1907-1967)	Роман Фіголь	Історична	Нарис
32	«Чекання» (пам'яті Бориса Жданюка 1194 ^{/1} 1977 рр.)	Я. -М. Гнатів	Історична	Нарис

33	Прощання. Валерій Гнатенко(19-17-1987) львівський реставратор	Стефанія Гнатенко	Історична	Нарис
34	В гостях у колекціонера	А.Цибко	Мистецтвознавча	Інтерв'ю
35	Кривизна (з виступу на обговоренні персональної виставки Л. Медвідя [нар. 1942])	Богдан Горинь	Історична	Нарис
36	Підняти шапку-невидимку	Стефанія Шабатура	Історична	Стаття
37	Антонич теж з Бортятини	Ірина Калинець	Історична	Нарис
38	Український Сопот-87	[Ігор Калинець]	Культурна	Репортаж
39	Віднайлено могили Осипа Туринського	[Роман фіголь, Ігор Калинець]	Історична	Нарис
40	Про меморіальну дошку Ярославі Музиці [1894-1967]	Без авторства	Культурна	Замітка
41	Короткий реферативний огляд найновіших публікацій з питань української історії, археології, мови, етнографії (по матеріалах радянських видань)	[Орест Друль]	Мистецтвознавча	Огляд
42	Євшан-зілля (поема, 1899 р.) Євшан-зілля (поема, 1937 р.) Сирчан (уривок з поеми, 1899-1914 рр.)	Микола Вороний. Василь Пачовський	Інше	Інше
Число 2				
43	Передмова	Ірина Калинець	Історична	стаття
44	З української духовної поезії	Маркіян Пашкевич. Пантелеймон Куліш. Уляна Кравченко. Різдво (1935 р.); Богдан Ігор Антонич.	Інше	Інше
46	Віщий Боян	Ірина Калинець	Літературознавча	Есе

47	Мої спомини	Йосифа Бобикевич	Історична	Передрук, нарис
48	Українські високі школи у Львові (1920-1925 рр.)	Юліан Редько	Історична	Стаття
49	Біла туга (поезії)	Михайло Осадчий	Інше	Інше
50	Поезії	Кость Москалець	Інше	Інше
51	Дім (поетична новела)	Григорій Комський	Інше	Інше
52	Математичні методи дослідження в мовознавстві	Валентин Стецюк	Мовознавча	Есе
53	Тільки в руслі процесу демократизації	[Валентин Стецюк]	Культурна	Стаття
54	Наша забудькуватість, або Програмне тлумлення болю	ВасильЄдинак [Іван Гречко].	Культурна	Стаття
55	Некролог через 42 роки. Іван Іванець[1893- 1946 рр.]	[Роман Фіголь]	Історична	Нарис
56	Михайло Івченко [1890-1939 рр.]	Антін Нетутешній [Любомир Сеник]	Історична	Нарис
57	З фотоапаратом по Кремінці	Віктор Морозов]	Культурна	Репортаж
58	Охороняється держаною. № 685	Я. Лемик	Культурна	Репортаж
59	Документи історії		Інше	Інше
60	Слідами печального гуцульського детективу	[Юрій Волощак]	Культурна	Репортаж
61	Куп'юри у 50- томовому виданні творів І.Франка	[Орест Друль]	Літературознавча	Рецензія
62	Календар пам'ятних дат на 1988 рік	-	Інше	Інше
63	Нова зоря на галичім небі (до 225-річчя з дня народженняМихайл а Гарасевича [1763- 1836])	Василь Столецький [Ярослав-Микола Гнатів]	Історична	Нарис
64	Архітектор Василь Нагірний (до 140-	Юрій Волощак	Історична	Нарис

	річчя з дня народження [1848 - 1921])			
65	120 років товариства «Січ»	Ігор Калинець	Історична	Нарис
66	Василь Барвінський (до 30-річчя музичної діяльності)	Станіслав Людкевич	Історична	Нарис
67	Вшанування пам'яті Василя Барвінського у Львові	[Ірина Калинець]	Культурна	Репортаж
68	Василь Чечв'янський [1888-1938]	Михайло Осадчий	Історична	Нарис
69	Всеукраїнська Академія наук	Дмитро Багалій	Освітня	Стаття
70	ВУАН і необхідність відродження	Ірина Калинець	Освітня	Стаття
71	До 60-річчя створення АНУМ у Львові	Роман Фіголь	Історична	Стаття
72	Ідея і народне мистецтво	Ігор Гулей [Ірина Калинець]	Мистецтвознавча	Есе
73	Колекція Ярослава Ломика	Андрій Цибко	Мистецтвознавча	Нарис
74	Життя на землі та долунарні клімати	Степан Сорока	Освітня	Стаття
75	Факти нашого «благоденствія»	[Орест Друль]	Культурна	Стаття
76	Реферативний огляд		Літературознавча	Огляд
77	КУДТ. Що це таке?	Ігор Калинець (за матеріалами української редакції радіо «Свобода»)	Культурна	Стаття
78	Із книги «Уже неопубліковані оповідання Ник.Тарського»	Ярослав-Микола Гнатів	Суспільно-політична	Сатиричні твори (гуморески, фейлетони)
79	Непідслухані пісні	Поза Нектарська [Ірина Калинець]	Інше	Інше
80	Євшан (1918 р.)	Микола Чернявський	Інше	Інше
81	Тайна євшану (1987 р.)	Тадей Карабович	Інше	Інше
82	Зеновій Флінта	Тадей Карабович	Історична	Нарис

	(1935-1988): некролог			
«Свшан-зілля» Число 3, 1988 р., 347 с.				
83	Вітний Богдан Закінчення розвідки першої частини у ч. 2.	Ірина Калинець	Історична	Стаття
84	До питання про вивчення національних характерів українців і росіян	Валентин Стецюк	Культурна	Стаття
85	Кілька зауваг про працю В. Стецюка	Остап Рест [Орест Друль]	Культурна тема	Коментар
86	Меморіал української нації в Галичині для з'ясування її становища (1848 р.)	Остап Рест [Орест Друль]	Інше	Інше
87	Мої спогади	Йосифа Бобикевич	Історична	Нарис
88	Двозначність світу (поезії)	Борис Яр	Інше	Інше
89	Я тут не чужа (поезії)...	Світлана Жилінська	Інше	Інше
90	Віра батьків (повість-есе)	Сергій Ярошинський [Ярослав-Микола Гнатів]	Історична	Нарис
91	Віктор Матюк у спогадах односельчан	Кость Панас	Історична	Нарис
92	Чорний фортеп'яні	Андрей Шептицький	Інше	Інше
93	Спогад про поета	Платан Горницький	Історична	Нарис
94	Український скаутінг (пласт)	Юліан Редько	Історична	Стаття
95	Панахида на могилі Василя Барвінського 9 червня 1988 р	[Ірина Калинець]	Культурна	Репортаж
96	Пам'яті Софії Федорцевої [1900- 1988]	М. Косів	Історична	Нарис
97	Вино і кров лились рікою	Микола Данько	Історична	Нарис

98	Останнім віпш Гнигонія Чупринки 1879-1921	О. А. Олесь Легелюк	Історична	Нарис
99	Михайло Івченко на суді нечестивих	Антін Нетутешній Любомир Сеник	Історична	Стаття
10 0	Трагічна доля (до 50-річчя з дня смерті Гната Хоткевича)	Віталій Мізинець	Історична	Нарис
10 1	Личаківський військовий меморіал у Львові	передмова Ігоря Калинця	Історична	Коментар
10 2	Пом'яніть і назвіть!	Ірина Калинець	Історична	Стаття
10 3	Рефлексії у Львівському музеї освіти	Іван Когрич [Іван Гречко]	Культурна	Стаття
10 4	На цей раз про історичний музей	Василь Єдинак [Іван Гречко]	Культурна	Стаття
10 5	Храм Івана Хрестителя у Львові	Ганна Кос	Історична	Стаття
10 6	Український модерн у Львові.	Юрій Волощак	Історична	Нарис
10 7	Історія Львова	Євген Нагірний	Історична	Стаття
10 8	В гостях у колекціонера. Розповідь Тараса Лозинського,	Андрій Цибко	Мистецтвозн авча	Інтерв'ю
10 9	Сторінки гумору Ник.Тарського	[Ярослав-Микола Гнатів]	Суспільно- політична	Гуморески, фейлетон
11 0	Українське друковане слово в СРСР.	Остап Рест [Орест Друль]	Культурна	Огляд
11 1	Куп'юри у 50- томному виданні творів І. Франка (продовження)	[Орест Друль]	Літературознавча	Рецензія
11 2	Вороний (23.10.1920 р.)	Микола Зеров	Історична	Нарис

11 3	Прокляті роки (уривок)	Юрій Клен	Інше	Інше
11 4	Художниця і громадянка (до 50-річчя Стефанії Шабатури)	І.К. [Ірина Калинець]	Мистецтвознавча	Нарис
Число 4				
115	Щоб піти на перетнулись	Ігор Мельник	Історична	Стаття
116	Демографічні втрати населення СРСР у 1914- 1950 р	Микола Жарких	Історична	Стаття
117	Я не роблю жодного відкриття	Микола Жарких	Літературознавча	Стаття
118	Вавілон (уривки з поєми)	Олександра Криворучко	Інше	Інше
119	Кривда (етюд)	Павло Галич	Інше	Інше
120	Сергій Яношевський Григорій Яношпав- Микола Гнатів	Віра батьків	Інше	Інше
121	Пом'яніть і назвіть (частина 2)	Ірина Калинець	Історична	Стаття
122	Ви й самі не знаєте, що царик котя	Микола Жарких	Культурна	Стаття
123	Проназвувулиць Львова	Оксана Бойко	Культурна	Коментар
124	Наша забудькуватість	Василь Єдинак [Іван Гречко]	Історична	Стаття
125	Спогад про Василя Стуса	ОА. [Олесь Ангелюк].	Історична	Нарис
126	Художник Юліан Панькевич [1864-1934]	Олег Бойкевич	Історична	Нарис
127	Вимоги критики	Ігор Клех	Літературознавча	Стаття
128	З історії колишнього українського кварталу У Львові	Ганна Кос	Історична	Стаття
129	Львів у польській неволі	Євген Нагірний	Історична	Стаття
130	Перші лауреати премії імені Василя Стуса		Культурна	Репортаж
131	Похід Дарія на	Степан Сорока	Історична	Стаття

	Скіфію			
32	Жахлива експедиція	Валентин Стецюк	Культурна	Нарис
33	Проект нової школи ВІДА	Ярослав Деріга	Освітня	Коментар
34	Лист протоєрея Володимира Яреми		Інше	Інше
35	Відкритий лист до Спілки письменників України	коло авторів	Інше	Інше
36	Історичний документ нашого часу	коло авторів	Інше	Інше
37	Перебудова і преса	Андрій Цибко, Ірина Калинець	Культурна	Стаття
38	Сторінки гумору	Ник. Тарський [Яросла в Гнатів].	Громадсько- політична	Фейлетон
39	Новели з циклю «Країна диваків»	Вадим Стецюк	Інше	Інше
40	Сірчан	Ірина Стасів- Калинець	Інше	Інше
Число 5				
41	«Бібліологічні вісті» - ідеї та люди	Ярослав Дашкевич	Історична	Стаття
42	Через дві до єдиної	Ігор Мельник	Культурна	Стаття
43	Драгоманов як ідеолог вільної України	Володимир Левинський	Історична	Нарис
44	Учора... і сьогодні	Юліан Редько	Історична	Стаття
45	Знищений талант	Віра Павленко	Історична	Нарис
46	Я ще вернусь	Софія Малильо	Інше	Інше
47	Лист (з передмовою Михайлини Коцюбинської)	Василь Стус	Історична	Коментар
48	Віднайдені поезії Стуса	Василь Стус	Інше	Інше
49	Календар на 1989 рік		Інше	Інше
50	Видатні українські діячі, поховані на львівських цвинтарях	Юліан Редько	Історична	Стаття
51	Поминальна панахида на могилі Павла Ковжуна	І.Г. [Іван Гречко]	Культурна	Репортаж
52	їх ексцеленція	Надія Суровцева	Історична	Нарис
53	Іванові Гречку - 60!	[Ярослав-Микола	Історична	Нарис

		Гнатів]		
54	Замурована козачка	Микола Данько	Історична	Стаття
55	Зелені свята у Львові	Р. Р-к. [Роман Риф'як]	Культурна	Репортаж
56	Янівський стрілецький меморіал у Львові	[Ігор Калинець]	Культурна	Репортаж
57	Зустріч у неволі	Анна Кіт	Історична	Нарис
66	Наша забудькуватість (частина 4)	Василь Єдинак [Іван Гречко]	Історична	Стаття
58	«Обвинувачувальний висновок» із судової справи Ігоря Калинця	Ігор Калинець	Історична	Коментар
59	Сніги дитинства	Зіновія Зарицька	Історична	Нарис
60	Жертвам Тбілісі 9 квітня 1989 року	-	Суспільно-політична	коментар
61	Львівський замок і ратуш	Євген Нагірний	Культурна	стаття
62	Перші лауреати премії ім.Василя Стуса	-	Суспільно-політична	репортаж
63	Визначення місць поселення давніх індоєвропейців	Валентин Стецюк	Мовознавча	Стаття
64	У Москві - по українськи!	Володимир Мартинюк	Культурна	Замітка
65	Товариство ім. Кобільника у Самборі. Заява	передрук	Культурна	Коментар
66	Група «За гідне вшанування пам'яті Т. Шевченка». Заява	передрук	Інше	Інше
67	Про потребу спорудити пам'ятник Т.Г.Шевченку у Львові на проспекті Леніна Жахлива експедиція (частина 2)	В. Стецюк	Культурна	Нарис
68	Властиво, то є опришок	Ник.Тарський [Ярослав-Микола Гнатів]	Суспільно-політична	фейлетон
69	Короткий перегляд дії Пласту від 1945-1988 рр	О.К. (США)	Історична	Стаття
70	З архіву Володимира Євстахевича	Володимир Євстахевич	інше	інше
71	Україні	Мирон Мастикаш	Культурна	Зарисовка
72	Місто	Ігор Калинець	Культурна	Зарисовка

Додаток Г. Зміст, автура, тематика і жанри журналу «Пороги»

№	Назва	Автура	Тематика	жанр
Пороги №1				
1	Хто ми без України? проект - клуб «Пороги»	Іван Сокульський	Суспільно-політична	Есе
2	Із книги «Владар камені»	Іван Сокульський	Інше	Інше
3	Мова - основа культури	Від редакції	Мовознавча	Стаття
4	Хто рідну мову	Сидір Воробкевич	Мовознавча	Есе
5	Любительська нація?	Юрій Бадзьо	Мовознавча	Есе
6	Дають і з рук не пускають	К. Р.	Мовознавча	Огляд
7	Поезії	Р. Лиша	Інше	Інше
8	Поезії	Ю. Вівташ	Інше	Інше
9	Благославенна будь (переклад з польської)	Г. Сенкевич	Інше	інше
10	Гроно міфу. Про ікони Св. Варвари	Ю. Вівташ	Історична	Стаття
11	Троян. Божество чи імператор?	Я. Гомза	Історична	Есе
12	Історична довідка про українську національну символіку - герб, прапор та гімн	Б. Якимович	Історична	Стаття
13	Святий вечір на Україні		Культурна	Замітка
14	Той день, день гніву. Середньовічний церковний гімн		Інше	Інше
15	Відомості про РОсі. Чі ст.	Паоло Кампані	Інше	Інше
16	Олекса Тихий (спомини)	Г. Гребенюк	Правозахисна	Нарис
17	Поезії	В. Стус	Інше	Інше
18	Невбите слово	І. Сокульський	Інше	Інше
19	Йосиф Сталін - суперзірка?	Ю. Вівташ (Ф.П.)	Історична	Есе
20	Український ковчег?	Г. Приходько	Історична	Есе
21	Виходять з партії	Л. Засеменко	Суспільно-політична	Коментар
22	Історичний акт возз'єднання українського народу		Інше	Інше
23	Клуб «Пороги». Статут (проект)		Інше	Інше
Пороги №2				
24	Планований провінціалізм або хто нам столиця - Київ чи Москва?	І. Сокульський	Суспільно-політична	Стаття
25	Служити Богові в ім'я	В. Барладяну	Історична	Стаття

	народу			
26	Освіта в давній Україні	В. Барладяну	Історична	Стаття
27	Вільний вибір - з нічого	В. Барладяну	Культурна	стаття
28	Наодинці з тайною		Інше	Інше
29	Поезії	Ю. Штепа	Інше	Інше
30	Поезії	С. Рура	Інше	Інше
31	Проза	А. Щербатюк	Інше	Інше
32	Чорні кульбаби	Ю. Вівташ	Інше	Інше
33	Нехай воскресне?	Л. Яценко	Культурна	Стаття
34	Українська дерев'яна архітектура	Л. Яценко	Культурна	Стаття
35	Українське літературне барокко	Д. Чижевський	літературознавча	Стаття
36	Мить на чумацькому шляху	Є. Сверстюк	Історична	Есе
37	Ренесансні риси живопису XI-поч. XV ст.	В. Барладяну	Історична	стаття
38	Лацмани Дніпрових порогів	Г. Омельченко	Історична	Стаття
39	Вітання від Адама	Ю. Віташ	Культурна	Коментар
40	Гадяцький договір і конституція Пилипа Орлика		Історична	Стаття
41	Національна свідомість української шляхти і козацтва	Т. Г. Хинчевська	Історична	Стаття
42	Франко і Герцль	Є. Крамар	Історична	Стаття
43	Оповідання діда Еудана. Запис П. Розумного		Інше	Інше
44	З історії УАПЦ		Релігійна	Стаття
45	Василь Біднов - один із трійці найслав'ятніших інтелігентів Січеславщини	Д. Бурко	Історична	Стаття
46	Погляд В. Винниченка на розв'язку питань наших церков		Історична	Стаття
47	Сила для злету	Я. Лесів	Релігійна	Есе
48	Замовкла пісня	М. Таратухін	Інше	Інше
49	І могили мої милі	І. Сокульський	Інше	Інше
50	Мародери	Л. Яценко	Культурна	Стаття
51	Республіки чи штати?	М. Холодний	Суспільно-політична	Стаття
52	Зустріч з Україною	В. Забігай	Культурна	Есе
Пороги №3-4				
53	На мотив «Ордонової редути» А. Міцкевича	С. Чернілевський	Історична	Стаття
54	Відкритий лист до письменника Бориса Олійника		Інше	Інше
55	Товариство «Просвіта» Катеринославі, рік 1914		Історична	Стаття
56	Феномен Шевченка	Є. Сверстюк	Літературознавча	Есе
57	Із збірки «Місяць за ґратами або герметичне світло»	М.Кульчицький	Інше	Інше

58	Із циклу «Сибірські новели»	Б. Антоненко-Давидович	Інше	Інше
59	Поезії	К. Куцик-Кучинський	Інше	Інше
60	Пісня про перевтілення	А. Щербатик	Інше	Інше
61	Пророцтво кам'яних баб	Л. Яценко	Історична	Стаття
62	Лоцмани Дніпрових порогів	Г. Омельченко	Історична	Стаття
63	Засновник Січі запорізької	М. Пономаренко	Історична	Стаття
64	Вкрадена могила	Ю. Вівташ	Інше	Інше
65	Похорон бунчукового товариша	Л. Созонтова	Інше	Інше
66	Поезії	В. Стус	Інше	Інше
67	Анонім про музу Василя Стуса	М. Коцюбинська, Є. Сверстюк	Літературознавча	Стаття полемічна
68	Листи Бориса Антоненка-Давидовича	Б. Антоненко-Давидович	Інше	Інше
69	Чужинці про Україну		Суспільно-політична	Огляд
70	Національна свідомість української шляхти і козацтва	Т. Хинчевська-Ганнелъ	Історична	Стаття
71	Замість перебудови держави, перешикування демократії	В. Барладяну	Суспільно-політична	Стаття
72	Відкритий лист народному депутатові Червонопиському	Г. Гордасевич	Інше	Інше
73	Треті роковини Чорнобильської катастрофи		Екологічна	Стаття
74	Союз народів чи союз проти народів?	І. Сокульський	Суспільно-політична	Есе
75	Що далі?	Л. Лук'яненко	Суспільно-політична	Есе
76	Неосталінізм в документах		Суспільно-політична	огляд
77	Зустріч з Україною	В. Забігай	Культурна	Есе
78	Авакум Корнійович Заєць - сподвижник українського відродження	О. Мешко, О. Крестьянов, П. Розумний	Історична	Стаття
79	Ухвала XII Собору Української Православної церкви в США		Інше	Інше
80	Слово Митрополита Мстислава		Інше	Інше
81	Звернення до Михайла Горбачова Американських громадян		Інше	Інше
82	Отець мій духовний	В. Забігай	Інше	Інше

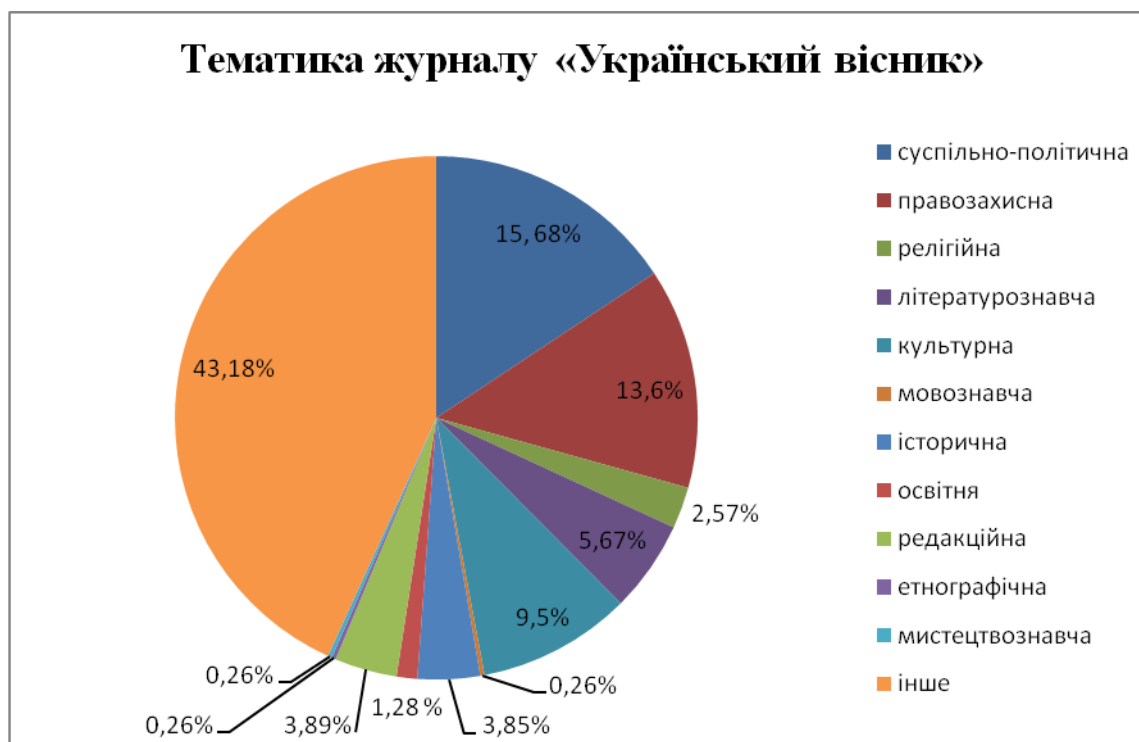
Пороги №5				
83	Якось восени. Новела	Ю. Штепа	Інше	Інше
84	Поезії	Г. Турков	Інше	Інше
85	Поезії	І. Сокульський	Інше	Інше
86	Виступ лауреата премії В. Стуса	Р. Лиша	Інше	Інше
87	Котрий янгол сурмить?	Р. Лиша	Мистецтвознавча	Есе
88	І пам'ять витоличити	Л. Яценко	Історична	Стаття
89	Спогади про художника	Н. Григораш	Культурна	Нарис
90	Поезії	Л. Яценко	Інше	Інше
91	Лист до редакції «Степ»	В. Лобода	Інше	Інше
92	Козацькі хрести серед степу		Інше	Інше
93	«Прodelки» дніпропетровської Терпсихори		Інше	Інше
94	«На нашій, на святій землі»	О. Варфаломєєва	Екологічна	Есе
95	Хроніка екологічних злочинів		Екологічна	Огляд
96	Звернення комітету порятунку Дніпра		Інше	Інше
97	Гасла і дійсність. Політичний портрет	Ю. Коваль	Суспільно- політична	Нарис
98	Церкви національної злагоди чи розбрату?		Релігійна	Стаття полемічна
99	Метаморфози В. Герусова	Л. Наконечний	Суспільно- політичний	Фейлетон
100	Резолюція комітету УАПЦ		Інше	Інше
101	На землі, благословенній апостолом	Є. Сверстюк	Культурна	Есе
102	Національна свідомість	Т. Ханичевська- Гінель	Суспільно- політична	Есе
103	Кашка від Орвела	Р. Білокінь	Суспільно- політична	Есе
104	Куди йдемо: назад чи вперед?	М. Береславський	Інше	Інше
105	Навіжені есеї	В. Скрипка	Інше	Інше
106	З таборового щоденника	В. Стус	Інше	Інше
107	Лоцмани Дніпрових порогів	Г. Омеляченко	Інше	Інше
Пороги №6				
108	Символ дії	А. Щербатюк	Суспільно- політична	Стаття
109	Хто ж нам Росія?		Суспільно- політична	Стаття
110	УРП на новому етапі		Суспільно- політична	Стаття
111	Лист голові Держтелерадіо		Інше	Інше
112	Другі всеукраїнські збори НРУ, виступи делегатів		Інше	Інше
113	Євген Коновалець	М. Зеленчук	Історична	Нарис
114	Стосунки українців- католиків і православних	Л. Гузар	Релігійна	Стаття

115	Поезії	А. Щербатюк	Інше	Інше
116	Поезії	Б. Бойчук	Інше	Інше
117	Дітьми безпам'ятно забутий	Л. Сазонтова	Культурна	Стаття
118	Пам'ятник тоталітаризму	І. Клименко	Історична	Стаття
119	Що є культура?	І. Сокульський	Культурна	Есе
120	Пісні вірності і героїзму		Інше	Інше
121	Виступ на вечорі 16 січня 1965 р.	І. Дзюба	Інше	Інше
122	Крим, шовіністичний шабаш ПО-КАПЕЕСЕСІВСЬКИ	В. Тамбовцев-Лисенко	Суспільно-політична	Стаття
123	Словник новітніх політичних термінів		Інше	Інше
124	Світлина-коллаж «Леніни минають»	Ю. Вівташ	Інше	Інше
Пороги №7-8				
125	Виїмки з слова Верховного архієпископа Української католицької церкви кардинала Мирослава Івана Любачівського, виголошеного під час молебня подяки 9 жовтня 1988 року у Вашингтоні перед пам'ятником Тарасові Шевченку	Я. Лесів	Інше	Інше
	Сила для злету: невиголошене слово на установчому з'їзді Народного руху України за перебудову	Я. Лесів	Інше	інше
126	Думки до дискусії	І. С. (І.Сокульський)	Культурна	Стаття
127	Двадцять літ після антисоборівської кампанії		Інше	Інше
128	Не даремно били дзвони «Собору»	П. Р. (П. Ротач)	Культурна	Есе
129	«Будем шото делать»	П.Розумний	Культурна	Есе
130	Полювання на великі дерева	Ю. Вівташ	Культурна	Репортаж
131	Поротне!	Ю. Вівташ	Інше	Інше
132	«Чигрине - сльозо кобзаря!»	Т. Мельничук	Інше	Інше
133	«Прийшов цар ірод»	Тарас Мельничук	Інше	Інше
134	Із книги «Краплини на ґратах». поезії	Я. Лесів	Інше	Інше
135	з книг: «Скитська баба»,	Р. Лиша	Інше	Інше

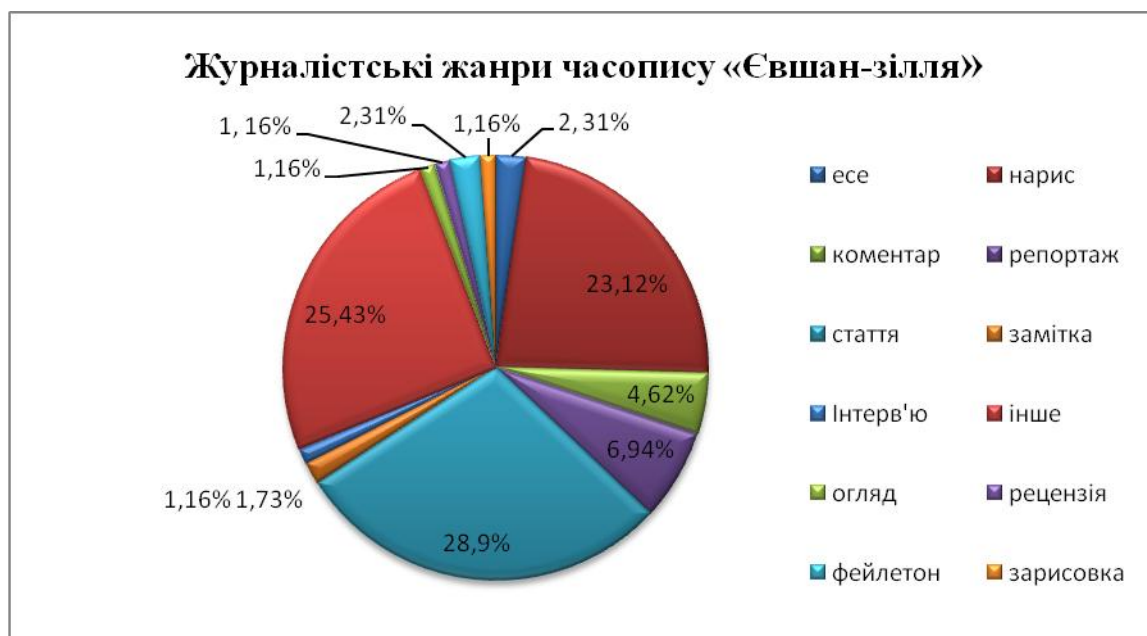
	«Вертепне», «З води і повітря»			
136	Посмішка невідомого саду	В. К. (І. Сокульський)	Інше	Інше
137	З недрукованого	Ю. Вівташ	Інше	Інше
138	Око поета	І. С. (І. Сокульський)	Інше	Інше
139	Долі, долі...	юрій вівташ	Інше	Інше
140	Полин	К. Куцюк-кочинський	Інше	Інше
141	Убиймо в собі раба!	Г. Гордасевич	Інше	Інше
142	Смолоскип віку: ще ввечері були готові ми мечем рубати»	С. Гура	Інше	Інше
143	Декларація української асоціації незалежної творчої інтелігенції		Інше	Інше
144	Маніфест шістдесятників		Інше	Інше
145	Виступ Івана Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю від дня народження Василя Симоненка		Інше	Інше
146	Валерій Марченко	Є. С. (Є. Сверстюк)	Правозахисна	Нарис
147	Листи останніх літ (до ярослава гомзи)	Б. Антоненко-Давидович	Інше	Інше
148	Листи на батьківщину Валеріяна Підмогильного	Б. Антоненко-Давидович	Інше	Інше
149	Лист творчої молоді Дніпропетровська		Інше	Інше
150	Він - душа нашого народу	Є. Сверстюк	Історична	Нарис
151	Фольклор часів большевицького терору та визвольної боротьби 40-х - 50-х років		Інше	інше
152	Останній лоцман	І. Сокульський	Історичний	Нарис

153	Пороги	М.Пономаренко	історична, культурна	Есе
154	Гроно міту. Лірико- психологічний етюд	Ю. Вівташ	Інше	Інше
155	Доля старої петриківки	Л. Яценко	Історична	Стаття
156	Плач за старою петрівкою	Л. Яценко	Історична	Стаття

Додаток Д. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Український вісник»

Додаток Е. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Євшан-зілля»

Додаток Ж . Жанрово-тематичний аналіз журналу «Пороги»

Додаток II. Хрестоматія «Дисидентські комунікації в Україні (1960 – початку 1990 рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками»

Олена Мельникова

**Дисидентські комунікації в Україні
(1960-х – початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками**

Хрестоматія

Маріуполь, 2018 р.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Інтерв'ю з активними учасниками редакцій видань самвидавчу.....	6
Редколегія журналу «Український вісник».....	6
1. Валентина Чорновіл: «„Український вісник” робився у підпільних умовах».....	6
2. Лесь Танюк про Клуб творчої молоді, шістдесятників, альтернативні комунікації	11
3. Євген Сверстюк: «Все твориться на духовному фундаменті».....	17
4. Олесь Шевченко: «Незважаючи на репресії, самвидав було не зупинити».....	22
5. Василь Овсієнко: «Я мав справу з порядними людьми».....	30
6. Богдан Горинь як активний учасник самвидаву та клубу «Пролісок».....	37
7. Алена Пашко: «Матеріали „Українського вісника”, надруковані на цигарковому папері, я носила в рукавах».....	46
8. Ярослав Кенздьор: «Тоді ми заклали наріжні каміння української державності».....	49
Львівська редакція журналу «Євшан-зілля».....	58
9. Ігор Калинець: Не дисидент, а учасник руху Опору.....	58
10. Валентин Стецюк про самвидав та дисидентські комунікації в часи перебудови.....	68
Дніпровська редакція журналу «Пороги».....	73
11. Орина Сокульська про журнал «Пороги».....	73
12. Юрій Вівташ про досвід у журналістиці, самвидав та контркультуру.....	76
13. Раїса Лиша про самвидавний журнал «Пороги» та контркультуру 1980-х рр. у Дніпропетровську.....	83
Очевидці та учасники дисидентських комунікацій.....	96
14. Оксана Забужко: «Війна спецслужб триває останні 100 років».....	96
15. Спогади журналістки Рити Довгань.....	99
16. Журналістка Марта Коломієць: «Я думала, що потрібно дати інформацію про дисидентів. Моє коло хотіло про них знати».....	104
17. Лідія Орел: «Часом жертвували своєю свободою»	109
18. Журналіст «Радіо Свободи» Григорій Панчук: «Програма про самвидав принаймні була моральною підтримкою її авторів та прихильників».....	111
19. Василь Яременко: «Коли я віз студентів-журналістів на практику до Братиславського університету, то й транспортував українську літературу і самвидав за кордон».....	119
20. «Я тоді опинився „за бортом”» – Іван Марчук про радянський період творчості.....	125

ПЕРЕДМОВА

Для розуміння функціонування дисидентських комунікацій в 1960-х – початку 1990-х рр. в умовах тоталітарного суспільства було проведене інтерв'ю з активними діячами та учасниками руху Опору в Україні, авторами та поширювачами самвидаву, журналістами, які висвітлювали діяльність дисидентів в інформаційному та соціокультурному просторах.

Хрестоматія «Дисидентські комунікації в Україні (1960-х– початку 1990-х рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками» – це збірка систематично підібраних інтерв'ю, які слугують додатковим матеріалом під час підготовки до курсу «Сучасна публіцистика». У розділі «Інтерв'ю з активними учасниками редакцій видань самвидаву» розкриваються особливості створення провідних самвидавних журналів «Український вісник» (Київ-Львів), «Євшан-зілля» (Львів), «Пороги» (Дніпро). У розділі «Очевидці та учасники дисидентських комунікацій» інтерв'юйовані коментують інформаційний простір СРСР як професійні комунікатори (публіцисти, фахові журналісти, викладачі журналістики). До проведення інтерв'ю досліджувався творчий доробок респондентів та їх особливості діяльності, й, урахувуючи це, формувалися питання. Бесіди проходили в різні часи і за різних обставин, тому деякі матеріали є розлогими, а деякі – невеликі за обсягом.

Альтернативними комунікаторами в УРСР були представники української інтелігенції, що народилися в 1930-х – на початку 1950 рр. Під час бесід вони ділилися спогадами, наводили точні дані, періоди важливих подій часів дисидентського руху, інтерпретували та оцінювали вплив дисидентських комунікацій.

Учасники самвидаву В. Чорновіл, А. Пашко, Б. Горинь, Л. Танюк, Є. Сверстюк, О. Шевченко, В. Овсієнко розповідали про процес створення самвидавного часопису «Український вісник», зокрема збір, обробку інформації, друкування на машинці невеликими накладками та поширення серед знайомих людей.

Коли обиралися інформанти, було враховано їх знання та досвід у тих чи інших засобах дисидентських комунікацій. Бесіди відбувалися у вільній формі, що дозволило сконцентрувати увагу на особливостях їх альтернативної інформаційної діяльності. Реципієнти розповіли, що для них означає період дисидентства та як бачать своє місце в русі Опору, коментували процес створення, тиражування, конспіративні методи передачі альтернативної інформації серед знайомих. Крім того, вони висвітили коло інших питань, а саме організацію творчих вечорів та клубів, «кухонних розмов», збори біля історико-культурних пам'яток тощо. При цьому акцентували увагу на

читанні та популяризації самвидаву серед української інтелігенції, прослуховуванні заборонених радіостанцій, які транслювали повідомлення самвидаву, ролі правозахисних документів, які підписували десятки людей.

З 2012 по 2017 рр. було проведено 20 інтерв'ю з представниками самвидаву та дисидентського руху, що мешкають у Львові, Києві, Дніпрі. Є респонденти, які зазнали переслідувань у радянський період та були репресовані (Є. Сверстюк, Б. Горинь, В. Овсієнко, І. Калинець), інші – викликалися на допити в КДБ, зазнали адміністративних заходів як звільнення з роботи (Л. Орел, В. Чорновіл, Я. Кендзьор, Р. Довгань) чи виключення із Спілки художників УРСР (І. Марчук).

Дисидентські комунікації мали усну форму під час громадських та культурних заходів. Про організацію зустрічей, альтернативні методи поширення інформації розповіли Я. Кендзьор, Л. Танюк, Р. Довгань, Л. Орел, І. Марчук, В. Яременко. Крім того, інформаційні кампанії офіційною владою проти дисидентів коментували професійні комунікатори того періоду, а саме журналісти М. Коломієць, Г. Панчук, О. Шевченко та письменниця О. Забужко.

Отже, дисидентські комунікації були дуже різними, починаючи від організації самвидаву до масових мітингів. Інтерпретація подій 1960-х – початку 1990-х рр. в інтерв'ю учасників та очевидців руху Опору дає детальну і об'єктивну картину того, як виборювалася незалежність України в соціокультурному та інформаційному просторах.

О. Мельникова

ІНТЕРВ'Ю З АКТИВНИМИ УЧАСНИКАМИ РЕДАКЦІЙ ВИДАНЬ САМВИДАВУ

Редколегія журналу «Український вісник»

ВАЛЕНТИНА ЧОРНОВІЛ: «„УКРАЇНСЬКИЙ ВІСНИК” РОБИВСЯ У ПІДПІЛЬНИХ УМОВАХ»

Валентина Максимівна Чорновіл активно брала участь у русі Опору 1970–1980-х рр., зокрема працювала в редколегії «Українського вісника», передавала самвидав за кордон. За фахом – філолог, викладала українську мову в школі 25 років, з 1998 р. працювала літературним редактором «Час/Time», є упорядником творів В. Чорновола у 10 томах. За радянських часів була позбавлена можливості працювати вчителькою на рік з політичних мотивів. Часто викликала на допити в КДБ, але свідчень проти дисидентів не давала. В 1972 р. у зв'язку із «Українським вісником» її було затримано КДБ на кілька днів. Рідна сестра В'ячеслава Чорновола – засновника та редактора провідного українського самвидавного журналу «Український вісник».

– **Які умови склалися для створення самвидавного журналу «Український вісник»?**

– Шістдесятництво – це те, з чого постала наша українська незалежність. Під час презентації кінострічки С. Параджанова «Тіні забутих предків» у вересні 1965 р. виступив І. Дзюба про арешти української інтелігенції. Потім встав В. Чорновіл і звернувся до публіки: «Хто проти репресій – устаньте!». В. Стус підтримав цю пропозицію та теж щось казав. Потім почалися хвилі арештів. В. Чорновола судили тричі. У перший раз – за відмову давати покази проти друзів. Тоді він під час суду кинув квіти ув'язненим. Улітку 1966 р. В. Чорновола засудили до трьох місяців виправних робіт за відмову давати свідчення на закритому суді над Б. та М. Горинями. У серпні 1967 р. його було заарештовано за звинуваченням за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР у «поширенні

наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад», у лютому 1969 р. був звільнений. У цей час і зародилася ідея створити самвидавний журнал. Тоді вийшов на волю В. Стус та підтримав ідею Славка, інші – боялись.

– У чому була ідея видання?

– «Український вісник», перш за все, був збіркою статей про переслідування, табори, репресії. Збирали та передавали матеріали з багатьох міст, виокремити важливі матеріали для часопису було важко. Потрібно було в тих складних умовах набирати матеріал, друкувати на машинці тексти, організовувати роботу, розповсюджувати. В. Чорновіл ретельно дивився, хто прийшов з матеріалами, спалював оригінали, не зберігав їх. Водночас він таємно робив журнал, писав заяви на захист заарештованих, політв'язнів, та потім підписували їх. Готував рубрику «Хроніка» – про переслідування в Україні, щось сам знаходив, щось повідомляли знайомі. До речі, у неволі В. Чорновіл написав «Статут політв'язня», виступав на захист політв'язнів, зокрема, відмовлявся від того, що було принизливим: щоденної переклички, називання номера, носіння нашивки, де вказувався номер.

– Як поширювався «Український вісник»? Як потрапляв за кордон?

– «Український вісник» розповсюджували кілька людей, серед них – М. Плахотнюк, О. Антонів, Н. Світлична, доводилося і мені перевозити журнали зі Львова до Києва. За кордон передавала часопис Ганна Коцурова. У В. Чорновола було дуже багато знайомих. Під час допитів багато людей казали, що журнал отримали саме від нього. Так він отримав свій строк. У нас був сильний зв'язок із дисидентами з Москви. Майже всі зупинялися у Л. Алексєєвої. Через неї та багатьох інших передавалися самвидавні матеріали за кордон, зокрема, через іноземних журналістів. В. Чорновіл писав гострі

матеріали до західних керівників, і вони доходили до Москви, а потім – до адресата. Передавали матеріали за кордон через Конотоп. Журнал поширювали в Україні. Тоді треба було довіряти людині, щоб вона не віднесла журнал до КДБ.

Г. Коцурова перевозила з України багато матеріалів до Чехословаччини, потім у Мюнхен (Німеччину) до видавництва «Сучасність», також передавала через О. Зінкевича до США. Але її залякали в КДБ, зламали, адже я читала протоколи допитів КДБ, де Г. Коцурова розповідала, хто на Заході мав особливе значення. Їй особисто передавали «Український вісник», але В. Чорновіл з нею не був знайомий, тому про нього не говорила на допитах.

О. Зінкевич вважав, що після збірки В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» світ дізнався про українських політв'язнів. На Заході в пресі частіше зустрічалися спогади та коментарі про «Лихо з розуму» та «Український вісник» В. Чорновола, ніж «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби. Зокрема, у збірці «Лихо з розуму...» В. Чорновіл брав цитати з офіційних документів та ідеологічних доктрин і показував, що влада не дотримувалася своїх же законів, що не мали права заарештовувати представників української інтелігенції. Матеріал швидко пішов на Захід, транслювався на радіо «Свобода».

– Які конспіративні методи використовувалися під час роботи над журналом?

– «Український вісник» робився у підпільних умовах, важко, було небезпечно над ним працювати. Тому В. Чорновіл редагував «навпаки». Тобто виправляв граматичні помилки в текстах, а стиль, діалектизми залишав, робив нетипові врізи. Інколи подавав матеріали з мовними та стилістичними відхиленнями від правописних норм. Анонімні матеріали теж нівелював, щоб не можна було визначити авторів. Коментував простими реченнями, якісь вставні слова не виділяв комами, писав одним словом «покищо».

В. Чорновіл був упевнений, що проводитиметься експертиза КДБ. Дійсно, так сталося під час арешту 12 січня 1972 р., коли прокотилася чергова хвиля арештів української інтелігенції. Він до матеріалів писав коментарі, післямови, додаткову інформацію збирав. Експерти висунули безглузді докази. Але на підставі такого «редагування» він заперечив експертам КДБ, стверджуючи, що це був не його стиль. Тому слідству було важко довести його причетність до «Українського вісника». Але одним з аргументів КДБ була назва часопису, зокрема, експерти казали, що редактором міг бути В. Чорновіл, тому що він вивчав історію журналістики і знав про «Український вісник», який виходив у дев'ятнадцятому столітті.

– Які були зв'язки з дисидентами інших республік СРСР чи інших країн?

– Серед українських дисидентів мало хто емігрував. У 1979 р. відбувся перший між США та СРСР обмін агентами КДБ та п'ятьма політв'язнями. Більшість з них були росіяни – Г. Вінса, О. Гінзбург, Е. Кузнецов, М. Димшиця та українець В. Мороз. Після виходу на волю емігрували до США Н. Світлична, М. Руденко, С. Караванський, П. Григоренко. Українські дисиденти були в добрих стосунках з московськими та вірменськими дисидентами. Коли «Український вісник» В. Чорновіл відновив у 1980-х рр., то в ті часи було налагоджено зв'язки з рухом в Польщі «Солідарність».

– Яким В. Чорновіл був журналістом?

– В. Чорновіл поновив «Український вісник» у 1987 р., потім часопис став друкованим органом УГС. Також створив Українське незалежне інформаційне агентство, яке проіснувало декілька місяців. Він завжди мріяв стати редактором

незалежної газети та створив у грудні 1994 р. читабельне видання «Час/Time», яке виходило деякий час й англійською мовою.

Ліричний спогад

Уперше я познайомилася з Валентиною Максимівною у серпні 2006 р. під час відкриття пам'ятника В. Чорноволу на вул. М. Грушевського. Тоді під час своєї журналістської практики я дізналася, що В. Чорновіл працював журналістом у Маріуполі й так зацікавилася його творчістю. Наступного дня Валентина Максимівна запросила мене до музею-кабінету В. Чорновола. Там я взяла наше перше інтерв'ю, під час якого вона познайомила з рухом шістдесятництва та подарувала торбу книг про В. Чорновола, зокрема перші томи його творів. Потім, коли ми ще зустрічалися за чаєм в кабінеті-музеї, до нас приєднувався Микола Григорович Плахотнюк, який співав жартівливих пісень, цікаво розповідав смішні історії з життя, слухаючи які ми завжди весело сміялись. Там я познайомилася з Василем Деревінським, що захистив докторську дисертацію з історичних наук про діяльність В. Чорновола, з Василем ми вивчали стежки Чорновола в Карпатах, зокрема в Прокураві та Шешорах. Я завжди телефонувала до Валентини Максимівні, якщо в мене було питання з досліджень. Я завжди знаю, що можу з нею поділитися особистим і послухати якусь пораду: «Слухай, Оленко,...». Адже Валентина Максимівна була першою, хто запропонував допомогу влітку 2014 р. під час боїв під Маріуполем. Вона чесно, гостро, іронічно, прямолінійно висловлює свою думку, коментує події, завжди цікаво її слухати. Вона – борець і тендітна жінка одночасно, яка надихає писати та просто бути порядною людиною.

ЛЕСЬ ТАНЮК ПРО КЛУБ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ, ШІСТДЕСЯТНИКІВ, АЛЬТЕРНАТИВНІ КОМУНІКАЦІЇ

Леся Танюк – правозахисник, дисидент, публіцист, режисер, мистецтвознавець, перекладач, голова Національної спілки театральних діячів України. Лауреат режисерської премії ім. С. Данченка та кількох

театрознавчих премій, професор Київського університету театру й кіно ім. Карпенка-Карого.

Він народився 8 липня 1938 р. у Києві в родині вчителів. Вищу освіту здобув у Київському інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого на курсі М. Крушельницького, за фахом «Режисер театру й кіно». У щоденниках Л. Танюк пригадував: «Вирішив не зраджувати вірного друга – друкарську машинку. А за старих часів у мене їх було кілька: одна для самвидаву, друга – для листів на захист товаришів, яких у ті роки назвали «дисидентами», на третій я друкував щоденник. На четвертій – те, що передавалося до закордонних видань, на п'ятій – п'єси й театральні матеріали. Можу за ніч надрукувати 20–30 сторінок без виправлень».

Тиражував самвидавні тексти. У 1959–1963 рр. був президентом Клубу творчої молоді (м. Київ). Л. Танюк ставив спектаклі у Львівському українському драматичному театрі, Одеському театрі ім. Революції, Харківському театрі ім. Шевченка. В 1968 р. його звільнили з Центрального дитячого театру за підпис листа на захист дисидентів О. Гінзбурга та Ю. Галанскова. У травні 1986 р. Л. Танюк повернувся в Україну на посаду головного режисера Київського молодіжного театру. Звідти його після серії протестних театральних вечорів звільнили без права працювати в театрах «за невідповідність посаді». Протягом 50 років написав та видав 38 томів щоденників, у яких детально згадує про діяльність Клубу творчої молоді в Києві, самвидав, дисидентів. Перші 10 томів присвячено шістдесятництву, містять, зокрема, листи В. Стуса, В. Чорновала, І. Драча, І. Дзюби.

– Які канали комунікації вважаєте найефективнішими в 1960–1970-х рр.?

– По-перше, впливовим був XX з'їзд КПРС. Антисталінізм перевернув, так би мовити, всю радянську владу, почали називати імена М. Зерова, М. Хвильового, Л. Курбаса. Нашу думку формував Б. Антоненко-Давидович,

ми тоді тільки закінчили університети. Доповідь М. Хрущова для мене була подвійним шоком. Тоді я працював на заводі, голос у мене був хороший. Працівники КДБ казали, щоб я, як комсорг, контролював, аби всі робочі прийшли на зібрання, та зачитав закриту доповідь М. Хрущова. Тоді трьох осіб не пустили, хто емігрував з Канади, Південної Америки. Під час читання половина зали ридала, тому що у когось з родини розстріляли чи посадили в часи Сталіна. Коли дочитав половину, то побачив, як палав наш завод. Почався скандал. Ми тушили пожежу, а брошурка, з якої я читав, пропала. Тоді прибігли з КДБ, її шукали. Коли я прийшов додому, то брошурка була в мене за пазухою. Мама казала, щоб я текст знищив, але батько був проти. Потім вони читали всю ніч. Оскільки я був опечений після пожежі на заводі, ліг на лікарняний та цілий тиждень її переписував у щоденник, запам'ятовуючи цілі шматки. Це на наше покоління вплинуло, як революція на М. Куліша, молодого П. Тичину. Вони думали, що червону революцію можна перетворити на національну. Так і ми вирішили, що після XX з'їзду відродимо українську культуру. Тоді нам розповідали про 1920–1930-ті рр., про репресованих та страчених, свої журнали та газети. Ми зрозуміли, що нічого в Україні не зміниться, якщо не прийде до влади молода генерація. Наприкінці 1950-х рр. почався реабілітаційний процес. Я подивився газети: 89% реабілітованих – це високе начальство радянської влади, а звичайних людей пізно звільнили. Влада наголошувала, що реабілітували людей, а не їх ідеї. Але було відкрито й те, що вони робили. Тоді ми створили Клуб творчої молоді в Театральному інституті в 1959 р.

– Як відбувалася комунікація в Клубі творчої молоді, які заходи проходили?

– Наші студенти та дівчата з консерваторії прийшли до М. Рильського в Голосіївський парк. Він нас підтримував. На зустрічі був і доктор мистецтвознавства М. Ясипенко, який захистив дисертацію про

М. Кропивницького. Ми з М. Рильським знали, що він – стукач КДБ та фальсифікував архіви. Я питав М. Рильського, нащо він йому, адже разом вони навіть їздили на рибалку, та отримав таку відповідь: «Краще цей, ніж інший. Цей хоча б нап'ється та все про них (КДБ - О. М.) розповідав».

Потім до клубу творчої молоді А. Горська привела художників. В її секції було десь 800 осіб. Туди входили учні, студенти, молоді художники.

– Хто представляв творчу молодь в Клубі творчої молоді?

– Є такий стереотип, що шістдесятники – це тільки поети та письменники. Але громадською платформою КТМ була театральна студія, науковці, лікарі, кібернетики, технічна інтелігенція, яка цікавилася культурою. Поети здебільшого були закриті. Взагалі, письменники фактично прийшли у 1962 р. Наприклад, М. Вінграновський ніколи не йшов виступати до нас, якщо знав про виступ В. Стуса. З 1960 р. проводили семінари про українських діячів. Ми займалися самоосвітою. Я читав матеріали О. Курбаса. Було важливо, що хтось знає більше, ніж інші. У когось брат сидів, він знайшов документи та з нами ділився інформацією, вилізав на сцену.

– Скільки людей ходили до Клубу творчої молоді?

– На збори 50 осіб приходило. Коли засідала А. Горська, то вже було 200 чоловік. Видатною подією стала поява збірки І. Драча «Ніж в сонці». І. Дзюба написав передмову, я розробив сценарій для постановки в театрі. І. Жиленко була одна з перших письменників в нашому Клубі, читала вірші, брала участь у щедрівках.

У Москві в цей час починалася повальна епідемія голосних виступів поетів, які одержали аудиторію. Тому й наші письменники пізніше до нас долучалися. Я організовував поетичні вечори в «Жовтневому палаці», і наші

поети приходили з величезним задоволенням. Вони в аудиторії побачили своїх рідних по духу людей, які хотіли їх читати.

Також ключовою подією став вечір Л. Курбаса, приурочений річниці його смерті, коли прийшли творча молодь і люди старшого покоління. Під час цього заходу говорили правду. Тоді домовились: хто підтримує ідеї Л. Курбаса – приносить червону квітку, а хто без квітки – той був ворог. Тоді називали наш вечір націоналістичним, і що ми влаштували «похорон Л. Курбаса». Тоді М. Рильський критикував опубліковані Академією наук УРСР списки розстріляного відродження 1920–1930-х рр., а М. Крушельницький назвав Л. Курбаса філософом українського відродження. Ми, молоді люди, розуміли, що всі ці ідеї треба реалізовувати. А. Горська перейшла з російської на українську. Ми ходили по бібліотеках та музеях, розшукали колосальну кількість літніх людей, свідків різних історичних подій. Наприклад, пані Оріся Стешенко – остання українська княгиня, яка мала колись свій салон. Також спілкувалися з художниками, які співпрацювали з Л. Курбасом. Словом, усі ці творчі осередки 1960-х рр. збирали людей, які ділилися інформацією, про що ми не знали. Наприклад, М. Лукаш, І. Світличний, Л. Плющ виступали в КТМ. 20 травня 1962 р. мене викликали на килим в ЦК, щоб я віддав плівку з вечора. Але секретарем ідеологічного відділу комсомольської організації була Неллі Корнієнко. Вона попередила, щоб ми зробили собі копію. Я віддав на це дві стипендії. А потім прийшли кадебісти, ми попросили, щоб запис слухали при нас. Ми ще купили пива, почали слухати касету. Вони назвали виступи націоналістичними, потім ще випили пива – і я забрав цю плівку, хоча ще зберігав два примірники. Доручили Н. Корнієнко виключити мене з комсомолу, але вона схбила і вийшла за мене заміж. Потім організували вечір Л. Українки, після якого кадебісти наказали писати доповідні записки В. Стусу та І. Дзюбі. Але хлопці так «викручувались» і нікого не видали.

Потім я організовував вагомий вечір М. Куліша. Мені порадили звернутися до М. Стельмаха або до М. Бажана, і М. Бажан тоді й відкрив захід. Він був комуністом, але говорив про катування М. Куліша в підвалах НКВД.

Тоді аудиторія зрозуміла, що М. Бажан прямує до правди. Вечір проходив на такому піднесенні! Старі люди розуміли, що нова генерація як подарунок, що завдяки їй вони можуть повернутися до своєї молодості, і старалися нам допомогти.

– Яку мету перед собою ставили шістдесятники?

– Один з мотивів творчої молоді було те, щоб до влади прийшли інші, тобто наша молода генерація. Нас нікуди не пускали: ані в професійні чи творчі спілки, ані робити фільми, займатися творчою працею. Тоді я запропонував об'єднатися молоді всіх творчих гуртків: архітекторів, художників, кінематографістів. І це сталося, хоча всі були індивідуалістами. Але в КТМ всі перезнайомилися. З'явилося кафе М. Леонтовича, де можна було читати свої вірші, також організовувалися вечори джазу.

– Як представники влади реагували на діяльність творчої молоді?

– У 1963 р. почалися політичні тиски на Клуб творчої молоді. Ми з В. Зарецьким, тоді він був парторгом Спілки художників, домовились про те, щоб він став керівником Клубу. Тому весь 1963 р. КТМ добре існував, було проведено багато цікавих вечорів, лекцій, зустрічей, проектів, організовано поїздки по Україні архітекторів. В. Чорновіл грав у одній моїй виставі. Мені казали, що він герой, а ви його на характерні ролі тягнете. Також ми почали робити постановки М. Куліша. В січні 1963 р. ми поїхали з А. Горською до Львова з виставою М. Куліша «Отак загинув Гуска», потім її заборонили. Тільки були студентські перегляди, але до прем'єри не дійшло. Бо в цей час у Москві М. Хрущов зустрічався з творчою молоддю та просто все «громив», всім дісталось. Потім ЦК КПРС по всіх республіках СРСР почали шукати формалістів. Нашу виставу зняли. Потім наче мене викликав ректор до Києва.

Але на моє питання він відповів, що телеграми не надсилав. Тоді повернувся знов до Львова готувати спектакль. Там мене застерегли: «Танюк, є рішення, щоб ви з А. Горською залишили Львів протягом 24 годин, інакше вас заарештують». Я зателефонував в обком партії Маланчуку. Я йому казав, що це дії як політична акція, і що поїду до К. Фурцевої (міністра культури СРСР) у Москву, казати про місцеве міщанство. І я поїхав до неї, вона розпорядилась створити комісію, яка не зібралась, і вистава не вийшла. А діяльність Клубу почали протиставляти радянському мистецтву, що це формалізм.

Ліричний спогад

Влітку 2015 р. я записала довге інтерв'ю з Лесем Степановичем Танюком. Він запросив до себе додому на Печерську. Спілкувалися у нього в кабінеті, де багата бібліотека та гарні портрети його і дружини, Неллі Корнієнко. Він до дрібниць згадував, як починався рух шістдесятників, а в мене було враження, що я пишу не інтерв'ю, а сценарій, бо іноді Лесь Степанович гучно цитував поетів чи представників компартії або КДБ. Інколи йому телефонували, але він, посилаючись на інтерв'ю, переносив робочі моменти на дві години. Наступного дня я приїхала за першими десяти томами його щоденників, адже це були останні примірники у видавництві. Ще колись Валентина Чорновіл мені порадила саме його мемуари, які детально висвітлюють та «передають атмосферу шістдесятництва».

ЄВГЕН СВЕРСТЮК: «ВСЕ ТВОРИТЬСЯ НА ДУХОВНОМУ ФУНДАМЕНТІ»

Євген Сверстюк – дисидент, публіцист, філософ, правозахисник. Народився у с. Сільце на Волині. Закінчив відділення «Логіка і психологія» філологічного факультету Львівського університету імені І. Я. Франка. Викладав українську літературу в Полтавському педінституті, працював в Українському НДІ психології. У 1961 р. був редактором відділу прози журналу «Вітчизна», співзасновником київського Клубу творчої молоді, куди входили

шістдесятники. За дисидентські погляди його було чотири рази звільнено з роботи, не допущено до захисту кандидатської дисертації. У 1960 р. став відомим публіцистом самвидаву. Публічний захисник В. Чорновола. У 1965–1972-х рр. став відповідальним секретарем «Українського ботанічного журналу». В 1972 р. Є. Сверстюка заарештували за ст. 62 Карного кодексу УРСР і встановили термін – 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Відбував термін у Пермській області, у 1983 р. вийшов на волю. З 1989 р. очолював християнську газету «Наша віра», став президентом Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. У 1993 р. очолив Український пен-клуб, у Мюнхені захистив докторську дисертацію «Українська література і християнська традиція».

Став лауреатом Державної премії імені Тараса Шевченка за публіцистичну книгу «Блудні сини України». У самвидаві були популярними його публіцистичні твори «З приводу процесу над Погружальським», «Котляревський сміється», «Остання сльоза», «В. Симоненко – ідея». Було передруковано за кордоном збірку «Широке море України» та «Панораму найновішої літератури в УРСР». Окремою книгою вийшов есей «Собор у риштованні» у 1970 р., написаного на захист відомого роману О. Гончара. У часи незалежної України було опубліковано книги «Блудні сини України», «На святі надій. Вибране», «Світлі голоси життя», «На хвилях „Свободи“. Короткі есеї», «Не мир, а меч. Есеї», «Правда полинова» та ін.

– Як впливали дисиденти на СРСР?

– Сила, яка була неприйнятною для радянської влади, – нонконформізм, і це було дисидентським викликом. Також західна думка не була прийнятою партійною пресою. І український чужий дух був як протиставлення рабству радянської України. В моїх тодішніх текстах зустрічалося, що крім офіційної думки, є громадська думка. Орієнтувалися на Захід, де була незалежна думка,

відстоювання своїх прав. Існувала власна позиція шістдесятників та чужий для радянської системи спосіб мислення. Рух Опору є актуальним й на сьогодні.

– У справі «Блок» зустрічаються справи дисидентів, де були відмови від своїх ідей?

– Наприкінці 1960-х рр. багато поетів відступили від дисидентських ідей, зокрема І. Драч чи І. Дзюба. Адже хотілося і те, і те, і мати друзів, і бути на свободі, тому люди йшли на перемовини з КДБ.

– Як Вам вдалося все витримати і не зламатися під час допитів?

– Нас живив дисидентський дух того середовища, ми підтримували один одного. Не можна було дозволити капітуляцію. Серед нас були непохитні постаті. Я з самого початку зацікавився масовим рухом – тим, що називалося Народним рухом. Відчував, що там потрібно вносити якісь інші інтонації. Але до партії мене не запросили.

– На Ваш погляд, хто мав вплив на формування руху шістдесятників, згодом – дисидентів?

– Важко вибрати моральні авторитети в 1960-х рр., адже це були «нешасні слуги». Коли О. Гончар вийшов з партії, я поцікавився, що скажуть М. Рильський та П. Тичина. В. Симоненко багато зробив для шістдесятників, хоча і належав до партії. Колись це були світлі імена в літературі. Але їх вимушували робити те, що вони не хотіли. А. Сахаров став авторитетом не коли йому давали орден Героя, а коли він його знімав та постав проти течії. Коли лідери стали говорити голосом сумління та перестали служити (владі – *О. М.*), ми їх вважали авторитетом. Лідери думки – це непідкупні люди, які знають вищі цінності й готові їм служити. Але авторитет розмазується, коли людина стає «і вашим, і

нашим». Це роль фокусника в театрі світу. А світ тримається на особистостях. Совість нації треба шукати у вашому гурті. Якщо буде попит, то така людина знайдеться. Але поставати особистістю тоді було страшно – вже знали про репресії.

– Якими методами з дисидентами боролися представники влади?

– Ми жили при сталінській конституції. Якщо показували їм (владі – *О. М.*) статтю про право нації на відокремлення, то вони брали нас на облік, а якщо хтось наполягав на ідеях, то їх судили, як Л. Лук'яненка, до смертної кари. 1960-ті рр. – це гаряче поле бою, час збурення.

– Чи мали контакти з дисидентами інших республік СРСР?

– Ми мали найбільший контакт з російськими шістдесятниками. Але були різними з ними. Українські шістдесятники – це національна цитадель Опору. Російські шістдесятники – це поети, які виступали перед великими аудиторіями, видавали книги, мали підтримку серед керівництва ЦК. Їх били по шапці, але потім давали цукерки, і так можна було жити. Ми їх шанували, чекали на їх твори. Деякі матеріали проти Й. Сталіна виходили в «Правді». Тобто для нас це було легалізацією теми. На українських шістдесятників була націлена кремлівська влада, тому що, за їх термінологією, «гідра націоналізму підіймає голову». Перед нами стояло слово «нонконформізм». Тобто всі стояли в якихось чергах. Такий собі спосіб життя. Але з'явилися молоді люди, яким нічого не потрібно в тих чергах. Вони пишуть незвичні тексти, і народ звернув увагу на їх голос.

– Як відбувалася комунікація серед дисидентів та з владою?

– Перші спроби Опору закінчувалися звільненнями з роботи. Шістдесятники – це люди різного виховання, але майже всі були з вищою освітою та аспірантурою (І. Дзюба, І. Світличний, М. Коцюбинська, я). При цьому ніхто не поспішав захищатися, адже потім потрібно було очолити якийсь відділ в інституті від партії. Ми були різними, з різних регіонів, але морально об'єднані й симпатизували один одному. Коли за нами стежили, це ствердило нашу солідарність. Кожен оборонявся на допитах під час слідства, як міг. Наприклад, мене судили за те, що виготовляв антирадянські документи як есеї і передавав їх за кордон. Я відповідав, що це не документ, а есей, написаний для людей. За кордон передавав матеріали сам І. Світличний. Кожен з нас був зацікавлений в тому, щоб тексти йшли за кордон. КДБ не мав доказів передачі самвидаву. У Великобританії один чоловік розповідав: «Я ваш портрет носив до Російського посольства!». Наш рух активізував діаспору, дав їй поживу й надію. Уже у 1960 р. ми знали, що на Заході наші імена вже багато значать. За кордоном стежили про арешти. Я пригадую, що на американській книжковій виставці працювала О. Смішкевич, яка була готова взяти будь-який самвидав та передати його в інші країни.

– Як можете охарактеризувати часи перебудови?

– У 1980-х рр. я застав рабську переляканість людей, атмосферу страху, який деморалізує та зменшує людину, гне цінності в ній, підносить обставини над нею. Людина починається тоді, коді підіймається над обставинами та тиском. Страх впливав на молодь. Від цієї хвороби дуже важко звільнитися. Наприклад, діти дисидентів не йдуть в дисиденти. Наприкінці 1980-х рр. ми створили Український культурологічний клуб (УКК). Це клуб колишніх політв'язнів. Наприклад, С. Набока сидів три роки та інші, які мали малий термін, їх дружини ходили до УКК. У клубі ставили питання української незалежності. Один текст потрапив навіть на «Радіо Свобода». Я читав на творчому вечорі про замученого в концтаборах великого поета В. Стуса. Це був

1987 р., ще існувала цензура. Але КДБ вже не затримувало нас. Колишні політв'язні чули спиною, коли стежать, але у 1980-х рр. агенти КДБ не мали наказів нас хапати. Текст про В. Стуса був підписаний трьома членами Пенклубу (В. Чорноволом, І. Світличним і мною). Я передав цей матеріал на Захід одночасно з клопотанням через ЮНЕСКО про відзначення 50-річчя В. Стуса.

– Як можете порівняти радянський період та сьогодення?

– Соціальна посередність є соціальною небезпечністю в наш час. Важко говорити правду, яку людина відчуває серцем. Але тільки так можуть бути зрушення в суспільній свідомості. Повинен бути певний рівень порядності в суспільстві. Колись всі були ідейними. Раніше засуджувались корисливість, кар'єризм. Духовні цінності не займають вагоме місце. Зараз в країні бездуховне колесо брехні і темних турбот, праці й імітації праці. Але все твориться на духовному фундаменті.

Ліричний спогад

Уперше познайомилася з Євгеном Сверстюком у 2011 році в будинку Вчителя під час презентації книги «Рух Опору» видавництва «Смолоскип». Тоді він мені подарував як викладачеві журналістику свою книгу «Блудні сини України». У серпні 2012 р. на відкриття Музею шістдесятництва Євген Олександрович прийшов із лікарні. Микола Григорович Плахотнюк, засновник та перший директор музею, підвів мене до п. Сверстюка і тільки представив: «Це ж Оленка з Маріуполя». З інтерв'ю вийшла цікава бесіда з високою концентрацією мудрих думок та афоризмів Євгена Олександровича. Найцікавіше почалося під час неофіційного святкування відкриття музею в дружньому, затишному колі колишніх дисидентів: жартівливі пісні, гуморески, особисті спогади. Посмішки і добрий, веселий сміх. Тон задавали Євген Сверстюк і Микола Плахотнюк.

ОЛЕСЬ ШЕВЧЕНКО: «НЕЗВАЖАЮЧИ НА РЕПРЕСІЇ, САМВИДАВ БУЛО НЕ ЗУПИНИТИ»

Шевченко Олесь Євгенович народився 22 лютого 1940 року в м. Сквирі Київської області. За фахом був електрик, потім у 1969 р. закінчив факультет журналістики Київського університету ім. Тараса Шевченка. Ще в 1965 р. почав працювати позаштатним кореспондентом газети «Київська правда», з 1967 по 1969 роки був літературним редактором Київського комбінату масової реклами. Після закінчення університету працював референтом відділу преси Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами. У 1969–1980-х роках – відповідальний секретар видання «Український біохімічний журнал» Академії наук України.

У 1960-х роках О. Шевченко організовував студентські протести проти дискримінації української мови в Україні. В 1970-х роках нелегально виготовляв і поширював антирадянський «самвидав», зокрема нелегальний журнал «Український вісник». У 1973 році він – один з організаторів нелегального «Об'єднаного революційного фронту», що проіснував понад рік. Також Шевченко створив громадський фонд допомоги дітям українських політв'язнів. У 1976 році дав згоду Оксані Мешко працювати неоголошеним членом Української Гельсінської групи (УГГ), контактував з Московською Гельсінською групою. Суд засудив Шевченка до 5 років позбавлення волі в таборах суворого режиму та 3 років заслання за ч. І ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда»). У першій половині травня 1981 року Шевченка взяли на етап у Харківській пересильній тюрмі.

Після звільнення у 1987 р. Олесь Шевченко взяв участь у Подільській археологічній експедиції як землекоп, згодом працював відповідальним секретарем «Українського біохімічного журналу». Того ж року заснував Український культурологічний клуб (УКК) – першу незалежну громадську організацію в Радянській Україні. Зокрема, 26 квітня 1988 року УКК організував мітинг, присвячений другій річниці Чорнобильської

катастрофи, за що Шевченко був заарештований на 15 діб. У липні 1988 року на русанівському шкільному стадіоні відбулися установчі збори Київської філії Української Гельсінської спілки (УГС), де, на пропозицію В'ячеслава Чорновола, Шевченко був обраний її головою.

– Як починався самвидав?

– Самвидав починався так, як і шістдесятництво. Хрущов був комуністом, мав українські корені, походив з села Курської області, а село було українське. Так й у Горбачова українське прізвище від «Горбач», а по-російськи мало бути «Горбунов». Обидва зробили свого роду революції. Перший зробив демонтаж культу особи Сталіна, а другий – демонтаж комунізму.

Шістдесятники – покоління, яке почуло правду про сталінську епоху та злочини, зроблені комуністичною владою. Люди стали сміливіші, почали з різних джерел вивчати нашу історію, яка довго залишалася невідомою. Люди почали діставати один в одного стару літературу, яка була заборонена. Наприклад, твори М. Грушевського – одного з найвидатніших українських істориків. Ми передавали інформацію у 1960-ті, 1970-ті та 1980 рр. за допомоги вільних радіостанцій «Радіо Свобода», «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки». Тобто для цього необхідні були короткохвильові радіоприймачі.

– А що можна сказати стосовно публіцистики?

– Серед публіцистичних творів у 1960-х рр. з'явилися твори Валентина Мороза, а саме «Хроніка опору», «Серед снігів», анонімна стаття Євгена Сверстюка про підпал бібліотеки «З приводу процесу над Погружальським». В середині 1960-х рр. вийшла «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, яка була написана на основі ленінських творів, офіційних документів комуністичної влади. В той час інакше писати не можна було. Дзюба доводив, що влада викривала ідеологію ленінізму. Не можна казати, що цей твір був

базовим у шістдесятників, але вважається одним із основних. Коли хтось із нас знаходив заборонену книжку, наприклад, про Івана Кошелівця, про українську літературу ХХ століття, вона ходила по руках, як й інші. Зусиллями ентузіастів твори передруковувалися, розмножувалися та передавалися знайомим. Один із поширювачів – поет Григорій Томенко – працював в президії Академії наук, там було креслярське бюро. Тому він користувався технікою і розмножував працю І. Дзюби. Через деякий час він безслідно зник і більше про нього нічого не чули. Я припускаю, що в нього питали про кількість примірників, він не видав нікого і, можливо, його знищили.

– А чи відомі накладі самвидаву?

– Їх неможливо було визначити, бо вони друкувалися на канцелярських машинках, які були зареєстровані в КДБ, тобто вони мали копію шрифтів. Тому підпільно тримали машинки, тонкий папір закладали під копірку та за раз друкували 10 аркушів. Я купував папір в канцтоварах у Києві на вулиці Леніна (зараз – Богдана Хмельницького). Різні люди робили тираж, тому мова може йти про сотні, але не масовий випуск.

- Які часописи були популярними серед дисидентів?

- В різних частинах України були поодинокі журнали. Але з періодичних видань можна назвати «Український вісник», до якого я мав причетність. Після арешту В'ячеслава Чорновола в 1972 р. ми з Віталієм Шевченком та Степаном Хмарою продовжили випуск «Українського вісника», щоб показати КДБ, по-перше, що не тих заарештовували, адже часопис продовжував виходити, а по-друге, що незважаючи на репресії, самвидав було не зупинити. Але з 1973 по 1976 р. випустили лише кілька номерів «Українського вісника». Коли відчули, що КДБ почало слідкувати за нами, то роботу заморозили. Але у 1980 р. Віталій Ничипорович Шевченко готував радіопередачі за кордон. Він був

офіцером запасу КДБ і членом комуністичної партії, адже необхідно було володіти інформацією КДБ та використовувати її в самвидаві. З 1969 по 1980 р. я працював відповідальним секретарем у журналі «Український біохімічний журнал» Академії наук УРСР. Працював і як журналіст. Це давало мені можливість бути на закритих нарадах, президіях Академії наук, де були неопублічні промови. Потім працівники КДБ мене розкрили та заарештували у березні 1980 р. за зберігання, виготовлення та поширення самвидаву, а через рік відправили по тюрмах.

– Чим займалися після звільнення у другій половині 1980-х рр.?

– У 1986 р. Оксана Мешко запропонувала увійти до Української Гельсінської групи, але ми домовились, що я буду неоголошеним членом УГГ. Організовував, друкував, перекладав російською мовою документи УГГ. Потім я віддавав їх до фотолабораторії інституту біохімії Академії наук, друзі все перефотографовували. Я брав фотоплівку та зашивав собі в одяг, їхав у Москву під чужим документом і передавав на квартиру, яка була відома тільки мені. А та секретна людина передавала інформацію в свою мережу та за допомоги працівників західних посольств за кордон. Потім приходив на квартиру генерала Петра Григоренка, розмовляв і з дружиною Зінаїдою. Тоді дізнався про «русский разговорник». Коли вперше з ними привітався, він попросив папір, я написав, хто я такий, що документи всі передав. Потім знищив лист. За журнальним столиком був такий блокнот, на якому потрібно було писати іншою стороною кулькової ручки, і написане швидко зникало. Квартири прослуховувалися, тому можна було тільки в такий спосіб спілкуватися. І у мене в квартирі були радіопередавачі, і у Сверстюка, і в московських дисидентів. КДБ розшукувало та записувало «кухонні розмови».

– А чи були інформаційні кампанії проти вас в пресі?

– У 1987 р. ми утворили перший Український культурологічний клуб (УКК). Тоді виходило багато статей проти УКК. Зокрема, у № 240 газети «Вечірній Київ» Олександр Швець, нині редактор газети «Факти», на замовлення КДБ написав розгромну статтю про УКК «Театр тіней, або хто стоїть за лаштунками Українського культурологічного клубу». Стаття була передрукована сімома регіональними офіційними газетами. Київська газета «Прапор комунізму» зробила передрук з центрального видання «Радянська Україна», яке у травні 1988 р. випустило статтю «Чого прагнуть панове?».

– Такі погромні статті виходили тільки в часи перебудови?

– У 1960-х рр. були погромні статті проти академіка Андрія Сахарова, адже він написав статтю про долю демократії в Радянському Союзі. В пресі організували колективні листи-протести з засудженням академіка від вчених, діячів культури, письменників. Тоді ж були засудження й генерала Григоренка. Листи були й на російських письменників Даніеля та Синявського, Бориса Пастернака. Російські дисиденти виступали з правозахисних позицій, а українські – з позицій захисту нації та прав людини.

– Ваш журнал «Український вісник», за словами В'ячеслава Чорновола, був зі своєю концепцією та відрізнявся від попередніх.

– Так, наш журнал відрізнявся від чорноволівського, адже журнал Чорновола не мав відверто антирадянського характеру та був правозахисний. Наша концепція ґрунтувалася на антирадянських принципах.

– Ви за фахом журналіст. Чи багато було серед дисидентів професійних журналістів?

– Так, звичайно. Валерій Марченко, замучений в концтаборах, Віталій Шевченко, В'ячеслав Чорновіл. На факультеті журналістики Київського державного університету Т. Г. Шевченка дисидентство тільки зароджувалося. Викладання велося майже з усіх предметів російською.

Два рази ставили питання про виключення мене з вузу, але я був найкращий у групі.

Після університету я пішов працювати до Товариства зв'язків з іншими країнами, де працював Віталій Шевченко, він переходив працювати в РАТАУ, а мене порекомендував. Я працював референтом у відділі преси. Можна було виїжджати на чолі групи в Польщу, Чехію, Прибалтику, але мене КДБ не допускало до групи. Тоді я перейшов до видання «Науковий біохімічний журнал». Я використовував цю роботу для нелегальної діяльності, розширення контактів. Я організував благодійний фонд дітям репресованих. Мені давали допомогу, а я особисто розносив. КДБ про це не знало.

– Українська Гельсінська спілка як виникла?

– Спочатку в Києві створився УКК, у Львові відновив «Український вісник» та продовжив з 7 номеру свою концепцію, заперечуючи числа нашої редакції. Крім нас часопис продовжували Є. Пронюк та В. Лісовий. Тому я відмовився входити до редакції журналу в 1980-х рр. І я, і вони по телефону зі своїх квартир інформували кореспондентів з інших країн: Австралії, Англії, США, а також Москви. Ми вже в часи перебудови не боялися репресій. Нас тягали по прокуратурах, давали по 15 діб, але не заарештовували, і ми цим користувалися. Також організовували екологічні мітинги, які громили, людей грузили в автобуси, потім вночі всіх випускали, а мені, як організатору, дали 15 діб. І також публікувалися замітки про мій арешт в «Вечірньому Києві».

Автор ідеї та організатор створення УГС – В'ячеслав Чорновіл.

Головним засобом поширення нашої інформації були радіостанції та зарубіжні кореспонденти, які приїжджали через Москву до Києва чи Львова,

брали інтерв'ю у мене, Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Гориня. Крім радіо, нашим методом поширювалися «Листки прес-служби УГС». Самі друкували матеріали та поширювали в людних місцях. Але радіо вже багато людей слухали тоді.

Збиралися біля пам'ятника Шевченка, і 22 травня 1971 року були останні збори. У 1972 р. парк Шевченка очепили зі всіх сторін, щоб ніхто не поприходив. І по 1987 р. нікого не підпускали до пам'ятника або слідкували за людьми. Лише в 1987 р. члени УКК відновили традицію покладання квітів до пам'ятника Шевченка, це було 22 травня.

– Які були основні осередки дисидентів?

– Звичайно Київ і Львів – це дві столиці українського опору. В інших містах були поодинокі люди, до яких можна було приїхати та зупинитися. Але люди боялися. В столиці у 1960–1970-х рр. були острови незалежності, як квартири Івана Світличного, Віктора Могильного, Юрія Бадзя, подружжя Лісових. А в 1980-х рр. почався потужний рух.

Ліричний спогад

З Олесем Шевченком ми зустрілися біля Будинку вчителя в Києві, і з перших хвилин вже захопливо почали розмову про дисидентські комунікації. Але коли потрапили в приміщення якоїсь громадської організації чи партії (вже не пам'ятаю), то перейшли до конкретних питань та запису інтерв'ю. Він мені подарував книги, машинопис деяких документів та копії матеріалів радянських газет, в яких негативно критикували його та інших дисидентів у 1980 рр.

ВАСИЛЬ ОВСІЄНКО: «Я МАВ СПРАВУ З ПОРЯДНИМИ ЛЮДЬМИ»

Василь Овсієнко – український громадський діяч, розповсюджувач самвидаву, член Української Гельсінської групи, політв'язень, публіцист,

історик дисидентського руху, співробітник Харківської правозахисної групи, автор статей та інтерв'ю віртуального музею «Дисидентський рух в Україні», автор книги спогадів з двох частин «Світло людей». Народився 8 квітня 1949 р. у с. Ставки Житомирської області. За фахом – вчитель української мови та літератури.

У 1972 р. написав статтю «Добош і опришки, або Кінець шістдесятників».

Заарештований 5 березня 1973 р. за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди, тобто розповсюдження самвидаву. Був засуджений до чотирьох років позбавлення волі в таборах суворого режиму. У 1988 р. увійшов до Всеукраїнської координаційної ради Української Гельсінської спілки. З червня 1998 р. став координатором програми Харківської правозахисної групи. Співголова Українського комітету «Гельсінкі-90». За правозахисну діяльність має орден князя Ярослава Мудрого V ст., орден «За заслуги» III ст., орден «За мужність» I ст.; за публіцистичні твори – премію імені Василя Стуса, премію ім. Івана Огієнка в номінації «Громадська діяльність», Міжнародну літературну премію Фундації родини Воскобійників у жанрі мемуаристики.

– Як виходив провідний самвидавний часопис «Український вісник»?

– «Український вісник» виходив у 1970–1972-х рр. В. Чорновіл встиг видати п'ять випусків. Він готував і шостий випуск, але оскільки пішла чутка про арешти і що основним об'єктом є «Український вісник», бо він виходив за кордоном, видання було призупинено. В. Чорновола було заарештовано 12 січня 1972 р. Тому необхідно було зупинити цю хвилю репресій. Вже без нього М. Косів, Я. Кендзьор і А. Пашко видали шостий випуск. Про це дізнався В. Чорновіл та з СІЗО передав Атені (Пашко – О. М.) записку із фразою «Теплих шкарпеток більше не передавайте. Досить і тих, що є». А. Пашко зрозуміла, що йшлося про «Український вісник». Але про це ми в Києві не знали. У нас

залишився Є. Пронюк і В. Лісовий. Ми втрюх вирішили, що треба справити враження у КДБ, що «Українського вісника» видавав не В. Чорновіл, а люди, які залишилися на волі і далі його видають. Є. Пронюк і В. Лісовий зібрали небагато матеріалів. Є. Пронюк написав біографічні довідки репресованих, і туди додав лист мистецтвознавця, фольклориста Б. Ковгара майору КДБ Даниленку. Його примусили в КДБ, щоб писав доноси. Але він симпатизував шістдесятникам. Потім Б. Ковгара відправили до психлікарні, а це страшніше за ув'язнення. Але Є. Пронюк паралельно зі Львовом видав шостий випуск «Українського вісника» у Києві. Жоден екземпляр не зберігся. Була одна закладка на тоненькому цигарковому папері, тому 7–9 екземплярів друкували. Друк часопису організував студент-журналіст І. Гайдук. Його знайома друкарка Сидоренко зробила кілька номерів у березні. Потім ми скріпили номер, я взяв його від Івана та поїхав до своєї сестри, коли вона була на роботі. У неї в хаті розклав всі екземпляри, скріпив скріпками, потім передав іншим. Не пам'ятаю, кому. Слідство не виявило жодного екземпляра. І не відомо, чи цей номер був переданий за кордон.

У 1974 р. С. Хмара, Олесь та Віталій Шевченки видали сьомий–восьмий номер «Українського вісника». Там були списки заарештованих, стаття С. Хмари під псевдонімом Сагайдак та багато інших матеріалів. КДБ не виявило цього числа, їх було заарештовано лише у 1980 р. С. Хмара тоді перебував у Червонограді та працював лікарем. Олесь Шевченко був журналістом у Києві, Віталій Шевченко – членом компартії та працював кореспондентом в інформантстві РАТАУ у Києві. Вони презентували і дев'ятий номер. «Український вісник» був надрукований, перефотографований, але плівка не була проявлена. О. Шевченко передав її до Львова, там вона мала потрапити до одного художника, який би цю плівку вивіз за кордон. Але кадебісти про це довідалися, викрали її вдома цього художника, зробили з неї копію, де текст був стертий. Замінили плівки таким чином, що за кодоном не змогли прочитати плівку, а собі забрали оригінал. Про цю плівку більше нічого невідомо.

– Чи відомі інші проекти «Українського вісника»?

– Також створили ще один «Український вісник» представники «Українського національного фронту-2», М. Крайник, В. Зварич, І. Мандрик зробили кілька номерів, але не було ніякого зв'язку з чорноволівським журналом. Просто збігалася назва, а видання окреме. У 1987 р. після виходу на волю В. Чорновіл поновив «Український вісник». У той час також випустили М. Гориня, який допоміг поновити часопис. В. Чорновіл казав йому, що у Москві видавався журнал «Гласность» С. Григорянца, у Литві діяв часопис «Саюдис», тому і в Україні треба видавати. Так вони випустили у серпні 1987 р. сьомий номер журналу. Попередні випуски С. Хмари В. Чорновіл не визнав. Про випуск М. Крайника він не знав. Так «Український вісник» виходив до 14 номеру. Але потім В. Чорновіл став депутатом і цей журнал він нікому не передав. Я вважаю, що це його помилка. Він був дуже талановитим журналістом. Потім видавав газету «Час» в роки незалежності.

– Як впливав на читачів «Український вісник»?

– Тоді були мізерні тиражі. Одна закладка на цигарковому папері робилася, так що сьомий екземпляр був майже не читабельний. Навіть анекдоти ходили серед нас про сьомий відбиток. Але знаходилися люди, які передруковували та розповсюджували. І. Гель робив по декілька закладок та робив більший наклад. Його в КДБ звали «Тиктором». Він багато що видав. Кожен екземпляр дуже цінувався, переходив до багатьох рук. Добре було те, що «Радіо Свобода» усно передавало ці тексти. Я, скажімо, коли звільнився у 1978 р., то перше, що зробив, це знайшов мідний дріт, закинув його на грушу і прив'язав до свого радіоприймача. У провінції було добре чути, порівнюючи з великим містом, де стояли глушители. Якщо ввечері не було що почути, то вставляли о 5 чи 6 ранку, тоді ще краще був зв'язок. «Радіо Свобода», «Вільна

Європа», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі» були великою потугою. Але найбільше слухав «Радіо Свободу», де була українська редакція і там працювала Н. Світлична. А в неї такий був проникливий голос, що він, незважаючи на глушилки, сюди проникав.

– Крім заборонених радіо, які ще канали дисидентських комунікацій існували?

– Ще були машинописи, які фотографували та робили фотовідбитки. Це була клопітна справа. Тиражі невідомі. Вони вироблялися фактично у підпіллі. Багато людей, які вже повідходили та не розкажуть. Під Києвом, у Кагарлику, жив Микола Зеленчук, йому для фотосправи передавав матеріали, і він дуже багато працював для самвидаву. Автори ставили свої прізвища, адреси, телефони, тобто йшли відкрито у ва-банк. А технічна сторона приховувалася, щоб не нашкодити людям. І в цьому була моральна перевага.

– Що Вам відомо про справу «Блок» КДБ?

– Про цю справу ми дізналися лише тепер. Тоді було невідомо. У 2010 році я пішов до СБУ та зробив 2000 копій. А коли усунули В. В'ятровича, більше не дозволяють фотографувати. 1972–1974-х рр. є матеріали, але 1980-х рр. не дали, наче не опрацьовано.

– Що знаєте про справу Я. Добоша?

– Він спілкувався з І. Світличним, але був малообізнаний. Справляв враження некомпетентної людини. Можливо, сюди випадково потрапив. З ним було організовано прес-конференцію в Києві. Громадянин Бельгії Я.Добош мав тільки дві фотографії: В. Стуса і В. Мороза. Крім того, Г.Коцур навчалася в Київському державному університеті, вчилася на рік

старше за мене. А Г. Коцур вивозила самвидав за кордон, і за це її заарештували, судили у Чехословаччині. А Я. Добоша затримали у Чопі, де вилучили один «антирадянський» документ – «Словник українських рим» С. Караванського, довічного в'язня. Але там нічого антирадянського не було. Хоча його книга була схвалена кафедрою української мови та літератури Київського університету до друку. Але коли Я. Добоша притиснули, то він розповів, що знав про дисидентів. Насправді його знали І. Світличний, Л. Селезненко, С. Голуб у Львові. Інші десятки людей, заарештовані у січні 1972 р., його не знали.

– Як відбувалося розповсюдження дисидентських комунікацій?

– Наприклад, я мав фотоплівку праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І робив фотовідбитки з метою розповсюдження. Шість екземплярів я дав різним людям, але інші відбитки приховав. Вони зникли, значить, хтось знав про це. Адже, крім відбитків, збереглися й листи політв'язнів, зокрема від І. Стасів-Калинець, В. Чорновола, В. Романюка, В. Стуса . Я поклав їх у банку і закопав у землю. Через дев'ять з половиною років повернувся з ув'язнення, перекопав все, та не знайшов. Наприклад, в КДБ могли чимось позначити папір, а потім по його випромінюванню знаходити. Тобто листи були міченими.

– Ви раніше казали, що майор КДБ запропонував Вам написати лист-покаяння у 1981р. Як це відбувалося? Чи давали сценарій?

– І. Дзюба, й І. Бердник самі писали заяви покаяння. М. Холодний написав «Терези совісті» як покаянну. Вони знали, що я грамотна людина і сам можу написати. У мене є підбірка «Покаянці», хто погодився на умови КДБ. Наприклад, М. Холодний у покаянній згадує О. Мешко, Б. Антоненка-Давидовича, Є. Сверстюка, що означає те, що він все про них повідомив. У

1992 р. він влаштував літературний вечір у Спілці письменників, який назвав «Я помер 1972 року», сам себе так назвав. З. Франко також писала, але її підло шантажували фотографіями негарної поведінки, які обіцяли показати синові. Кажуть, що вона виступала по телебаченню, потупивши очі. Хімік Л. Селезненко жив у гуртожитку з В. Стусом, і теж говорив покаяння. На І. Сокульського публікував матеріал журналіст Леонід Гамольський, і це було його покаянням. Такі листи публікували «Радянська Україна», російськомовна «Правда України», «Літературна Україна», а «Вісті з України» – для українців за кордоном. Обласна преса передруковувала ці матеріали. Також була історія з Гелієм Снегирьовим, він був паралізований, тому помер у лікарні, в яку його вивезли кадебісти. Його покаяння опублікували в «Радянській Україні», але я не впевнений в його авторстві, бо він був неспроможний фізично.

**– Які були зв'язки з дисидентами інших республік, із Москвою?
А. Сахаров приїздив до Києва, наприклад.**

– Так, я знаю, що він був у В. Некрасова. Але більше нічого конкретного не скажу. Цей зв'язок підтримував Л. Плющ. Він, до речі, не входив щільно у коло українських дисидентів, але бував на різних заходах. Він був знайомий з Є. Сверстюком та І. Русиним. Саме Л. Плющ возив український самвидав у Москву і дещо переклав на російську мову. Так само Л. Плющ російський самвидав перевозив до України. За це його забрали до психлікарні, що жінка не впізнавала, бо так його накололи. Його дружина, Г. Житникова, звідти вирвала, бо підключила єврейське товариство. Сам Жорж Марше, секретар компартії Франції, приїздив до Москви, звернувся до Л. Брежнєва, щоб звільнили Л. Плюща у 1976 р. В «Літературній Україні» писали фейлетон про Л. Плюща, як він переїхав до Парижа. Але його відходили. І вже у 1986 р. він погодився бути представником Української Гельсінської групи у Франції. Активно діяв, був обраний депутатом Європарламенту від Франції. Його книги високоінтелектуальні.

– Як змінювалися погляди на дисидентські?

– Наприклад, М. Руденко та П. Григоренко були комуністами, але потім переглянули свої погляди і стали дисидентами. Але не можна називати І. Геля дисидентом, бо він зроду-віку був українським націоналістом. Він свої цінності не переглядав. Так само і Й. Сліпий. Навіть зараз в Росії важко відстоювати свої погляди. Наприклад, Л. Алексєєва жартома каже, що їм вже потрібно переїжджати в Україну, щоб відстоювати позиції Московської Гельсінської спілки. В Росії вийшов закон: якщо громадська організація отримує фінансову допомогу з-за кордону, то її потрібно зареєструвати як іноземного агента. Хочу ще додати, що не треба ставити знак рівності між поняттями «дисидент» та «шістдесятник». Дисиденти – ширше поняття, адже історично незгодних й спалювали на вогнищі.

Наостаннє, хочу зазначити, що я багатьом людям давав самвидав, але ніхто мене не здав. Я мав справу з порядними людьми.

Ліричний спогад

Василь Овсієнко провів колосальну працю для дослідників дисидентського руху. Його електронний архів, інтерв'ю з дисидентами, величезна бібліотека є цінною знахідкою. Василь Васильович прийняв мене вдома. Пам'ятаю, як майорів український прапор у нього на балконі. «Значить, саме тут живе Василь Овсієнко», – подумала я, і не помилилась. Після довгої розмови Василь Васильович дав необхідні матеріали для досліджень та свої книги «Світло людей».

БОГДАН ГОРИНЬ ЯК АКТИВНИЙ УЧАСНИК САМВИДАВУ ТА КЛУБУ «ПРОЛІСОК»

Богдан Горинь – український політичний та громадський діяч, народний депутат України 1-го та 2-го скликань, журналіст, мистецтвознавець,

політолог, дисидент. Народився 10 лютого 1936 р. у с. Кнісело Жидачівського району Львівської області.

Він коментує 1960-ті рр.: «Національно-культурний рух почав переростати в суспільно-політичний. Два травматичні випадки прискорили цей процес. Перший був 9 березня 1964 року в Київському університеті імені Шевченка, коли за наказом ректора розбили вітраж із зображенням Тараса Григоровича. Другий – 24 травня, коли спалили відділ україніки Державної публічної бібліотеки в Києві». У 1964 р. за допомогою П. Чемериса, що працював відповідальним секретарем редакції газети «Поліграфіст» Львівського поліграфічного інституту, Б. Горинь дістав друкарські шрифти. Одночасно через молодого прозаїка Петра Дідовича він познайомився з Анатолієм Шевчуком. Останній був рідним братом Валерія Шевчука і працював лінотипістом у Житомирській обласній друкарні. А. Шевчук погодився виготовити лінотипні набори окремих заборонених поезій В. Симоненка, віршів С. Тельнюка «Забувайте українську мову» та Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада», прокламації «Друзі, громадяни». На початку літа 1965 р. замовлення було готове, і Б. Горинь забрав лінотипні відливи, залишивши для роботи текст «З приводу процесу над Погружальським». Заарештований львівським КДБ 26 серпня 1965 р. за звинуваченням у проведенні «антирадянської агітації і пропаганди» і 18 квітня 1966 р. засуджений Львівським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 3 роки позбавлення волі. Львівське відділення Спілки письменників виступило з заявою, якою непрямо захищало Гориня – просило взяти його на поруки, але це тільки посилювало репресії серед інтелігенції.

Б. Горинь карався в таборі № 11 у сел. Явас Мордовської АРСР. Він багато зробив для консолідації політв'язнів, налагодив тісні контакти з національними групами литовців, латвійців, естонців, росіян, євреїв, організував передачу на волю інформації про табірні репресії, зокрема, текстів вироків, заяв т.зв. групи юристів (Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін.), матеріали про яких скоро вийшли окремою книгою за кордоном, розповсюджував у

зоні самвидав, організовував літературні вечори, брав участь у проведенні релігійних свят. В ув'язненні Б. Горинь підготував монографію про творчість репресованого художника П. Заливахи, написав дослідження про творчість І. Драча, М. Воробйова, Т. Шевченка, М. Осадчого. Він пригадує часи перебування так: «1985 року виставився у Львові Опанас Заливаха, почали приїжджати з-за кордону різні представники. Зокрема, приїхав з Лондона Кривавич, з яким зустрілися В. Чорновіл, І. Гель і я. Мій виступ був у Варшаві на святі культури в 1989 році. Був членом редколегій самвидаву часописів «Український вісник» у 1988–1989 рр., «Кафедра» у 1988–1989 рр., головним редактор самвидаву щомісячного бюлетеня «Львівські новини» з 1989 р».

Б. Горинь підтримував зв'язки з київськими і московськими дисидентами, членами Московської Гельсінської групи (МГГ) і Української Гельсінської групи (УГГ). Під впливом керівника московського відділення «Міжнародної амністії» В. Турчина і керівників МГГ Ю. Орлова та О. Гінзбурга, які приїздили в 1976 р. до Львова і зупинялися в помешканні Гориня, йому запропонували роботу за фахом мистецтвознавця у Львівській картинній галереї (ЛКГ). Весною 1988 брати Б. і М. Горині з ініціативи та за участю В. Чорновола розробили і на 50-тисячному мітингу у Львові 7 липня 1988 р. оприлюднили «Декларацію принципів Української Гельсінської спілки».

– У 1960-ті можна було так активно виступати?

– Це був вже перелом. Нова епоха в українському суспільно-політичному житті починається після XX з'їзду Комуністичної партії (КПРС) та розкритикування особи Сталіна. Спочатку до цього ставилися з недовірою, але з часом розуміли, що настає «відлига». Вже у 1957–1958-х роках зароджувалось культурне бродіння. Говорили про те, щоб поновити нашу історію, згадати розстріляну інтелігенцію і т.д. У 1959 р. Д. Павличко видав збірку «Правда кличе», де було зрозуміло, що після смерті Сталіна тюрма продовжувала існувати. Уже наприкінці 1950 рр. зароджувався рух

шістдесятництва. Цей рух раніше 1960-х зародився і пізніше закінчився – у 1972 році, коли відбувся погром української інтелігенції. Перший погром відбувся в 1965 році, коли і мене заарештували. Після цього погрому, вважаєте, рух шістдесятництва перестав існувати. Але почав народжуватися новий – дисидентський рух. У 1976 р. утворилася Українська Гельсінська група з Л. Лук'яненком та М. Руденком. Їх через рік також заарештовують. Здавалося, що Україна вичищена повністю. Але в 1985 р. приходить до влади М. Горбачов та настає друга відлига. Адже при Хрущові була випущена велика кількість колишніх політв'язнів, це зробив і М. Горбачов: з 1987 року виходять на волю десятки дисидентів. Очевидно, що вони не сиділи, склавши руки. В. Чорновіл вийшов раніше інших у 1985 році, бачив, що відбувалося. Він написав листа М. Горбачову і поїхав на зустріч в КДБ до Москви. Там він сміливо сказав, що буде продовжувати видання «Українського вісника», за який його було посаджено. Він признався, що був головним редактором і що бажає підписуватися у журналі. Тому у 1987 році відновлюється «Український вісник». Спочатку до нього приєдналися В. Чорновіл, М. Горинь та І. Гель, а пізніше і я. Тоді журнал мав популярність в Україні. У той час зароджується Українська Гельсінська спілка як перша антикомуністична організація, і саме під такою назвою, щоб мати підтримку світової громадськості, адже виступали за права людини. Хоча найперше тут йшлося про політичні права. Тому в програмі було прописано про політичну незалежність України. Ці роки були завершальним періодом національно-визвольної боротьби. Адже збройна боротьба була б поразкою. По-перше, серед людей кожен п'ятий-шостий був з ЧК, вони все відстежували, людину вклинювали в групу осіб. А якась підпільна організація – моментально викривалася. Наприклад, Л. Лук'яненко створив підпільну організацію, їх було викрито та заарештовано, дали по 15 років, Лук'яненку – кару смерті. Тому необхідно було діяти відкрито, що ми є Українська Гельсінська спілка та маємо програму. Ми робили великі віче, де проголошували програму.

– Це в які роки?

– УГС утворилася 7 липня 1988 року. М. Горбачов почав заgravати з Заходом, що хоче демократичне суспільство, гласність і так далі. У той же час було проголошено вибори до Верховної Ради СРСР на основі старого закону про вибори. Проводилася робота – переконували людей, організовували протести. Зокрема, як у Львові почалися протести і під час виборів представники партійної номенклатури зазнала краху. Тому потрібно було робити закон на демократичних засадах. Тоді 12 членів УГС увійшли за результатами виборів до Верховної Ради. Ми стояли на початку боротьби за українську державу. Потім прийняли акт про незалежність України, і таким чином оголосили про українську державу цілому світові.

– Як був створений клуб творчої молоді «Пролісок»?

– Я закінчив університет у 1959 році та до арешту 1965 року був перший період із І. Світличним, В. Симоненком, ми листувалися не через пошту, а через руки, хто їхав до Львова, але щось отримали працівники КДБ, що стало матеріалом для звинувачень. У 1963 році був створений клуб «Пролісок», адже перше бродіння в Києві було потужнішим, ніж у Львові, який був більш заляканий. У столиці був створений Клуб творчої молоді «Сучасник». Коли ми дізналися про перші київські вечори І. Франка, Л. Курбаса, М. Куліша, вирішили відкрити такий клуб у Львові. Перші організаційні збори пройшли в 1962 році, а в 1963 він вже працював. Президентом клубу був М. Косів. Мене обрали віце-президентом. Ми проводили вечори Л. Українки, Т. Шевченка та В. Симоненка, з яким я особисто був знайомий. Останні слова щоденника В. Симоненка були «Недавно познайомився з Богданом Горинем», але не писав, про що ми розмовляли. Він зазначав, що в світі йде боротьба за Україну, і як це актуально на сьогодні.

– Чи були переслідуванні на початку 1960-х рр.? Тоді копіювали та поширювали самвидав?

– Так, тоді це було дуже поширене. Мене не задовольняло друкування на машинці, я вистукував цілими ночами, але це мізер. А на тонкому папері під копірку можна було набрати максимум десять примірників, і десята сторінка ледве читалася. Мене це дратувало. Переддруковував самвидавні матеріали, як «Комуністична освіта в шовіністичному зашморзі», без підпису. Потім стало відомо, що автор Є. Пронюк. Ми розмножували також «Стан і завдання українського національно-визвольного руху». Щось брали із журналу «Сучасність» з-за кордону, видавництва «Пролог».

У 1965 році арештовують мене та брата Михайла, Мирославу Зваричівську, Михайла Осадчого. Я видав три книжки, а брат Михайло не встиг, він очолив Всеукраїнську координаційну раду. Це була відповідальність за українців за кордоном, він об'їжджав і Росію, і Швецію, і Канаду, і Америку. Робота вимотувала, але не була систематичною. Коли відбулися арешти, була складна ситуація для нас: яку вибрати позицію. М. Осадчий працював в обкомі партії, був членом КПРС, деякі з нас були комсомольцями. Тому було два варіанти: або сказати відверто, що хочемо повалити радянську владу, тобто підписувати собі вирок на 10-15 років. Другий варіант був більш лукавим і оптимальним, щоб не мати зустрічей із чекістами. Ми вибрали варіант, що ми як радянські люди, але боролися за мову. Тому в нас більш м'які вирокі були. М. Заричевська отримала один рік, М. Осадчий – два, я – три, М. Горинь – до 6. Наші погляди вже зрозуміли в КДБ. Потім я в архівах переписав протоколи КДБ.

– Це вже почалася справа «Блок»?

– Ні, справа «Блок» почалася пізніше, коли готувалися масові арешти 1972 року. Нас брали за те, що ми заповнили Україну самвидавом. Я вже думав про

інші форми тиражування та навів контакти з типографом Анатолієм Шевчуком – рідним братом письменника Валерія Шевчука. Він працював у житомирській друкарні. Для початку давав вірші шістдесятників, потім матеріал «З приводу процесу над Погружальським», але я не встиг його забрати. Почалися пошуки по типографіям, і Анатолій закопав лінотип біля річки. Діти відкопали, а батьки принесли до КДБ. І через рік його судили через цю випадковість. Але самвидав був дуже потужним способом розповсюдження.

– Які тексти поширювалися?

– У 2 тому знайдете.

– Чи можна називати дисидентів шістдесятниками чи навпаки?

– Я вважаю, що ні. Адже рух шістдесятників був з кінця 1950-х рр. до 1972 р., а дисидентський йде наступним.

– Наприкінці 1980-х рр. Ви входили до редакції журналу «Український вісник». Це ще був самвидав?

– Так, це самвидав, але підпільний. Ми всюди казали, що не маємо можливості видавати це через друкарню, але будемо видавати самвидавом. Та Надія Світлична на той час опинилася за кордоном і стала нашим представником УГС і почала видавати «Український вісник» друкарським способом. Самвидавом ми видавали 100-300 примірників, один з них перефотографовували, передавали за кордон, а звідти отримували друкований журнал. Був відновлений 8 номер, а сам журнал виходив до 14 номера.

– Чи відомий приблизний тираж журналу?

– В самвидаві встановити наклад дуже тяжко. Я робив десять примірників, потім передавав іншим із проханням знайти друкарню та зробити тираж. Той, хто отримає, знову знаходить друкарку і робить тираж. Так передавали до Харкова, Києва, де роздруковували часопис. Важко сказати, який був тираж, але не більше кількох сотень. «Український вісник» був найбільш промовистим свідченням нашої діяльності в ті роки. Паралельно зароджувалися інші видання. Крім того, М. Осадчий організував журнал «Кафедра», але він був літературно-культурологічним, а «Вісник» був громадсько-політичним часописом. Ігор та Ірина Калинці створили журнал «Свшан-зілля». І в «Кафедрі» був членом редколегії та автором, в «Свшан-зіллі» теж друкувався. Як голова Львівської організації УГС видавав бюлетень «Львівські новини» журнального типу на 50–60 сторінок. Тобто самвидав знайшов набагато ширшу аудиторію, чим у 1960–1970-ті рр. Не говорячи про те, що самвидав був в Івано-Франківську, Запоріжжі, Дніпропетровську. Отже, в 1980-ті роки на повну силу видавали часописи. Тому завдання влади було – нейтралізувати ту радикальність дисидентів, адже багато вийшло з тюрми, вони нічого не боялись. Хтось передбачив, що хрущовська відлига призведе до розпаду Радянського Союзу. Говорили тоді, що договір про СРСР потрібно було оновити, переписати, зробити більш демократичним. Було зрозуміло, що його потрібно було довго редагували, а в цей час держави прийняли б декларації про незалежність. І от, перші два договори були вже готові. Я працював тоді з Д. Павличком у комісії з закордонних справ, був замом Д. Павличка. Спочатку поїхали до Парижа з листом Л. Кравчука, щоб Україна була представлена в ОБСЄ як окрема держава. Питали й про посольство або консульство у Канаді, де є велика наша діаспора. Тоді ми були на шляху до української незалежності.

– **Як поширювалася інформація для українського населення, адже це мільйони людей?**

– Це обумовлено періодом, в які роки це відбувалося, та історичною ситуацією. В 1960-ті рр. робилося просто, як, наприклад, документ «З приводу процесу над Погружальським», адже всіх тоді обурило пожежа в бібліотеці. Кожен, хто отримувал примірник, робив для знайомих та просили, щоб робили тираж і далі поширювали. І так воно хвилями й розповсюджувалося.

– А нелегальне транслявання по радіо?

– «Голос Америки», «Свобода» передавали по радіо пізніше, друкували окремі тиражі за кордоном та відправляли, наприклад, письменникам. На пошту приходили з-за кордону матеріали. Це стало одним із недосліджених та недоопрацьованих моментів в діяльності КДБ.

Ліричний спогад

Під час нашої бесіди вдома у Богдана Гориня тихесенько сиділа його дружина – пані Оксана, слідувала за його самопочуттям, вони розуміли один одного з погляду:

– Оксано, що ти хочеш запропонувати?

– Чаю.

І вона швиденько організувала нам чай з тортом. І потім вони мене розпитували про життя у прифронтовому Маріуполі, щоб мати більш об'єктивну картину. Богдан Миколайович поділився зі мною своєю книгою, яка допомогла у дослідженні.

**АТЕНА ПАШКО: «МАТЕРІАЛИ "УКРАЇНСЬКОГО ВІСНИКА",
НАДРУКОВАНІ НА ЦИГАРКОВОМУ ПАПЕРІ, Я НОСИЛА В
РУКАВАХ»**

Атена Пашко – поетеса, публіцист, громадська діячка, голова всеукраїнської організації «Союз українок» (з 1991 по 2001 р.). Народилася 10 жовтня 1931 р. у с. Бистриця Львівської області. За фахом – інженер-

хімік. Після трагічної загибелі чоловіка була президентом Міжнародного благодійного фонду В'ячеслава Чорновола, видавала з Валентиною Чорновіл десяти томник його публіцистики, журналістських праць, мемуаристики, спогади тощо.

З 1960-х років за свої виступи на захист репресованих дисидентів вона зазнавала утисків, відмовляли у виданні її поетичних збірок. Використовувалися адміністративні репресивні заходи як догана за місцем праці, КДБ робив обшуки в помешканні. У 1970 р. підписала звернення до Верховного Суду УРСР із вимогою скасувати вирок В. Морозовій, за що А. Пашко було звільнено з роботи. Агенти КДБ постійно стежили за нею. У 1972 р. після арешту В. Чорновола видала шосте число «Українського вісника», щоб у суді не змогли довести його причетність до часопису. Брала участь в Українській Гельсінській спілці.

Авторка поетичних збірок «На перехрестях», «На вістрі свічки», «Лезо моєї стежки». Кожне слово виділяла, наділяла його особливою вагою й сенсом. Нагороджена орденом Свободи та орденом княгині Ольги III ст.

– Які засоби альтернативної комунікації використовували? Наприклад, «кухонні розмови» у 1960-х?

– Так, за нами стежили постійно. Тому намагалися щось важливе писати. Потім спалиш папірець, і доказів наче й не було. Я знала, що у всіх кімнатах були прослушки, дехто навіть знаходив. В КДБ знали, як чоловік спить із жінкою, що робить, що говорить, які гості приходять. І телефони прослуховувалися. У нас взагалі вдома він був відключений. А коли В. Чорновіл вийшов із в'язниці, то будинок, в якому ми жили, був оточений машинами. Коли нам потрібно було щось важливе сказати, ми писали і спалювали папірці. Коли проходили обшуки, майже нічого не знаходили, бо ми встигали важливе приховати. Конспірація була в усьому. В. Чорновіл багато всього тримав у голові. Але він про все, що знав, писав. Стільки запам'ятати

нереально. Він готував матеріали підпільно, щоб ніхто не бачив. А якщо побачили – спалював, інакше б відібрали. Потім все це передавалося в Америку. До арештів писав від руки, а потім все це друкувалося на машинці.

– Як готувався «Український вісник»?

– Журнал готувався як машинопис. В. Чорновіл ховав друкарську машинку в знайомих людей. Часто не сам друкував. Машинка переносилася від одних людей до інших, треті – друкували. Іноді люди навіть не здогадувалися, кому вони допомагали. Якось був обшук в однієї жінки, яка щойно народила, так жінка кинула друкарську машинку в брудні пелюшки, і її ніхто не побачив. Передавали і записки – скручували цигаркові папірці й так передавали один одному якісь послання. До речі, частину надрукованого матеріалу на цигарковому папері в рукавах я носила на передрук до Л. Шереметьєвої.

– Чому припинили випуск «Українського вісника» у 1972 р.?

– 12 січня 1972 року було заарештовано багато наших друзів і В'ячеслава Чорновола. Мене викликали на допити. Так трапилося, що у коридорі тюрми під конвоем йшли я і Валя Чорновіл, його сестра, а нам назустріч вели Славка (В. Чорновола – *О. М.*). Коридор був темний, а він йшов у білій сорочці, світло від нього лилося. Я почала помалу сповзати по стіні дотолу, бо мені стало зле. В'ячеслав підняв руки і гучно вигукнув: «Атенонько, серденько, тримайся!». Якийсь гуркіт, тріскіт. Було відчуття близькості після цієї зустрічі. Нас розвели. На допиті слідчий спитав: «В'ячеслав Чорновіл за стіною. Ми не знаємо, де друкарська машинка, на якій він готував «Український вісник». Ви нам допоможете?» Я зрозуміла, що наша зустріч була спеціально організована кадебістами. Відмовила. А санкцій прокурора на мій арешт і арешт Валентини Чорновіл не існувало. Нас звільнили. Потім я отримала послання від Славка, що

теплих шкарпеток не треба, все вистачає. Тоді зрозуміла, що видання «Українського вісника» необхідно було припинити, щоб не зашкодити іншим учасникам редакції та нашим авторам.

– Як передавали матеріали В. Чорновола в наступні роки?

– Славка засудили на 6 років, половину терміну він провів у штрафному ізоляторі в с. Барабашево, потім був відправлений на заслання в Якутію. Щоб з ним побачитись, потрібно було офіційно одружитися. У Нюрбі якутка вручила офіційний акт під тиху музику Мендельсона. Це був червень 1978 р. Славко назривав мені букет іван-чаю. Вдома випили сухого червоного вина. «Колись про це все напишемо?» – спитала я, він відповів: «Так». Ми були у вишиванках. Ввечері пішли до модрини. У дупло покидали свої гуцульські обручки, куплені на базарі в Косові. Завжди намагалася вивезти матеріали із заслання.

Ліричний спогад

Останній раз ми зустрілися з Атеною Василівною восени 2011 року під час прем'єри вистави сестер Л. і Г. Тельнюк «Інкрустації» на вірші Ліни Костенко. Усміхнена, але з втомленими очима, тихим, хрипким голосом вона казала про відродження культури і літератури, про войовничий дух українців. В останні роки Атена Пашко хворіла, важко переживала ексгумацію свого чоловіка на початку літа 2011 р. 25 березня 1999 року Чорновіл загинув в автокатастрофі під Борисполем. А. Пашко боролася, щоб на державному рівні визнали його вбивство. Інтерв'ю записано у квітні 2008 р. у приміщенні НРУ на вул. О. Гончара, 33. Тоді ми спілкувалися про творчість В. Чорновола та журнал «Український вісник».

ЯРОСЛАВ КЕНЗДЬОР: «ТОДІ МИ ЗАКЛАЛИ НАРІЖНІ КАМІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ»

Ярослав Кендзьор – український політик, тележурналіст, дисидент. Народився 12 липня 1941 р. у с. Солонка Пустомитівського району Львівської області. У 1963 р. вступив на факультет журналістики Львівського державного університету імені Івана Франка, з 1963 по 1966 р. був відрахований з вишу і КПУ за контакти з дисидентами В.Чорноволом, І. Світличним, О. Антонів. У 1968 – 1976 рр. вчився на заочному відділенні Львівського інституту фізичної культури, за фахом - інструктор зі спорту. З листопада 1969 р. Я. Кендзьор був залучений В. Чорноволом до редакції нелегального журналу «Український вісник», де збирав інформацію та передавав часопис за кордон. В 1972 р. був позбавлений роботи і відрахований з інституту. Він працював слюсарем у «Сільенерго», а з 1974 р. – на попередній роботі в ДСТ та в інституті. З 1988 р. вступив до ради обласної філії Української Гельсінської спілки, працював у прес-службах УГС НРУ, «Меморіалу». У 1998–1999 рр. був головним редактором газети «Час». Автор та ведучий програми «Уроки історії» на телеканалах «Львів» та «Рада», в якій висвітлюються події отримання Україною незалежності та процес державотворення. Я. Кендзьор має власний відеоархів про українські реалії 1988 – першої половини 1990-х рр.

– Які особливості діяльності в «Українському віснику» в 1960-ті та 1980-ті рр.?

– Із нашої домовленості із В. Чорноволом я не тільки передавав журнал за кордон. Треба сказати, що він повернувся у 1969 р. із ув'язнення, буквально на другий день ми зустрілися з В'ячеславом у Львові і він запропонував ідею створення журналу «Український вісник». Він вже назву придумав, адже тоді тонко розумів всі ці процеси, наближення України до відновлення незалежності, а відтак – руйнацію СРСР як держави. Радянська влада боялася

правдивого слова. Коли світ побачив перший номер «Українського вісника», і його матеріали пішли в ефір «Радіо Свобода», «Голосу Америки» й на інших станціях «ворожих голосів», тоді працівники КБД приділяли цьому посилену увагу. Пропагандистська машина влади була дуже потужною. І тут слід сказати про далекоглядність та розуміння В. Чорновола, що на той час саме самвидавний часопис був найефективнішим засобом для нейтралізації радянської пропаганди. Тоді було важливо, щоб світ дізнався про правдиві факти, які розповсюджувалися через «Український вісник». Це був великий інформаційний прорив. Ми першими займалися збором інформації та складним процесом передачі журналу на Захід.

– Як збирали інформацію про політв'язнів?

– На початку осені 1969 р. В. Чорновіл попросив мене долучитися до випуску журналу. Ми розуміли, що це тоді було небезпечно і нас можуть заслати в Мордовські табори. В. Чорновіл навіть не казав мені, як близькому товаришу, кого він ще залучив. Я розумів, що буде брати участь його дружина А. Пашко та сестра Валентина Чорновіл. Я не знав, що після мене була розмова із М. Косівим, Л. Шереметьєвою, яка друкувала перші три номери в хаті моїх батьків. Я погодився працювати, але дуже смутно уявляв смислове наповнення «Українського вісника». В цьому журналі має бути і інформація про репресивні дії влади, карної машини Радянського Союзу, і література, і мистецтво, і матеріали ув'язнених, які вивозилися їх родичами. Ми знали їх сім'ї. Це наше дисидентське товариство – невеличка суспільність, команда камікадзе. Ми всі були знайомі та спілкувалися до першої хвили репресій в 1960-х рр. Я добре знав Раїсу Мороз – дружину В. Мороза. Вона з Приазов'я. О. Антонів, колишня дружина В. Чорновола, похресна дружина моєї дочки Соломії, я навзаєм є хресним батьком Т. Чорновола. Ми були товариством, об'єднаним ідеєю та благородними намірами, близькими зв'язками. Р. Мороз привезла «Серед снігів» чи «Репортаж з заповідника Берія» і поділилася творами з В.

Чорноволом та своєю колежанкою О. Антонів. Це в нас була така мікродіаспора в середині України.

– Скільки осіб в товаристві було?

– Перше головне коло поєднувало три десятки сімей. Друге коло, так би мовити, були ближче до нас, співчували, збирали гроші, допомагали сім'ям дисидентів. Адже одні пішли в мордовські табори, а інший ешелон, де був я, зашився всередині табору – «великій зоні». Я з останнього курсу факультету журналістики був виключений, на роботу ніде не брали. Три роки не мав праці, я не знаю, як би вижив без допомоги батьків із села. Нерідко були випадки, коли люди ламалися, кидалися в чарку. Кожного дня мене викликали на допити, проводили безкінечні розмови і т. д. Була психологічна атака: то погрожували, що стаття та матеріали готові, то через годину приходив інший чекіст і починав знову допит, задаючи ті самі питання. Вони пропонували працювати разом, сприяти в офіційній пресі, закінчити освіту. Але в нас була віра в ідею. Якимось ми з В. Чорноволом сиділи за кавою. Я раз спитав: нас – горстка людей, а їх при владі – багато, як ти собі уявляєш реалізувати план? Імперія ж диктувала умови для демократичних країн світу. Але В. Чорновіл посміхався, посилався на історію, що імперії не збереглися, що треба було спрогнозувати її кінець. А щоб його пришвидшити, була необхідна наша робота (інформаційна – О. М.). Така була логіка у В. Чорновола.

– Чим відрізнявся Український вісник від московського журналу «Хроника текущих событий»?

– Ми отримували ці московські листочки. В. Чорновіл контактував з московськими дисидентами. Але для України він вирішив створити повноцінний часопис, яким і став «Український вісник». Його наповнення – матеріали з 1 по 6 випуски – дають повну картину громадського, політичного,

літературного життя і т. д. Це великі публіцистичні тексти. В «Хроніці...» були лише замітки. А твори політв'язнів не помістиш у форматі листівок типу «Хроніки...». В «Українському віснику» був широкий спектр різних тем та рубрик, що відображало повну картину життя в Україні та було зрозумілим на Заході.

– Як виготовлявся «Український вісник»?

– Це був найскладніший процес. Матеріалів було дуже багато. Чутки, заборонені радіостанції «Радіо Свобода», «Голос Америки», «Німецька хвиля», «Голос Ватикану» повідомляли людей про журнал, який твориться в Україні, тому наш часопис шукали. В першу чергу, його читали люди з середовища В. Чорновола, а потім видання передавали іншим читачам. Інформаційні матеріали готувала нефіксована мережа умовно кажучи кореспондентів. Наприклад, ми довідувалися через знайомих, що сталося в Івано-Франківську, Луцьку, Одесі, Дніпропетровську та інших містах. По телефону дзвонили один одному, і це фіксувалося КДБ. У нас шукали друкарську машинку, на якій створювали «Український вісник». В. Чорновіл формував журнал. Коли перший номер був зверстаний, надрукований, відредагований, а він робився в Карпатах на метеостанції «Плай», де В'ячеславу літом 1969 р. вдалося влаштуватися спостерігачем, то потім він мені його передавав. О. Антонів, Л. Шереметьєва та А. Пашко збирали матеріали, а їх я відвозив на метеостанцію. Л. Шереметьєва друкувала журнал на цигарковому папері. Але після третього номера вона казала редактору, що має передчуття, що можуть нагрянути з КДБ, і тоді всі пропали б на 10-12 років мордовських таборів. Я все робив, щоб не викликати підозру, хоча ця мандрівка була небезпечна. Поїзд «Київ-Ужгород» йшов через Воловець, до якого мені потрібно було доїхати. Пасажирським поїздом я не міг їхати, добирався товарняками між вагонами. Знав, коли поїзд спиняється та уповільнює хід, і тому можна було зістрибнути. Потім пішки треба йти вгору. Я віз продукти для В. Чорновола та матеріали для журналу. А

він мені віддавав папку першого номеру, щоб потім Л. Шереметьєва приступила до друку кількох номерів у листопаді 1969 р. Потім в мене починалася каторжна робота. На машинку закладалося 10 примірників. Перший був посічений, бо був гострий шрифт. По клавішам треба було достатньо бити, щоб було видно текст на десятому примірнику. Відбитки були слабенькі та важко читалися, та ми його все одно скріплювали та пускали в люди. В Києві вже видання множилося, бо люди передруковували. А я витягував «Український Вісник» на мікроплівку, потім сушив її, не всюди було чітко, десь не читалося. Тобто це була дуже марудна справа. В. Чорновіл роздобув чеський невеликий фотоапарат для фотокопіювання.

– Скільки плівки йшло на номер?

– 16-міліметрові плівки використовували по 20-30 кадрів, тобто виходило десь по 200 кадрів. Тому це кільканадцять плівок передавалося за кордон. Якщо брати на збільшувач, то тексти читалися. Далі був складний процес передачі журналу на Захід. В. Чорновіл був знайомий з головним редактором українського журналу «Дукля» в Чехословаччині Павлом Мурашком. Він часто приїжджав машиною до України через Закарпаття. Їхав через моє село Солонка. Першу плівку я передав П. Мурашку. З ним я познайомився у Львові. Ми домовилися, щоб він на подвір'я не заходив, а зустрілися коло знаку, де закінчується село. Я приїхав на велосипеді та йому передавав пакунок з плівками. І він перевозив їх до Чехословаччини. Другій номер я приховав в оголених коренях осики чи тополі, де П. Мурашко сам їх забрав. Потім з Валентиною Чорновіл вчилася Г. Коцур, і вона передавала 3 і 4 випуски за кордон. Але Г. Коцур не витримала допиту та всіх назвала.

В. Чорновіл міг прогнозувати, проектувати ситуацію. Він розумів можливість арештів 1972 р. Шостий номер він завершував друкувати сам 11 січня 1972 р. на квартирі у Мирослави Стасів, коли вона з чоловіком поїхали до себе на село. Він казав, що редакція мусила видати шосте число, щоб заплутати

чекістів. І ми до того були готові. О. Зінкевич на той час видрукував 1 і 2 номери журналу. А потім з'явилися 3, 4, 5 числа, і чекісти не знаходили редактора. Хоча розуміли, що крім В. Чорновола ніхто не мав це зробити. Шостий номер на Захід я передавав через спортсменів: майстрів спорту міжнародного класу з веслування П. Рідька та Р. Кропівника. З ними я колись разом займався спортом. Я знав і їх тренера М. Герцера, який став ректором Львівського інституту фізичної культури. Вже допитували А. Коцур та П. Мурашко, який відсидів чотири роки за антирадянську діяльність в Чехословаччині. В. Чорновіл був наготові. Коли його заарештували, А. Пашко зустрілася з М. Косівим та мною, та казала, що треба написати вступну статтю і повідомити про арешти 12 січня 1972 р., зокрема, що був арештований В. Чорновіл. Ідея була така: В. Чорновола посадили, але шостий номер вийшов, тому не можна було довести його причетність до видання «Українського вісника». Потім викликали на допити А. Пашко та Валентину Чорновіл, він почав голодувати, щоб їх не посадили. А потім почав говорити, що він все робив: готував, друкував та редагував журнал, щоб відвести увагу КДБ від інших. Його вели спеціально коридором, щоб він побачив А. Пашко та Валентину Чорновіл. А потім він відмовився від своїх слів, що був редактором «Українського вісника». Він цитував класиків марксизму-ленінізму, з ним було важко спілкуватися слідчим КДБ.

– Як відновлювали «Український вісник»?

– У 1987 р. активізували Українську Гельсінську групу, а з 1988 р. її перетворили на Українську Гельсінську спілку, членом якої я став, а В. Чорновіл – співголовою. Тоді у 1988 р. відновився «Український вісник». Але вже такого ефекту не робив в часи перебудови, як раніше. Ніхто не крився, не було анонімності. Чекісти говорили з В. Чорноволом та М. Горинем, що заважати не будуть, але просили дисидентів не підіймати тему ОУН-УПА. Але вони на це не погодилися, писали все, що вважали за потрібне. Люди вже не

боялися, а говорили те, що думали. Намічався повний крах СРСР. Почалася підготовка до виборів до Ради Радянського Союзу. Ми підтримували І. Драча. Проти нас були шалені інформаційні кампанії в ЗМІ. У 16 жовтня 1988 р. я зробив відеоінтерв'ю з В. Чорноволем та М. Горинем. Напередодні американська журналістка українського походження М. Коломієць теж в них взяла аналогічне інтерв'ю у Львові. Але коли вона верталася в Америку, на митниці в неї вилучили цю касету. Тому, щоб не забрали наше інтерв'ю, я вирішив їх вивезти до себе в село. Тоді в мене була своя відеокамера. У Львові вже проходили мітинги, і тоді люди з діаспори казали, що необхідно фіксувати, як твориться історія, і привезли мені відеокамеру. Наше інтерв'ю було записано на першу касету, яка започаткувала мій унікальний відеоархів творення історії незалежності України. Газети друкували про волю трудящих, а дисидентів показували як ворогів радянської влади, яких треба спровадити за межі України. В. Чорновіл та М. Горинь виступили з офіційною заявою перед зарубіжними журналістами з проханням до керівників західних держав, Канади та США, не приймати їх у себе. Бо вони хотіли боротися за незалежність України. З другої половини 1988 р. ми почали готуватися до виборів до Верховної ради УРСР 12 скликання. Ніхто не вірив, що хтось з нас зможе пробитися до Ради. Але Закон про вибори передбачав вихід на офіційне радіо та телебачення, спілкування з людьми. У березні 1990 р. всі 24 виборчі округи Львова НРУ виграв.

– Які були контакти з дисидентами з інших республік?

– У 1988–1989 рр. В. Чорновіл та М. Горинь мали контакти з литовцями, вірменами, грузинами, азербайджанцями, молдованами. Тоді творилася коаліція дисидентів. А в 1970 рр. були контакти з окремими людьми, найчастіше з московськими дисидентами. У 1980-х рр. у Львові проходили масові заходи на підтримку подій у Литві та Естонії. У 1989 р., коли створилися НРУ та «Просвіта», вся преса друкувалася у Вільнюсі. У березні 1990 р. десь

100 патріотів, серед них 30 дисидентів, увійшли до Верховної Ради 12 скликання: В. Чорновіл, О. Шевченко, І. Стасів-Калинець та ін. У липні того ж року ми вийшли на прийняття декларації про державний суверенітет, а в 1991 р. оголосили акт про незалежність України. Тоді ми заклали наріжні каміння української державності.

Ліричний спогад

«Зателефонуй Ярославу Кендзьору, він багато знає про самвидав, та може цікаво прокоментувати ті роки як журналіст», – порадила мені Валентина Максимівна Чорновіл. Наше інтерв'ю з Ярославом Михайловичем було телефонним. Іноді переривався зв'язок, але на всі питання було отримано відповідь. Крім того, ми домовились пройтися до метеостанції «Плай» у Львівській області, тобто стежками, по яких перевозився «Український вісник».

Львівська редакція журналу «Євшан-зілля»

ІГОР КАЛИНЕЦЬ: НЕ ДИСИДЕНТ, А УЧАСНИК РУХУ ОПОРУ

Ігор Калинець – поет, прозаїк, публіцист, шістдесятник, учасник Руху Опору. Наприкінці 1960-х рр. активно брав участь у літературно-мистецьких вечорах, «квартирниках». Був заарештований у 1972 році за «антирадянську пропаганду та агітацію» та зберігання самвидаву. Наприкінці 1980-х років входив до редколегії самвидавного часопису «Євшан-зілля», також, здебільшого під час ув'язнення в Пермських таборах, писав публіцистичні тексти, за його словами – «публіцистичні речі». Заслання відбував разом із дружиною Іриною Стасів-Калинець у с. Ундино-Посєльє, Балейського району Читинської області.

Під час нашої розмови по радіо грала класична музика. Я жалью, що документи КДБ прочитала після цього інтерв'ю, у яких Ігор Калинець представлений робітниками КДБ як принципова та смілива людина, що сперечалася та не боялася наслідків. У його квартирі високі стелі та багато картин, одну з них намалював Іван Марчук.

– Почнемо з дисидентського руху. Хто такий дисидент?

– Я не вважаю себе дисидентом. Наприклад, російські дисиденти в ув'язненні називали себе неомарксистами, неоленінцями, вони залишалися з комуністичною ідеологією. Ну а у нас тут, наприклад, у Львові, погляди були націоналістичні. Тобто ми не були дисидентами, ми були в певному ідеологічному протиставленні, шістдесятниками-націоналістами.

– Але «націоналізм» – це антонім радянському «інтернаціоналізму» – одному з постулатів СРСР.

– Саме так, тому ми носили маски, вдавали радянських громадян, які хочуть поліпшити ту радянську ідеологію, зокрема її практику. І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» показував, що лінія ленінізму 1960-х рр. відійшла від комуністичної, що закладав В. Ленін. Але він певною мірою був дисидент. Проте дисидентами не були В. Мороз, І. Гель, поети. Ми вдавали, що є радянськими громадянами, але ми від школи та родини, де читали те, що абсолютно не узгоджувалося з офіційною наукою, читали нелегальну літературу, націоналістичних авторів. Тому мені важко назвати себе дисидентом, бо я нічого спільного не мав з марксизмом-ленінізмом, з офіційною ідеологією.

– Яку мету ставили у своїх творах автори самвидаву? Що не можна було надрукувати в офіційній пресі?

– Друкували критику на сучасну владу, делікатну критику на взірець Івана Дзюби. Але там не було антирадянщини. Навіть у найгострішому документі «З приводу процесу над Погружальським» не було антирадянщини, а може, я забув. В. Мороз, І. Гель, мої поезії – там нема нічого такого.

Я можу погодитися: так, ми були дисидентами. Але, скажімо, вийшов том «Рух Опору в Україні», ми вважаємо себе представниками руху Опору. Я особисто пишу себе як «шестидесятник», а не «шістдесятник», бо так милозвучніше українською мовою. Але до мене ніхто не прислуховується. Про що говорив... Цей рух Опору називається рухом шестидесятників. Всі, хто почав писати, друкуватися в 1960-ті, називають себе шістдесятниками. Але то не так. Шістдесятники – це дисиденти. Ті, які зазначені в книзі «Рух Опору». Наприклад, я не вважаю шістдесятником Бориса Олійника чи Віталія Коротича, коли вони тоді починали писати. Тільки певна частина інтелігенції, яка пішла за покликом серця, віддала себе на поталу неофіційної течії. Василь Головобородько творив в 1960-ті. Я творив ніби у 1960–1970-х рр. Потім я нічого не писав, хоча я вважаю себе шістдесятником. Неважливо, коли

починали писати: наприкінці 1960-х чи на початку 1970-х – це один рух, одна течія.

– Тоді вже була ідея незалежності України?

– Ця ідея у мене була від дня усвідомлення себе українцем, це стосувалося й 80-90% галичан, які мали виховання вдома, релігійне виховання. Читали заборонені праці. В спецфондах, архівах бібліотек працювали жінки, які, наприклад, не мали поняття про трипільську культуру. Я міг користатися тією чи іншою літературою (*І. К. працював в обласному архіві після закінчення вишу – О. М.*). Звичайно, там не було таких відвертих антирадянських авторів. Наприклад, я виніс Богдана Ігоря Антонича, інших поетів дорадянського часу. Мій учитель географії у школі мав бібліотеку, де я знайомився з письменниками, яких називали буржуазними націоналістами, як, наприклад, В. Винниченком. Ми були націоналістами, але не могли про це казати, бо це означало кінець кар'єри. Шістдесятники – це люди з масками на обличчі. Це були солідні люди, тобто старші за мене, які могли потрапити до університету лише у 1956 році, коли я вступав після школи, а вони після ув'язнення, після ГУЛАГу, смерті Ярослава Галана, коли були масові арешти української молоді – старшокласників та студентів. Після смерті Сталіна вони вийшли на волю: дехто відбув 10, дехто чотири роки. От я вчився з такими старшими товаришами. Вони не мали від нас секретів. Були ідейними побратимами-націоналістами.

– Чи вважаєте самвидав ефективним? Адже коло читачів було обмежене, як зазначено у справі «Блок». Як відбувалося розповсюдження?

– Це відбувалося дуже просто. Всі спрагли читати у Львові, тут було кілька книгарень, куди поступали українські радянські книжки. О. Олесь, М. Вороний тоді видавалися – черга була величезна. Вірші В. Симоненка,

Л. Костенко, поетів зі Сходу (*України – О. М.*) – всі їх читали та переписували, бо хотіли почути щось нове. Люди потребували читання. Це було свіже повітря. Книжки ходили по руках, їх читали десятки та сотні людей.

– Літературу переписували чи передруковували?

– Переписували під копірку, з передруком було тяжче. Машинки всі були на реєстрації КДБ. Можна було установити, якій особі належала машинка. І тоді викликали тих людей і проводили бесіди. Ми почали діставати машинки нелегально, брали напилок та «проїжджалися» по тих літерах, кожна з яких мала свій відбиток. Так робили, щоб збити КДБ з пантелику. Тоді почався самвидав, особливо політичний, про політв'язнів та захист української мови, «З приводу процесу над Погружальським» Євгена Сверстюка. Це зараз техніка така, ще й Інтернет. Наприклад, я мав роботу Івана Дзюби – це незшита книжка з окремими фотографіями. Щось рукою переписували, друкували під копірку 5-6 примірників. Але перший примірник знищувався, бо на ньому було видно відбитки машинки. Ми передавали ці тексти за кордон, на радіо «Голос Америки», «Голос Канади, потім – «Свободу». Друкували окремий збірник. Ці книжечки перевозилися за кордон.

– Як? Всіх перевіряли в КДБ.

– У 1960-х багато людей приїжджало з-за кордону. Так, всіх перевіряли детально, але когось прикордонники пропускали. Багато було книжок з діаспори, авторів Нью-йоркської групи. Я бачив документ з'їзду партії КПРС, всередині якого були тексти різних статей про ОУН, які перевозилися до нас. Тобто самвидав був такий, що йшов від нас, і той, що передавали нам різними хитрими способами. Так, невеликими тиражами, але воно в мене не затримувалося, прочитав – маю передати іншим. Всі були спрагли до літератури. Це і молодь, і старші люди, я кажу про Львів. Робив самвидав Іван

Світличний. Я йому приносив збірки, ще ми начитували тексти. Але під час арешту Івана Світличного у 1965 році у нього все вилучали. Літературний самвидав у Львові – я був вже більш-менш забороненим автором. У мене вийшла маленька книжечка в касеті – «Арфа», здається, називалася. Були там інші книжечки «паровоза», тобто про Леніна та про партію, великий російський народ і так далі. У мене такого не було. Вона вийшла, а потім кинулися тут, у Львові, та книжку заборонили. Це моя єдина офіційна книжка, видана в 1966 році у видавництві «Арфа», вона була проукраїнською. Маю на кальці надруковані мої поезії, а тут є поправа, то сам я робив ілюстрації, колаж, а обкладинку виготовив мій товариш. Я писав по дві збірки в рік для самвидаву. Робили графіку художники, зокрема Богдан Сорока. За кордоном самвидавну книжку друкували та видавали. Власне за ці книжки, та ще багато всього, мене й судили.

– Ви підписували свої твори?

– Так. Були такі, що не писали прізвищ, але від того ніякого ефекту не було. За кордоном писали, що тексти друкувалися без згоди авторів. До арешту я мав 9 різних збірок. Примірники розходилися, передруковувалися. Потім вони знаходилися у Харкові, Києві, Тернополі, містечках. Вибачте, що я нескромно говорю про себе, але знаю, що воно розходилося. Так книжка розповсюджувалася, потім потрапляла за кордон з нашого дозволу. Ми були романтиками до певної міри. У Мюнхені, Нью-Йорку, Лондоні друкували.

Проза Валерія Шевчука друкувалася в українському самвидаві. Олександр Солженіцин з російського самвидаву ходив по людях. Іван Гель поширював самвидавом листи Михайла Гориня з ув'язнення, публіцистичні твори Валентина Мороза, Івана Дзюби, Івана Світличного, Євгена Сверстюка. Нове хотілося читати.

В який спосіб відбувалася комунікація? Я, як поет, написав збілочку, робив, звичайно, десятки примірників, не тисячі. Я проводив читання у своїй

хаті. Приходило до 20 осіб. Було хрущовське приміщення. Потім запрошували до знайомих, в якесь товариство інженерів, робітників, вчителів – я там читав.

– Це кухонні розмови?

– Це були не квартирники, я б сказав – «солонні розмови». І знаєте що? КДБ постійно слідкувало за моїм будинком та будинком Стефи Шабатури, бо жили поруч. Стояли автомобілі з антенами. Так, коли хтось приїжджав з Києва чи закордону, вони про це вже знали та підслуховували. Тому мені казали, куди саме приходити, бо ходити по крокам було затяжко для КДБ. Чому я роблю такий висновок? Бо я мав десятки виступів зі своїми збірками. Пів-Львова мене слухало, і не було жодного доносу.

– Чи не було агентів там КДБ?

– Не знаю. Бо під час слідства мені не дали жодного обвинувачення, що я був там-то, на тій квартирі та читав поезії. Я переконаний, що люди були настільки чесні, що не доносили.

– Під час таборового періоду була змога надсилати твори, листи?

– Наш табір був особливий – 75-й на Уралі. Було багато творчих людей, брали участь у Русі Опору, тому виступали за статус політв'язня. Адже за все нас карали: міг не привітатися з надзорцями чи сидіти на ліжкові вдень. Ми зразу писали заяви, наприклад, якщо не дали побачення. Писали листи протесту, заяви, звернення до генсека, ООН, міжнародних організацій відповідно до тематики. Це не було в межах порядків концтабору.

З нами сиділи прибалти, колишні поліцаї, українці з ОУН-УПА. Ми попадали до гурту молодих політв'язнів, серед яких були націоналісти з Прибалтики та Вірменії. Але не завжди з нами згоджувалися російські

дисиденти. Вони були молоді неомарксистки, політв'язні, монархісти, але для них України не існувало. По загальних питаннях вони приєднувалися.

Наші публіцистичні тексти, вірші хотілося передати. Працівники КДБ перевіряли нас, а потім членів родини, щоб не винесли якусь писульку. Ми придумали таку річ – писати на такому тонкому папері для електрообгортки, дуже дрібно. Я був одним з писарів, нас було декілька в таборі. Потім це формувалося в такі кульки. Це ви не чули?

– Мені розповідала Алена Пашко, коли проносила самвидав на цигарковому папері у рукаві.

– Але коли роздягають, то ніде не пронесеш – ані в волосі, ні в вусі. Робили кульки, потім обгорталися целофаном, що потім запаювалося. Так три рази. Ми – ті, що писали, були ті, що приховували, – все було поділено, це була ціла фабрика. Декілька людей стояло на сторожі, коли я переписував. Певна сигналізація була – хтось почухав голову, наприклад. Від мене забирали тексти та переховували. Наприклад, Валерій Марченко писав великими буквами, то великі аркуші потрібно було десь приховати.

Отже, кулька обгорталася в два-три целофани. До когось повинні приїхати. Робили 10-15 кульок. Людина ковтає. На побаченні потрібно було віддати кульку, тож зняв один шар целофану. А потім ковтає той, хто їде додому чи до Москви. Приходили до Андрія Сахарова та віддавали кульку, розшифровувати, переписувати. А потім віддавали до дипломатів або закордонних журналістів. І так багато вивозилося, але багато пропадало.

Я знаю, що декілька моїх праць не пропустила Москва (*московські дисиденти* – О.М.), бо твори були націоналістичні. Потім я бачив деякі матеріали в закордонних виданнях, але деякі в кошик відправляли.

Побачення в таборі було до трьох днів. Наприклад, КДБ робило побачення раніше запланованого, щоб не встиг ковтнути ці кульки. Або за місяць переводили до тюрми у Львові, щоб не планували перевести матеріали.

Наприклад, останню книжку Стуса КДБ спалили, а там були не тільки поезії, але й переклади. Книжка знищена.

У мене є поезія відверто політична, публіцистична. Я міг писати за допомоги метафори, робив підтекст. Я писав два листи на місяць. Один – своїй дружині в табір, інший – додому, де були і вірші. Спочатку листи конфіскувались. Тоді я звертався до КДБ, що забороняють писати, як Тарасу Шевченку. Але поезія без умовностей не існує. І потім мої листи приходили додому, поезії та казки йшли додому. Я мав блокнотики та Івану Світличному писав, щоб він вивіз. Але були випадки Тараса Мельничука, Івана Світличного, Миколи Горбала, для яких писали кульок. Може було 10 листочків, я не пам'ятаю, інші запаювали в целофан. Багато втрачалось.

– У 1980-х рр. Ви видавали самвидавний журнал «Євшан-зілля»?

– Так, але тоді вже не було таких наглядів. Моя жінка (Ірина Стасів-Калинець – *О. М.*) незаконно робила велику акцію на тисячу людей, тоді її заарештували. Або до приїзду Михайла Горбачова хапали заздалегідь, щоб нічого не організували.

Але все робилось вільно, люди збирали гроші по інститутах на часопис, члени редколегії обговорювали журнал у кав'ярні, бо хата була замала. Хоча за іншим столиком слухали теми матеріалів, але вже нічого не могли з нами зробити. Тоді й виходили більш політичні журнали. В'ячеслав Чорновіл відновив свій «Український вісник». Від нас відокремився Михайло Осадчий та видавав літературно-мистецький журнал «Кафедра». Іван Гель з Михайлом Горинем видавали релігійний «Греко-католицький вісник».

– А де друкували видання, за кордоном?

– Ні. «Кафедра» була друкована, а «Євшан-зілля» ніколи не надрукувався. Один раз ми передавали самвидавні числа за кордон, але вже була майже

Україна, і чомусь його не було надруковано. Ми на машинці готували. Тільки потім колеги видали книжку «Запах Євшан-зілля», але там були вибрані твори (речі) з тих 5 томів. 6-7 томи були за часи незалежної України. Але шостий не видали. Восьмий номер був готовий, але у видавництві матеріали пропали. Хоча вже були інші часи, можна було б змиритись.

Журнал мав постійні рубрики «До джерел», «Музей Євшану» – то ми давали художні твори. Ярослав Гнатів міняв імена в різних рубриках. «Не злим тихим словом» – то був історичний календар. Рубрика «Поза межами болю» – про болючі, актуальні проблеми, публіцистика.

«Мистецтво вічне» – тут мистецька тематика. «Весела галасність» – тут друкувався автор Нектарський, бо збиралися в кав'ярні «Нектар». «Сторінки гумору» була популярною. Рубрика «Онтологія Євшан-зілля» була прообразом євшану, що використовували у нас в літературі. Ірина писала анонс перед змістом, тобто кого знищували совєти.

– Хто друкував часопис, яким накладом?

- З нашої хати виходило 5-6 примірників. Потім з іншої точки, так їх могло бути кілька десятків, всього багато. В томах Ірини я розміщую її твори з «Євшан-зілля». Обкладинку робила і Стефа Шабатура. Ми займалися не тільки журналом, але й громадськими справами. Наприклад, щоб щось помістити у «Євшан-зіллі», ми їздили в експедиції, вишукували, робили панахиди, ювілеї, віче збирали. Культурологічна група авторів мала широкий обсяг праці. Наприкінці 1980-х р. всі були на публіці, а тоді збиралася маса народу. То не була праця, що закрита в редакції. Все робили прилюдно, це було справді відродження. Часопис був як додаток до тих подій, що творилися.

Ліричний спогад

Торік взимку на кілька днів приїхала до Львова, щоб поспілкуватися з українськими дисидентами. Але Ігор Миронович переносив зустріч з дня на

день, казав, що нема чого йому додати, поки не дізнався, що приїхала з Маріуполя. Зустрів мене вдома, привітно, дві години спілкувалися, ще й дав інші контакти редакції самвидавного часопису «Євшан-зілля» (головний редактор – Ірина Калинець), та запросив на борщ власного приготування. Коли я чую «Львів» або «львів'янин», то завжди його пригадую в чорному капелюсі та пальті... Його розповіді містили спогади про дисидентів (хоча він був проти такого визначення, вважаючи, що краще його називати «шістдесятником»), про життя у Львові за радянські часи та багато іншого. У Кузьми Скрябіна є слова у пісні «То є Львів старенький, мудрий, сивий дядько, Кожному залишить кавалочок на згадку». Мені на згадку він подарував багато книг для дослідження, також казки для дітей, які передала всім трьом племінницям.

ВАЛЕНТИН СТЕЦЬОК ПРО САМВИДАВ ТА ДИСИДЕНТСЬКУ КОМУНІКАЦІЮ В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ

Валентин Михайлович Стецюк народився у 1937 році в Кадіївці Луганської області. Після закінчення спеціальності «Автоматика і телемеханіка» Київського політехнічного інституту у 1959 році служив у ракетних військах СРСР. Після звільнення в запас у 1985 році переїхав до Львова. Був членом та редактором кількох чисел журналу «Євшан-зілля». У 1988 році став членом-засновником УАНТІ (Української асоціації незалежної творчої інтелігенції), за допомоги якої була заснована премія імені Василя Стуса.

– Якщо розглядати кінець 1980-х, якою була комунікація між дисидентами?

– Комунікація була така: вони (українські дисиденти – О.М.) всі один одного знали по в'язницях, підтримували зв'язки не тільки по Україні, але й за її межами – у Вірменії, Прибалтиці. Коли почалася перебудова, ці зв'язки стали

більш інтенсивними, бо люди відчули, що можна діяти. Стосовно мене, то я приїхав до Львова після армії, шукав дисидентів, про яких чув по радіо «Свобода». Я родом зі Стаханова, служив у Москві. Тут, у Львові, я змінив свої погляди. Я знайшов братів Горинів, родину Калинців, Михайла Осадчого.

З того часу досліджую регіональне мовознавство. В Ірини Калинець було історичне дослідження. І так визріла думка, що потрібно робити культурологічний альманах. Тоді, у 1987 році, в Україні було тихо, хоча у Москві вже друкувалися журнали. Потім ми з Іриною Калинець поїхали на Донбас, бо були у нас суперечки про битву князя Ігоря з половцями. Оскільки я звідти родом, ми поїхали туди. Перед нашим від'їздом Ігор Калинець сповістив, що у «Літературній Україні» з'явилася стаття письменника Олександра Підсухи, що в Україні є таке явище «манкурства», що люди не пам'ятають свою історію. І це був певний знак, що вже можна було писати. Так з'явилася ідея створити самвидав – часопис «Євшан-зілля».

– Але вже був «Український вісник».

– Так, «Український вісник» був. Іншого не було. У Москві Сергій Григор'янц друкував «Хронику текущих событий», а в Україні здавна В'ячеслав Чорновіл видавав журнал «Український вісник». І він хотів його відновити у 1980-х рр. Тоді було питання: як саме починати самвидавівську пресу. У В. Чорновола були більш радикальні погляди. Я тоді входив до Товариства Лева, де велася культурологічна робота, проводилося відновлення пам'яток тощо. А В. Чорновіл хотів радикалізувати роботу, а тоді це було небезпечно, бо КДБ слідкувало ще.

– Як починалася робота над журналом «Євшан-зілля»?

– А Ірина Стасів-Калинець казала, що починати треба з культурологічного часопису. Ми спочатку ходили на Личаківський цвинтар, шукали там старі

могили, відновлювали їх. Потім це висвітлювали. «Євшан-зілля» складався із 400 сторінок. Перші три номери редагувала Ірина Стасів-Калинець, а потім вона пішла в політику, до Верховної Ради. Ми з Ігорем Калинцем редагували наступні числа. Її викликали в КДБ, вона доводила, що культуру треба розвивати, що немає антирадянщини, казала про гласність. Нас не чіпали, вся увага була на «Українському віснику». Також ми ходили на різні заходи, зокрема до дискусійного клубу комсомолу. Так, брати Горині, В. Чорновіл, Калинці, Я. Кендзьор зібрались на дискусію «Як забезпечити політичну незалежність партій та організацій». Я з Михайлом Горинем виступили, та після цього клуб закрили. Були вечори, зокрема Богдана Ігоря Антонича. Люди зі Сходу дивувалися, що тут так вільно говорили про заборонених письменників. У Львові співали пісні барди як Панчишин, Морозов, Тарас Чубай, поети читали вірші.

– Як готували та друкували «Євшан-зілля»?

– У мене вдома на машинці друкували по черзі з Іриною Калинець. Ще добровольці допомагали друкувати, а потім все зшивалося, ми робили п'ять екземплярів. Михайло Осадчий відділився та організував більш політичний журнал «Кафедра».

– Як збирався матеріал та планувався номер журналу?

– Ігор та Ірина Калинці розробили постійні рубрики і назву. Ми збиралися двічі на день у кав'ярні, щоб зробити п'ять примірників. А там була вся інтелігенція. Чутки, як пожежа в степу, розповсюджувалася про наш журнал. Також ми видавали дайджест, де не все друкували. У нас був зв'язок з Українською центральною інформаційною службою у Лондоні, куди відправляли матеріали через факс Михайла Осадчого, безконтрольно передавали інформацію. А потім «Радіо Свобода» передавала інформацію

сюди, на Україну. Невдовзі ми (В'ячеслав Чорновіл від «УВ», Михайло Осадчий – від «Кафедри», я – від «Євшан-зілля») їздили у Ригу на Перший з'їзд незалежних журналістів, який організував Сергій Григор'янц. Він хотів створити Спільку незалежних журналістів Радянського Союзу. Але українська делегація виступала проти створення такої спілки. Ми вже без проблем ходили з прапором у Прибалтиці по Ризі, Вільнюсу.

– Чи була створена спілка незалежних журналістів?

– Ні. Але з Москви надсилали поштою матеріали «Хроніки...».

– Скільки номерів журналу було видано?

– Всього вийшло п'ять випусків. Шостий не вийшов – його готував Київ. Сьомий масово поширювався, його було надруковано типографським способом. Ми випустили 5 номерів. І преса вже почала друкувати схожі матеріали, відчули, що вже можна. Тоді самвидав культурологічного спрямування втрачав актуальність. У Києві Микола Жарких видавав журнал «Спадщина» і думали шостий номер випустити від київських журналістів. Тексти було зібрано та загублено, за яких обставин – неясно. Але він був. Сьомий вийшов при незалежності України. А нумерація пішла далі, бо думали шостий відновити. Сьомий було надруковано типографським способом, офіційно, але він не мав зацікавлення у читача.

– А який наклад був у часопису?

– Це важко сказати. Точно знаю, що четвертий номер мав наклад біля 80 екземплярів. Бо тоді люди робили секретно в цілому журнал чи окремі статті. А пізніше, під час незалежності, почали говорити, хто що друкував. Багато хто робив копії. А «Кафедру» робили на папері десь по 10 копій спочатку.

Я писав і до «Кафедри», де була моя фраза: «Хто бажає світити для народу, не може відриватися від нього дуже далеко, щоб його вогник не загубився в темряві». Тобто я мав на увазі, що радикальні гасла не сприймалися. І що потрібно було вести роботу поступово. Товариство Лева, власне, вело таку роботу: організовували вертепи, котрі були заборонені. Вже приходила свобода, але різко не казали про незалежність. Конференцію Товариства Лева КДБ хотіли заборонити, хоча туди приїхали гості зі всього Союзу. Ростислав Братун виступав. Все робилося поступово, та КДБ не знало, як реагувати, адже не було екстремізму. Люди масово йшли на Личаківський цвинтар упорядковувати могили, і це вже не можна було просто так зупинити. І з виборами до Верховної Ради вже самвидав не був актуальний.

Ліричний спогад

Завдяки Ігорю Мироновичу я познайомилася з Валентином Михайловичем. Інтерв'ю проходило у одній з львівських кав'ярень. Валентин Стецюк дав повну картину умов створення та функціонування часопису «Євшан-зілля». Вагомою допомогою у дослідженні дисидентських комунікацій стала подарована ним рідкісна книга «Аромат Євшан-зілля» – знахідка для публіцистів.

Дніпровська редакція журналу «Пороги»

ОРИНА СОКУЛЬСЬКА ПРО ЖУРНАЛ «ПОРОГИ»

Орина Сокульська – співзасновник журналу самвидаву «Пороги» у Дніпропетровську. Зараз займається громадською діяльністю у Києві.

На сьогодні є головою Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих. Народилася 10 березня 1952 року. в с. Лужки Долинського району Івано-Франківської області. Навчалася та спілкувалася з З. Красівським, Я. Лесів, П. Заливахою, за спогадами, збирались «камерно», її чоловік І. Сокульський поєднував «Схід-Захід» у Дніпропетровську. І. Сокульський та О. Сокульська були членами Української Гельсінської спілки, потім Української республіканської партії. Наприкінці 1970-х рр. зустрічалась в Карпатах та товаришувала з М. Горинем, О. Горинь, З. Красівським, І. Сокульським, Я. Лесів, М. Гелевою. П. Розумним, О. Антонів, разом обмірковували створення Української Гельсінської групи. Під час другого заслання І. Сокульського писала заяву на ім'я М. Горбачова. Передавала в самвидав матеріали чоловіка, зокрема, винесла його заяву на п'яти цигаркових паперах, які транслювалися на закордонних радіостанціях «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки», «Свобода». Опублікувала епістолярну спадщину І. Сокульського.

– Як готувався та виходив самвидавний журнал «Пороги»?

– Було підготовлено 9 чисел. Але дев'ятий номер не вийшов за кордоном, тому фактично ми випустили 8 чисел журналу «Пороги».

Про головного редактора часопису І. Сокульського писали в своїх спогадах В. Платонов, Л. Степовичка, В. Чемерис, О. Мартиненко. З творів І. Сокульського опубліковано «Листи на світанку», «Означення волі», «Листи до Марічки», «Вибране». Журнал «Пороги» перевидавали у видавництві «Смолоскип».

– З кого складалася редколегія?

– Крім нас з Іваном, Ю. Вівташа та Р. Лиши був із Донецька правозахисник Г. Гребенюк, Я. Гунза з Донеччини, але потім підключалися в різні часи інші люди, хто як міг. Вони приїжджали до Дніпропетровська, відвідували тут цікаві зустрічі. Фактично журнал робився в моїй хаті. Ми друкували, набирали на машинках, збирали матеріали. Журнал народжувався на вул. Маршала Конєва (тоді вул. Миру), 3.

У нас вдома збиралися на вечір, адже почалося національне відродження, створення Народного Руху України. Це кінець 1980-х рр. Тому багато подій відбувалося у нашому приватному будинку на околиці міста. До нас всі з'їжджалися, проводилися дискусії. Іван Григорович якраз у серпні 1988 р. повернувся з Кучино, з Уралу, один з останніх визволених політв'язнів. Він одразу увійшов до національно-демократичного руху.

– Чи можна назвати журнал «Пороги» провідним журналом Східної України?

– Так, на сході країни фактично це був єдиний самвидавний журнал. Адже ставилися питання національного характеру. Часопис був культурологічного та мистецького, філософського спрямування. Він був знаковим виданням.

– Чи було ризиковано організовувати самвидавний журнал у другій половині 1980-х рр.?

– Звичайно, ми розуміли, на що ми йшли. Але люди, як І. Сокульський, що мав 10 та 5 років ув'язнення як небезпечний рецидивіст, адже вступив в Українську Гельсінську групу, на це не зважали. З другого боку, була Московська правозахисна група, де люди вже відсиділи та казали: «Ми пройшли великі університети у Мордовії». Отець І. Лесів та І. Сокульський свій

досвід називали університетами. Вони сиділи з російським дисидентом Ю. Орловим, українським дисидентом С. Караванським. Багато людей, хто з ними сиділи, мали по 25-30 років ув'язнення. Перед ними звільнили Й. Сліпого. У ті роки також приходили молоді люди з запалом щось робити. Мій чоловік ніколи не розповідав про тюрму в деталях. Якщо ти сам собі не тюрма – то нема тюрми. Інколи ти можеш долати всі перепони. Звичайно, знали, як добивали В. Стуса, О.Тихого, В. Марченка, ці люди були відважні. Тому дисиденти, які відновлювали незалежність України, були справжні державні мужі. Для них була честь понад усе, а матеріальне заохочення – дріб'язок.

– Яку роль віддавали в журналі релігійній тематиці?

– Дивіться, як у нас формувалася ця тема. Я – греко-католицького віросповідання, мій брат був греко-католицький священник. І. Сокульський був православним Київського патріархату. Тобто це не шкодить людям жити, адже не було фанатичної віри. Різні церкви, але Бог один. Всі доходили до нього своїми стежками. Кожна людина йде до Бога, як вона вміє. Важливо жити за всіма чеснотами, які дають і 10 заповідей. Цьому присвячували свої матеріали автори журналу. Редактор І. Сокульський завжди виступав на захист Греко-католицької церкви наприкінці 1980-х рр., так бабусі таблетками його закидали, бо не мали каміння. В Україні різні церкви, і це необхідно було прийняти людям.

Радянські газети цю релігійну тему не піднімали, бо уніати були уніатами. Показували страшні речі про А. Шептицького. Ми знаємо, що Й. Сліпий та А.Шептицький робили багато добрих справ, в тому числі меценатську. Церква підтримувалася. Допомогали, незважаючи на національність. Талант та дух людини були понад усе. Важливо, щоб людина до чогось прагнула. Советська влада доводила цю тему до абсурду. А зараз розуміємо, що якої високої

моральності були ці люди, про них треба було писати. Вони допомагали суспільству.

– **Чи був реалізований проект клубу «Пороги»?**

– Проект «Пороги» не вдалося розгорнути. Але я Вам скажу, що художник із Дніпропетровська, оформлювач журналу С. Алієв-Ковика робив трафарети для часопису, він започаткував мистецький клуб «Пороги». Спочатку збиралися вдома, потім художники мали свою майстерню у центрі міста, яку очолив С. Алієв. Він з самого початку працював з І. Сокульським.

– **Дякую, що приділили час!**

– Дякую, Олено, що цікавитися журналом «Пороги».

ЮРІЙ ВІВТАШ ПРО ДОСВІД У ЖУРНАЛІСТИЦІ, САМВИДАВ ТА КОНТРАКУЛЬТУРУ

Юрій Вівташ – журналіст, прозаїк, публіцист, художник. Він – активний учасник дисидентського руху, співзасновник дніпропетровського самвидавного журналу «Пороги». Народився на Дніпропетровщині. У 1968–1970 рр., по закінченні Китайгородської СШ, працював редактором багатотиражної газети радгоспу «Чаплинський» на Дніпропетровщині. У 1970 р. вступив на факультет журналістики Московського університету. Наступного року був виключений. З 1972 р. працював літературним редактором районної газети «Нові рубежі» в с. Криничках Дніпропетровської області.

Головний, засадничо-світоглядний твір Ю. Вівташа «Чорні кульбаби» поширювався у самвидаві в Росії, Україні та за кордоном (був надрукований лише 1992 р. в латвійському незалежному журналі «Родник»; переклади українською мовою його фрагментів – у журналах «Україна» та «Сучасність»,

1991). З 1975 р. був звільнений з роботи за матеріали, що мали «антикомуністичний» характер.

У середині 1970-х рр. мав зустрічі з братами М. і Б. Горинями, З. Красівським, О. Заливахою, Я. Лесівим, Р. Лишею, І. Сокульським, з якими обговорювали створення УГГ. Почав писати українською мовою. Неодноразово мав у помешканні таємні обшуки. Працював бетонщиком у місцевому Царичанському райкомунгоспі. У 1983-1987 рр. працював в одній з Дніпропетровських бібліотек.

Наприкінці 1980-х рр. долучився до створення в Дніпропетровську перших осередків НРУ, товариства «Просвіта», першої громади УАПЦ, був членом обласного Комітету порятунку Дніпра і Придніпров'я. У 1988 р. з Р. Лишею брав участь у зібранні Українського культурологічного клубу в Києві.

З 1991 р. почав друкуватися в офіційній пресі: «Літературна Україна», «Українське слово», «Образотворче мистецтво», «Артанія», «День», «Дзвін», «Наша віра».

– Як народилася ідея назвати журнал «Пороги»? Як збиралася інформація, як виготовлявся журнал?

– І. Сокульський, наш друг, повернувшись з ув'язнення у 1988 р., прагнув продовжувати активну суспільно-політичну діяльність, і вже був для того більш-менш сприятливий контекст, національне відродження почалося в Дніпропетровську, тоді організовувався Народний Рух України. І. Сокульський як від природи талановитий поет, організатор, політик запропонував робити самвидавний журнал в числі інших самвидавних часописів України. І наше видання виявилось одним з кращих. «Український вісник» В. Чорновола, «Євшан-зілля» І. Калинця вже активно видавалися.

Назва «Пороги» з'явилася, по-перше, через відомі затоплені пороги в Дніпропетровську як образ болі. По-друге – «Пороги» – це рубежі перед чимось новим. Взагалі, в журналі мало було регіонального. Ми обговорювали назву в

нашій з Р. Лишею квартирі та зупинилися на «Порогах». М. Коцюбинська (дисидент, літературознавець – *О. М.*) добре оцінила наш журнал як українське культурне явище. І «Пороги» стали виданням всеукраїнського масштабу, його поширювали по бібліотеках світу, зокрема, він був переданий до бібліотеки Конгресу, поширювався бібліотеками університетів тощо. Журнал був належним чином оцінений.

Редактор «Порогів» І. Сокульський та оточення створювали журнал такого консервативного, народницького, історичного, музейного напрямку з національно-виразною ідеологією. Це як образ української просвіти. А ми з Раїсою (Лишею – *О. М.*) хотіли реалізовувати ідею журналу в сучасних українських формах. Там є естетичні пласти: модернізм та авангард впливали на культуру, були присутні історичні, церковні матеріали. Все це зшивалося в один альбом, який живе своїм життям і багато важить. Як казала М. Коцюбинська, це вершинне досягнення української культури.

– Чи це був провідний журнал на Східній Україні?

– Журнал мав неповторний дніпропетровський дух, але там були автори зі всієї України, в тому числі, з Західної України. С. Сапеляк робив журнал у Харкові, але він довго не виходив. Дніпропетровський часопис був дисидентський та замовчуваний порівняно зі Львовом і Києвом. У нас все блокувалося, тільки зараз починають відкривати, що було в ті 1980-ті рр.

– Як офіційна преса реагувала на появу «Порогів»?

– Я Вас трохи розчарую. В ті часи (друга половина 1980-х рр.) владі місцевій та республіканській було не до культурологічних видань. Тому ніяк не реагували. Адже виник Народних Рух України, товариства «Просвіта», «Меморіал». Звісно, було цькування дисидентів у пресі. Доставалося й редакторові І. Сокульському, але не у зв'язку з «Порогами», а у зв'язку з його

активною діяльністю в НРУ. Загроза реваншу була, було цькування політичних організацій та певних людей в Дніпропетровську.

– Ваші матеріали були написані на релігійну та культурну тематику. Чому такий вибір?

– Такий час був, адже не було заборон та почалося національне відродження. Писав на глибокі національно-церковні теми. Багато хто був захоплений тими процесами і бачили в них перспективи. Але до чого це призвело, ми бачимо: у Москві сформувалася тоталітарна церква. Українські церкви не стали двигуном суспільного розвитку. Адже по всьому світу була криза, та за часом постмодерна не встигали. Необхідно було модернізуватися, уточнювати свою мову. В час ейфорії від свободи з'явилась можливість релігійну тему відкрити, прорубати. Історична українська церква була зібранням вільних громадян, вона не пригнічувала особистість, а давала силу. Тому в «Порогах» тема і греко-католиків підтримувалася. На той час важливим елементом було відродження, навіть в політиці. Як це поступово розвивалося, ви можете бачити й сьогодні, все знаходиться в глибокій кризі структур, ідеології. Проблеми ці були і в офіційній пресі. Часи піднесення змінилися на період кризи та стагнації. Відрив від тоталітаризму був поступовий. Чому я про це писав у статті «Йосип Сталін – суперзірка», адже сталінізм відродився у нових формах. Тоталітаризм виявлявся як обрив комунікації в суспільстві, обривання циркуляції сенсів, адже були залякані страхом індивіди, використовувалася підміна значення слів, відбувався моральний розлад у радянському суспільстві. Здавалося, що його вилікують формальні свободи, ринок, але тоталітаризм не знищений. Один з батьків тоталітаризму – це Сталін. Нам це треба ще розхльобувати. У статті підкреслена ця проблема, важлива на той час. Але і зараз про це треба писати. Тоді, свого роду, культура та релігія були як елемент відродження людини. Твір «Чорні кульбаби» було надруковано у 1990 р. у видавництві «Роднік», до цього поширювали самвидавом.

– Як виготовлялися «Пороги»?

– У І. Сокульського журнал робили вручну. Машиністка давала роздруковані сторінки, куди клеїлися фотографії, потім їх брошурували. Близько 10 примірників робили. Потім вони розсилалися до центру, за кордон, зокрема до Москви. Журнали мали резонанс. Деякі примірники вихопили в аеропорту та знищили, деякі були знищені під час погрому у вільнюському телецентрі. Католики з Литви тиражували «Пороги». Мені вдавалося робити фото до журналу кустарно, але любовно. Останній номер не вийшов, бо не було грошей. Його не друкували.

– Яка була атмосфера роботи в редколегії?

– Коли звільнили у 1972 р. П. Шелеста з Києва, який дозволяв культурні заходи, почалася наростаюча реакція, т. з. мала коліївщина, тобто арешти, що продовжувалося до смерті Л. Брежнєва та Ю. Андропова.

Коли почалася «перебудова», з'явилося коло свідомих, незалежних людей. Роль закордонного радіо була величезною, хоча його слухали і радянські люди. Були на радіо й цікаві джерела інформації. Можна було прослухати відомі заборонені книжки. Провідні – це «Радіо Свобода», «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки», а інші радіо були другорядні, тобто державні радіостанції Канади, Франції, Ватикану, їх навіть слабо глушили. А попередні глушили особливо люто, тому що їх програми творилися на високому професійному рівні і впливали на широке коло громадян, тим більше дисидентів. Журналісти «Радіо Свобода» високо оцінювали журнал «Пороги» та називали його подією року в галузі культури у 1989 р.

– Чи вважаєте себе дисидентом та чому?

– Я вважаю себе дисидентом-преміум, я продовжую бунтувати, не став конформістом. Сімдесятники – це група людей, яка виявилася твердішою за шістдесятників, які були більш схильні до конформізму. Деякі були бунтарями або при владі. А сімдесятники якщо не спилися, то вони готувалися пресом 1970-х рр., а не під час «хрущовської відлиги». Я не маю орденів, маю активне або пасивне замовчування.

– Як розумієте поняття «контркультура», яке також часто зустрічається у журналі?

– Дуже важливо, як формувався дисидент. Не тільки на національній риторичі. Важливо пережити практику контркультури. Це особливий бунтівний спосіб життя, що не притаманне для радянського суспільства. Контркультура – це ідеологічне явище 1960-х рр. Його ідеолог Г. Маркузе проповідував ідею великої відмови. У мистецтві створювалися радикальні культурні явища. В Україні більш цікавилися національною культурою. Ми з Раїсою ширше дивилися на це питання в світовому контексті, у всіх формах виразу (літературі, фотографії). Контркультура була більш характерна для Москви та Ленінграда, не так для України. В широкому сенсі будь-яке дисидентство є контркультурою. Сидіння на кухнях, читання віршів у колі знайомих - це теж елементи дисидентської контркультури. У Львові був журнал «Скриня», де також це питання висвітлювали. Але редакція погано закінчила: кого заарештували, а хто спився та помер.

– Ви працювали журналістом, тому як професійний комунікатор створили альтернативну пресу. Розкажіть про свій досвід.

– Я працював в 1972-1975-х рр., в часи «маланчуківщини», журналістом у районній газеті «Нові рубежі», був звільнений за погляди, не які виявляв у статтях, а з інших джерел. Є життя поза редакцією. Мене терпіли понад три роки. Я був орієнтованим на російську культуру, може, це мені пом'яшило

ситуацію. А звільнили мене, коли сильно побили на набережній Дніпропетровська, але офіційно казали, що був п'яний та впав кудись. В редакції було щільне стеження. Підслуховувався телефон редактором.

– Як комунікація редакції журналу проводилася з іншими республіками? «Пороги», крім Вільнюса, куди ще поступали?

– Журнали поступали від І. Сокульського до Москви, бо без неї не могли обійтися. А звідти куди їх направляли – не знаю. Солідарність національних демократичних сил була та збереглася. О. Сокульська займалася міжнаціональними комунікаціями в редакції.

РАЇСА ЛИША ПРО САМВИДАВНИЙ ЖУРНАЛ «ПОРОГИ» ТА КОНТРКУЛЬТУРУ 1980-Х РР. У ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ

Раїса Лиша – українська поетеса, художниця, публіцист, головний редактор журналу «Наша віра». Народилася 2 жовтня 1941 р. у с. Єлисаветівка Дніпропетровської області. За освітою філолог, працювала журналістом у виданнях «Україна», «Київ», «Дзвін», «Сучасність», «Світовид». У 1970-80-ті рр. написала та розповсюджувала в самвидаві поетичні збірки «Скитська баба», «Вертепне», «З води й повітря», фантасмагорію-фесрію «Сніговий монах». У 1988 р. поезія Р. Лиши трансливалися на радіо «Свобода». Разом із своїм чоловіком Ю. Вівташем, а також І. Сокульським та О. Сокульською у 1989 р. організувала самвидавний літературно-художній та громадсько-політичний журнал «Пороги». У 1990 р. була учасником Всесоюзного фестивалю української поезії «Золотий гомін» та стала лауреатом премії ім. Василя Стуса.

Окрема частина доробку – есеї та статті з образотворчого мистецтва, поезії, культури, релігії. Малярські твори Р. Лиши було презентовано на виставці альтернативної образотворчості поетів «Прощання з кометою» в музеї Івана Гончара.

– Як виготовлявся, оприлюднювався, зберігався та якими каналами передавався самвидав у 1960–1989 роки?

– Самвидав був фактично невід’ємною ознакою того часу. В умовах тиску на вільне слово й тотально контрольованої інформації самвидав неминуче мав з’явитися, бо життя (людини й суспільства) потребує правди і глибини смислів. Тому, звісно, такі тексти, як листи А. Сахарова чи інформація про розстріляних у 30-ті роки українських письменників пропонували читати тим, кому довіряли. Журнал «Дукля» і все закордонне також вважались небезпечними, як і «Новый мир» і т. п. Але й вірші Василя Симоненка, переписані мною з офіційно виданої в Україні книжки, були крамолою. Під час обшуку мені доводилось про них та деякі свої виписки (приміром, з текстів Серена К’єркегора) казати, що то з легальних видань журналів чи книг. І прозвучала тоді фраза: «Типовий самвидав». А ми, ясна річ, прагнули читати все, що було свіже, правдиве і глибоке. Наприклад, надруковану на машинці і зшити голкою збірку поезій Василя Голобородька у 1977 чи 78 р. хтось передав Іванові Сокульському. І це було моє найперше знайомство з творчістю видатного поета нового українського часу. І в офіційній пресі шукали правду між рядками. До речі, навіть підкреслювати щось у певних виданнях було небезпечно. Так, у мене зникла книжка Леся Танюка про Мар’яна Крушельницького, якийсь том із щоденників Довженка.

У 60–70 рр. в Дніпропетровську у затхлій атмосфері безмов’я і безмислія певною віддушиною був магазин «Иностранная литература», де ми зазвичай купували польський журнал «Projekt» та інше. Цікаво було також читати книжечки, в яких розвінчувався «український буржуазний націоналізм» та знаходити справжнє між рядками. Хотілося зрозуміти, чому той «український буржуазний націоналізм» такий страшний саме для українців. Мені теж накинули той ярлик, хоч я прагнула лише правдивого визнання й поваги до своєї мови й культури.

У Дніпропетровську (нині – Дніпро) в домі Олени Федорівни та Олександра Олексійовича Кузьменків (обоє – колишні політв'язні, діячі ОУН та УПА) наче сам собою виник у 1970-ті роки своєрідний культурний центр, де збиралися поети, художники, просто мислячі особистості. Де звучала бандура, і донька господарів Оксана не лише грала й співала, а й komponувала пісні.

В такому невимушеному спілкуванні творився живий дух справжнього національного життя. До Кузьменків приїздили інакодумці з Києва, зі Львова, з Москви... І звісно, привозили якісь тексти самвидаву. Перепинити ці зустрічі не змогли ні погрози, ні провокації, ні виклики (особливо господарів) у певні інстанції. В тому колі прямо говорилося про Україну, арешти інтелігенції, про поетів, що не вписувалися в рамки совєтччини.

Познайомив мене з цією чудовою родиною у 1975 році поет і дисидент з м. Кам'янського (Дніпродзержинська) Володимир Сіренко.

Наш невеличкий поетичний гурт склався так само вільно й природно – з самої потреби творчого спілкування. Іван Сокульський саме повернувся з першого ув'язнення (фактично він карався передусім за відомий «Лист творчої молоді» на захист української мови. На момент його арешту я ще працювала в «Прапорі юності» і ми не були знайомі). Нарешті 1976 р. ми зустрілися. Іван перебував під наглядом. Я на той час вже була позбавлена можливості працювати в пресі і друкуватись. Після тієї зустрічі Іван з Орисею запросили мене стати хрещеною їхньої крихітної доньки Марієчки. На тих хрестинах також ми зустрілися з Юрієм Вівташем.

Все ніби просте, звичайне. А проте нас трактували як вороже совєтській владі «націоналістичне зборище» (про що мені прямо було сказано під час виклику на розмову). І наше коло друзів намагались розбити, припинити спілкування. А 1980 року, після обшуків у нас з Юрієм та в Івана Сокульського, хотіли підвести під суд як організацію. Під час допиту слідчий дуже добивався, щоб я сказала, хто друкував мої вірші (а це було сторінок може сорок або й менше надрукованих Орисею), а коли я твердила, що сама надрукувала, погрожував арештом «за небажання давати покази».

Відтак навіть не «виготовляючи» тексти для поширення, а лише складаючи вірші «для себе», як я відповідала тоді, ми постійно перебували під загрозами і тиском. Наші твори не мали шансу бути надруковані. Мої вірші в офіційному «попередженні» були оголошені «ідейно шкідливими». Навіть те, що я їх читала декому, будучи в гостях у Львові, стало предметом «розмови».

По суті, мене і Юрія, й Івана переслідували за творчість, ніде не опубліковану, за незалежну приватну думку. Тиск чинився в усіх сферах суспільного становища: скорочення з роботи, загроза не отримати житло, мінімальна зарплата і багато іншого. Одне слово: *відщепенці*, як тоді нас, впертих ідеалістів, називали.

А Юрія Вівташа зненацька напередодні московської Олімпіади було запроторено до психлікарні за «тунеядство». І не швидко його вдалося звідти витягнути. Знов таки, постраждав того разу за поезію, за його видатну поетичну філософську прозу «Чорні кульбаби».

– Чи брали участь у культурних акціях дисидентів і яких саме?

– Якщо говорити про Дніпропетровськ 60–70-х років, то в такому «закритому» для іноземців місті важко уявити якісь акції, окрім хіба студентських на кшталт читання віршів на могилі князя Святослава, що пов'язане з Іваном Сокульським. Або, приміром, дискусії про західних художників-абстракціоністів на філфаці Дніпропетровського університету 1961 р., коли я навчалася там ще на другому курсі. Акція завершилася для її учасників неприємностями. До мене в гуртожиток прибула делегація від комсомольської громадськості та вимагала прибрати репродукцію картини, вже й забула якого художника, «Дівчинка з кубиком», що висіла у мене над ліжком і дуже мені подобалась. І нічого в ній аж такого страшного не було: задумливе обличчя, заглиблений в себе погляд, чорне волосся, і перед нею на площині кубик, з темною тінню.

До слова, саме в той час почалося переслідування поетів і мистців за т. зв. «формалізм» та «абстракціонізм». Заборонялися виставки звинувачених у «абстракціонізмі», критики громили поетів, запідозрених у «формалізмі». Ярлик формалістів приліпили навіть Миколі Вінграновському, збіркою якого «Атомні прелюди» я була захоплена.

Але в 1970-ті роки, з ініціативи тих же Кузьменків та поетів Володимира Сіренка й Олеся Завгороднього, в місті влаштовували святкові березневі зібрання в Шевченкові дні біля пам'ятника поетові на т. зв. Комсомольському (насправді, історично – Самарському) острові, які розганяла міліція. Мені в той час не довелося там бути. Брала участь пізніше, коли міліція вже не розганяла людей, але оточувала й не давала підходити тим, що прибували. Взагалі, пам'ятник Шевченкові над Дніпром на Самарському острові завжди був місцем особливої уваги і якоїсь аж містичної невимовної напруги.

Головною дієвою силою дисидентства, що справила історично вагомий вплив на суспільство, мені уявляється сама незалежна творчість і смілива правдива думка.

Якщо говорити про мету, то нашим може й підсвідомим устремлінням було повернути в простір життя світоглядні символи і відновити цілість українського духу, обжити простір і пам'ять історичних шляхів, віру, силу слова...

Скажімо, ми відкрито всі разом понесли Марієчку до церкви хрестити. Святкували Великдень, Трійцю, Різдво... Тоді як міліція проганяла молодь, багатьох студентів ловили на Великдень біля храму, записували... Влада намагалась усі ці звичаї знищити. Атмосфера часу зяяла пусткою.

Пам'ятаю, як, здається, 1978 року ми так і не змогли потрапити до церкви на Огріні на Великодню всенічну. Міліція не пропустила. Тоді й написався мені вірш про Великдень, де «Тремтить угорі весна...»

У другій половині 80-х, коли почалася «перебудова» й утворилися осередки Народного Руху України, Товариства захисту української мови, перші громади УАПЦ, екологічний рух (зокрема, за порятунок Дніпра і дніпрових

плавнів), – наша з Юрієм участь у громадських акціях була постійна. Не раз їздили і до Києва, щоб узяти участь у протестних демонстраціях за звільнення політв'язнів та інших подібних заходах. Так, на запрошення Михайла Гориня приїхали і на організований ним незабутній всеукраїнський Ланцюг Злуки (1990 р.).

Перше публічне читання власних поезій також відбулося у Києві 1988 р. на зібранні Культурологічного клубу. Юрій теж мав тоді свій виступ.

На Дніпропетровщині запам'ятали свято 500-ліття Козацтва біля скитських курганів в околицях Нікополя, куди стеклася вся Україна. Але потрапити на свято через перепони й кордони міліції було нелегко. Зате яке духовне піднесення спізнали. Люди з жовто-блакитними прапорами на курганах. Співають, промовляють, посміхаються... Наче вперше на світ народилися. Море народу. Душа в небі. І гасло, що тоді звучало наче молитва: «Єдність!!!!»

1988 р., коли повернувся з другого ув'язнення Іван Сокульський, ми вирішили створити літературно-мистецький та громадсько-політичний журнал, який назвали «Пороги».

Власне за натурою я «не партійна» людина. Але Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції – неформальне об'єднання, яке базувалося на світоглядно-творчій основі й особливо проявило себе в 1970–1980-ті роки, це було саме те, що мені і Юрію повністю підходило. Тут ти сам, без жодної бюрократії, мав діяти, за власною волею, і таким чином творився єдиний простір дії однодумців, визначалися потреби часу, висвітлювався шлях українства, підтримувалась творчість і народжувалась велика дружба.

Президентом УАНТІ на зібранні у Львові обрали Євгена Сверстюка. То саме УАНТІ заснувала в 1989 р. літературно-мистецьку громадську премію імені Василя Стуса. Найпершим лауреатом став Іван Світличний. Я отримала цю нагороду наступного 1990 року.

– Як Ви оцінюєте роботу в офіційній радянській пресі? Як відбувалися репресії в інформаційній пресі?

– Я не уникла ілюзій, що працюючи в офіційній тодішній пресі, можна правдиво й цікаво писати про світ і людей. Однак, потрапивши в районну (поруч з Дніпропетровськом) газету, побачила настільки гнилу фальшиву атмосферу, що сама кинула ту роботу через кілька місяців. В обласній комсомольській газеті «Прапор юності» все ж таки були моменти живого слова. Але назагал треба було відмовитись від правдивого бачення речей і не порушувати догм ідеології. Тож багато моїх матеріалів не друкували. Зокрема, про славетний Троїцький собор у козацькій Новоселівці (Новомосковську), де я бачила складені як попало величезні унікальні ікони XVIII ст., доля яких турбувала багатьох свідомих українців.

Одного разу головний редактор мені прямо заявив: «Газеті потрібна не творчість, а стандарт». Ну, а як ще й потрапила в поле зору КДБ, то питання про подальшу працю вже не стояло. Зізнаюсь, що коли вийшла з тої густої атмосфери фальшу (особливо після «всенародного» погрому роману О. Гончара «Собор» та суду (на який мене не пустили) над Іваном Сокульським та іншими причетними до Листа творчої молоді Дніпропетровська на захист української мови), – на душі, незважаючи на все, враз полегшало. Адже помножувати облуду, хоча й помимо волі, є найгірше для людської душі.

Потім я працювала в філії проектного інституту Діпроводгосп літредактором технічних текстів російською мовою. Отже, була відлучена і від журналістики, і від української мови та негайно й доволі брутально виселена з гуртожитку обкому комсомолу. Однак і в Укрдіпроводгоспі не було спокою. А оскільки я працювала сумлінно, ще й свідоцтво «ударника комуністичної праці» начальник видав необачно, то розбирали на зборах за те, що «бере роботу додому...», та ще й до неї приходять хлопці у вишиванках» (це, бувало, поет Олесь Завгородній часом заходив на хвилину прочитати нового вірша та перемовитись). Цілий рік не давали мені навіть тимчасової прописки, незважаючи на щирі згоду господині, в помешканні, яке ми винаймали з Юрієм, через що не мала права стати в чергу на отримання житла. Коли ж

питала в міліції, чому не дають прописки, там нічого певного не казали. Та врешті той начальник не витримав і бухнув мені: «А Ви не знаєте?!»

І безконечне відсування в черзі на житло, і погрози скорочення з роботи, відсутність прописки – то були либонь найпоширеніші методи тиску на інакодумців. Й врешті ту посаду літературного редактора таки скоротили, коли наблизився момент отримати житло. Однак щось там сталося, запропонували ще попрацювати, доки отримаю квартиру, мовляв, десять років чекала. І я погодилась... Буду собі щось писати й малювати. І що дивно, я помітила тоді, що директор Діпроводгоспу був радий такій розв'язці. Як видно, співчував. Така була епопея «великої зони»...

Попри все і в інституті, і в «Прапорі юності» були й цікаві, розумні та добрі люди, які намагалися щось змінювати. Від них залишалося в душі щось непогасне, золоте. Мені подобалось писати про зустрічі з неординарними особистостями, про вистави молодіжного театру, про кіно, живопис... Щоправда, якось так виходило, що писати бажалось саме про тих митців, яким не давали здійснити свій творчий потенціал, і вони змушені були виїхати з Дніпропетровська. Як ото й Микола Малишко (цьогорічний лауреат Шевченківської премії) та Ніна Денисова, що втекли до Києва.

– У 1988 р. Ваші вірші транслиювалися по радіо «Свобода», і їх було названо «Подією року». Як їх передали на радіо?

– Точно сказати не можу. Думаю, що через Івана Сокульського, який запропонував мені дати вірші для львівської самвидавної «Кафедри» Михайла Осадчого. Вони, напевне, й передали їх Надії Світличній на радіо «Свобода». Для мене то було великим сюрпризом, коли Іван повідомив, що буде така передача.

– Як народилася ідея назвати журнал «Пороги» у Вашій квартирі? Чому виникла потреба видання журналу? Які, на Ваш погляд, були завдання журналу в той час?

– Ідея журналу ще раніше носилася в повітрі, роїлася в нашій свідомості. Хоча б тому, що накопичувалося написане і просилося вийти в життя. І в самому суспільстві наростала напруга нових невимовлених смислів. В глибинах суспільної свідомості нуртувала тривога порожнечі. Воно потребувало правдивого вільного слова, як повітря, щоб повернути собі загублену справжність життя. Потреба таких незалежних видань у 1970–1980-ті роки назріла і гостро стояла в цілому часопросторі України, як доконечна умова розвитку. І вони з'явилися: «Кафедра» Михайла Осадчого у Львові (де вперше 1988 р. була опублікована добірка моїх поезій), «Євшан-зілля» у Коломиї, «Кальміус» на Донбасі... І наші «Пороги» – перше вогнище свободи слова і думки на Січеславщині.

Поява незалежних літературно-мистецьких і громадсько-політичних часописів, на мій погляд, попри мізерні наклади, мала величезне історіо- й культуротворче значення. Це був глибокий вияв сили українського духу й багатовікової культури, що скинула з себе нав'язану їй облуду. Тим паче, що видавались ці самвидавні журнали вже не підпільно, а відкрито, хоч і в несприятливих та непевних обставинах.

Іван Сокульський, звісно, був безробітний, Юрій Вівташ – також. Оріся дивом трималася в школі. Я 1988–89 р. теж була вкрай завантажена в школі. Але духовне піднесення було настільки потужне, що всі неминучі труднощі не здавались надто великими. І це був наш час: нарешті відкрилась можливість робити те, що дійсно потрібно, і водночас – те, що прагнемо і здатні творити.

Михайло Горинь, що став головою Української Республіканської партії, чудово розумів значення вільної української преси та літературно-мистецьких і громадсько-політичних журналів. Відтак УРП почала надавати невелику, але істотну допомогу на видання «Порогів».

Назву «Пороги» запропонував Іван Сокульський. Мені запам'яталася розмова, коли Іван повернувся з ув'язнення, й ми всі четверо десь у травні сиділи у скверику перед драматичним театром ім. Шевченка. Мимоволі думалось: що маємо робити? І я завела мову про журнал. Стали шукати назву. Іван запропонував – «Пороги». До остаточної думки тоді не прийшли. Вирішили, що кожен подумає, а потім зустрінемося і вирішимо. Так і зробили. Зустріч була в помешканні Івана й Орисі, наскільки я пам'ятаю. І тоді погодилися з назвою «Пороги», вбачаючи в ній глибокий символ і образ українського шляху, що гартує дух і волю та простирається у вічність. Живити думку, дух і волю українців, творити правдиве відродження України – це й було, вочевидь, завданням журналу. І це відповідало потребі відродження всіх сфер національно-суспільного життя: віри, мови, культури, державотворення.

– Як збиралася інформація, як виготовлявся, як поширювався журнал? Чи відомий приблизний наклад?

– Діяла тоді активно Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції. І на Донбасі, і в Дніпрі, і в Києві, і у Львові були люди, які почували себе приналежними до цього неформального кола. Вони прислали свої матеріали, часом приїздили до Івана Сокульського. Бувало, ми всі збиралися, коли хтось приїздив, приміром Левко Горохівський, Степан Гура, Ярослав Лесів... Знайомились, спілкувались. Обговорювали разом, які теми та які матеріали потрібні, яким має бути зміст. Активно цікавився журналом одесит Василь Барладяну. Таким чином, матеріали надходили з усієї України, а не суто з Дніпропетровщини. Хоча особливу виразність «Порогів» творить саме багатство культури Козацького краю, мистецтво, історія, що раптом почало ніби само відкриватись і промовляти глибоко та сучасно.

Наклад «Порогів» спершу був всього 30 примірників, надрукованих під копірку. Погодилась друкувати науковець Надія Рожанська. Допомога УРП дозволила збільшити наклад до кількох сотень. Отець Ярослав Лесів також

допомагав у цій справі з церковних пожертв. Навіть домовився у Вільнюсі з «Саюдісом» – і вони надрукували 3000 примірників, які були знищені під час погрому мирної демонстрації із застосуванням танків. Він сам тоді опинився у Вільнюсі і бачив на власні очі ті розкидані «Пороги».

Поширював «Пороги» власне головний редактор Іван Сокульський. Передавав до Львова, Києва, в Москву, за кордон, зокрема, на радіо «Свобода», де в одній з передач був огляд «Порогів».

Від самого початку ми надавали особливого значення естетичному вигляду журналу. Це мала бути мистецьки оформлена книга. Художник Сергій Алієв-Ковика зробив чудові графічні заставки, давав також світлини з подорожей по краю, Юрій Вівташ багато робив мистецьких світлин. Зшивали вручну вдома у Івана й Орисі, приклеювали світлини. Виходило гарно. Справжня, повна світла, рукотворна книга. Всі, хто брав до рук «Пороги», відчували ту насиченість журналу і його неповторну новизну. Ми були щасливі! Незважаючи на все перепони.

– Чому зверталися до історії: Козаччина, українська культура, опис степу – в своїх текстах?

– Бо мені промовляли ці голоси України. Взагалі, маю переконання, що без пізнання глибин своєї історії, культури, мови людині годі насправді пізнати себе, стати суб'єктом і творцем буття.

Моя батьківська хата стоїть поміж чотирьох скіфських могил (одна – з боку Великої Дубини край села – мала назву Савур-могила), інша в городі в сусіда – поруйнована, на третій – цвинтар, четверта – за берегом з очеретом – давно пограбована і майже розорана...

Голоси минулого промовляють до нас. І їх треба чути, щоб творити рідну оселю. Моє село Єлисаветівка розташоване в кущі козацьких зимівників, заснованих останнім кошовим Запорозької Січі Петром Калнишевським, – неподалік від славної малярської Петриківки, Курилівки... Сама земля там

квітне самоцвітами пам'яті глибокої давнини. Ця пам'ять – невичерпне джерело духовного зростання країни й народу. Лиш треба очистити його від завалів безпам'ятства. Таке було моє, і не тільки моє відчуття.

Краєвиди плавнів, степу також несуть в собі те, що пробуджує й омиває душу, прояснює й виявляє рідний обрій світу, приносить відчуття вічності й краси буття.

– У матеріалі (есеї) «Котрий янгол сурмить?» Ви пишете про культуру Дніпропетровська, зокрема, що наприкінці 80-х років поширювалася культура неформалів з дискотеками, гіпнотизерами, екстрасенсами. Чому піднімали таку тему?

– Бо був черговий наступ замаскованої порожнечі, який плодив замітники, сурогат смислів, підміну правди хитромудрою безсутністю та антикультурою і збивав з пантелику та зводив на манівці чимало людей, особливо молоді. Звідусюди понеслося в Україну сміття кічу й маскульту, спричиняючи хаос у суспільстві, котре ще не встигло очуняти та отямитись від полону совєтчини та стати на власний твердий ґрунт, й певною мірою було дезорієнтоване.

Омани псевдокультури та антикультури – це новітні загрози поневолення свідомості та деградації суспільства.

І тепер, і завжди українська спільнота має бути пильною, осмислювати все, що з нами відбувається, й творити себе і свій український світ, свою культуру, тримаючи висоту віри, щоб зберегти свободу особистості й цілого народу.

Найбільша небезпека нині саме в тому, що велика частина українців не знає ціни власних духовних і культурних надбань, вироблених із правічних основ, які дають нам силу бути собою у Божому всесвіті.

Ліричний відступ

З Раїсою Лишею та Юрієм Вівташем познайомилась в одній з популярних соціальних мереж. З об'єктивних обставин інтерв'ю з Юрієм Сергійовичем довелося проводити телефоном протягом двох годин. Раїса Савеліївна

надіслала свої відповіді, адже як редактору газети «Наша віра» і журналісту, за її словами, так було зручніше. А потім на Новий рік я отримала великий конверт зі збірками творів Р. Лиши та Ю. Вівташа, рідкісними та цікавими випусками газети «Наша віра». Ці матеріали є цінними як для досліджень з дисидентських комунікацій, так й для курсу «Сучасна публіцистика».

Очевидці та учасники дисидентських комунікацій
ОКСАНА ЗАБУЖКО: «ВІЙНА СПЕЦСЛУЖБ ТРИВАЄ ОСТАННІ
100 РОКІВ»

Оксана Стефанівна Забужко – поетеса, письменниця, філософ, літературознавець, публіцист. Вона народилася 19 вересня 1960 року у Луцьку в родині шістдесятників. Розпочаті у вересні 1965 р. репресії проти української інтелігенції змусили родину покинути Луцьк [4], і з 1968 р. Оксана Забужко мешкає в Києві. Батько був репресований і відбував заслання в Забайкальському краї. У 2011 році опублікувала «Вибране листування на тлі доби. 1992–2002 (з Юрієм Шевельовим)», а у 2014 – «Український палімпсест: Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською». Під час її приїзду до Маріуполя у 2015 році я отримала змогу спитати про альтернативні канали інформації в аспекті їх співставлення з альтернативними інформаційними джерелами сучасного періоду.

– За радянські часи були альтернативним джерелом інформації самвидав, виступи дисидентів. Чи можна порівнювати альтернативні джерела з Фейсбуку з дисидентськими комунікаціями?

– Скажімо, в часи Майдану я виступала на святкуванні 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка, і це розшифровано й надруковано. Це питання вимагає не тільки дискусії, а цілого лекційного курсу. Тут йдеться про так звану «гібридну війну». І тоді, і зараз насправді йде війна спецслужб, яка тривала останні сто років. Я працювала в архівах для роботи над романом «Музей покинутих секретів», вивчала там історію війни спецслужб кінця 1940 – початку 1950-х рр. Різниця в тому, що у Сталіна не було Інтернету, тобто змінилися техніки, адже живемо в інформаційному суспільстві. Аналогія з самвидавом цілком правомірна, але масштаб інший. Тобто, для порівняння, Інтернет – це місце, де кожен може щось написати, але не кожен може бути почутий, а цю міру почутості ставлять під контроль і цензуру. Але зараз важко

розділяти офіційну та неофіційну інформацію, в радянській версії цей розділ був простіший. Там було зрозуміло, що влада тотально контролює всі ЗМІ, як зараз в Росії. Але є відмінність від сучасності. Радянське суспільство було ідеологічним, була ідеократія. Тобто інформація подавалась під єдиним соусом – у руслі марксизму-ленінізму, не залежно від того, пасував він їй чи не пасував. Всюди потрібно було це «шпилити», цю ідеологію у матеріалах. Що можна спостерігати і зараз в Росії. Я це формулюю так: у 1991 році відбувся піврозпад СРСР, повний розпад настає зараз. В чому інновація російської політичної системи: хтось скаже – Суркова, хтось скаже – Березовського, історики розберуться, – вони зуміли зробили синтез Луб'янки з Голівудом. Що раніше було нудним та заідеологізованим, вони зробили розважальним, поставили на ентертеймент. Про це писав Пітер Померанцев, говорячи про ТБ-кероване суспільство: «Ніщо не є неправдою і все можливо». Тобто тут йдеться про обертання, витворення фейкової реальності, про логіку вербовки. Тому потрібно знати історію Холодної війни, спецслужб, як розроблялися об'єкти та їх слабкі сторони. Тобто, на що можна зачепити людину та втягти в пастку, звідки ходу назад немає. Логіка війни та сама, тільки вони працюють не з індивідами, адже хочуть отримати ідеально маніпульоване суспільство. В Росії їм це вдалося. В Україні почалася війна. Тут і постає питання майбутньої форми тоталітаризму.

– Які методи використовували спецслужби у боротьбі з інакодумством?

– Весь обсяг інформації, де важко відділити офіційну від неофіційної. Наприклад, показують виступ президента України по CNN, і це дивиться весь світ. В Україні це показував тільки «Перший Національний». Тролінг чи не тролінг, але рейтингові канали – ні «Плюси», ні «Інтер» – це не транслювали. Хто контролює офіційну інформацію в Україні та є українською владою? Це вже десь 10 років. Чому не висвітлюють українські журналісти? Підготовка

частина інформаційної війни, що немає єдиного інформаційного простору для єдиного народу. У Запоріжжі проводилися заходи типу «Три країни – один народ», тобто для повернення до нео-СРСР. Диктатори мають амбіцію утворення власного світу. Тут на війні – люди слова важливі як військові, що відбивають атаки в фізичному просторі. Треба ще передивитися інтерв'ю Юрія Безменова 1984 року, дане телеведучому американського ток-шоу Едварду Гріффіну. Це потрібно дивитися з олівцем. Він працював в радянському посольстві в Індії, завербований співробітник органів безпеки. Це потужний злив інсайдерської інформації, він ділиться технологіями, на яких його вчили, як проникати в країну та завербовувати людей. Технології ще у 1960-х рр. створені. Зараз це затребоване знання, щоб розуміти, що зараз відбувається. Він каже про чотири етапи підкорення країни. Перший етап – це деморалізація, тобто необхідно, щоб виросло хоч одне покоління, яке б не сприймало Радянський Союз. Це робиться через освіту та ЗМІ. Наступна фаза – дестабілізація, удар по фінансам, економіці, армії. На це йде 5-6 років. Далі – криза, внутрішні проблеми, кілька тижнів. Потім етап нормалізації. Тобто країна береться під контроль, а там відбувається громадянська війна, наприклад. Ви не на фронті, а вдома з «Корвалолом», тобто ви вибиті, так створюється інформаційний хаос. Інформаційний терор має тримати міста, регіони в постійній напрузі та колотуні, передбачаються виступи агресії, яку можна направляти. Оруелівська телевізійна диктатура впливає на голови. Зараз країни говорять про інформаційний захист в Польщі та Німеччині, Прибалтиці. У нас з цим гірше. Ми зараз «обламали» сценарій ФСБ. Долі людства вирішуються у нас, зокрема в Маріуполі.

Поведінка влади була в сценічному тролінгу. На Майдані зібралися нормальні люди і нас було багато. Техніки інформаційного терору важливо робити для зовнішнього читача книги, але бажано без приміток. Але необхідно пояснювати світові Україну. Зараз є робота по вписуванню країни в світовий контекст. Ми самі не знаємо, як про себе говорити. Потрібно бути впевненим в своїй культурі, своїй спадщині, ідентичності. Можна починати зі свого міста.

Зараз у нас класний історичний шанс, який ми не маємо права програти. Ми виростили покоління, які сприймають українську ідентичність та європейську ідентичність природно.

Ліричний відступ

Оксана Забужко завжди в своїх інтерв'ю акцентувала на роботі журналіста, що фахівці повинні готуватися до написання у жанрі інтерв'ю, вивчати попередні матеріали такого типу, і теж бути цікавим співрозмовником. Тому деякі питання не дублювала, адже відповіді на них були надруковані у книзі «Український палімпсест: Оксана Забужко у розмові з Ізою Хруслінською».

СПОГАДИ ЖУРНАЛІСТКИ РИТИ ДОВГАНЬ

Р. Довгань – журналістка, культурний діяч, активно брала участь у самвидаві, організовувала творчі вечори, квартирники. З 1952 р. працювала в газетах «Вечірній Київ», потім – «Друг читача», видавництві «Молодь», де її звільнили за антирадянські погляди та організацію творчих вечорів. Зараз друкується в «Просвіті України».

– Як Ви прийшли в рух шістдесятників, а потім – дисидентський рух?

– Офіційно працювала з 1952 по 1965 р. в радянській пресі. Але дотепер я публікуюся. У середині 1950 рр. я була як всі, вірила в Леніна-Сталіна, партію, так – бездумно. Батьки завжди мовчали. Але після смерті Сталіна я дізналася про історію своєї родини. У 1952 р. ще студенткою прийшла до новоствореної газети «Вечірній Київ», з 1953 працювала у штаті видання, в день потрібно було здати два матеріали, щоб вони пройшли цензуру. Це було перше розчарування в журналістиці, адже думала щиро писати про людей, викривати чийсь помилки. Тоді було тільки відділення журналістики при філологічному факультеті (КДУ – О. М.), нас вчилася 27 чоловік, потім трьох заарештували. Троє осіб були стукачами. На першому курсі нас привели в райком партії та

прийняли в КПРС. Був у нас такий секретар партії Лебедєв. Мене випробовували на керівну посаду в редакції. Дали мені теми про якісь негаразди в господарстві Києва. І казали, що винен у проблемах інженер. Я розібралася у ситуації, зі всіма переговорила. І знайшла винного – інструктора райкому партії, який опікувався господарчою організацією. Я була щаслива, що знайшла правду. Але секретар партії сказав «Ти – молода журналістка, запам'ятай на все життя – комуніст не може бути винним!». Це було розчарування. Далі, коли створилася газета «Друг читача», я перейшла туди, адже поезія формує у людини здатність мислити, всі її достоїнства. Тому що це добірне, образно сказане слово. В ті роки, коли прийшов до влади М. Хрущов, поетичне слово вибухнуло фонтаном. Люди несли свої рукописи у видавництво «Молодь». Там працював І. Дзюба. Ми знайшли спільну мову. Він мені давав рукописи Л. Костенко, В. Стуса, М. Холодного, М. Воробйова. Я про них писала. Раніше писали після того, як видають книгу, її спочатку стверджує партія, і після того вже я можу давати в газету статтю. Але я писала наперед. У мене було багато знайомих, в тому числі й серед технічної інтелігенції, які не знали про високе українське поетичне слово. Тоді я почала організовувати вечори поезії, де тільки могла. Поети-шістдесятники йшли на зустрічі в майстерні або просто на квартири, навіть в обідню перерву на заводі організовували творчі зустрічі, у їдальні економічного університету. І. Драч, В.Стус виступали, Б. Мозолевський, Л. Костенко рідко виходила. У 1965 р. в науковому інституті зв'язку Галина Зайцевська, Наталя Кузьміна, Інна Кузнєцова організували вечір поезії, куди прийшло 13 поетів й письменників. Тоді І. Світличний читав свої вірші, І. Дзюба, Є. Сверстюк, Л. Костенко, Б. Мозолевський, В. Стус, Бортун, М. Холодний, Гриць Томенко. У величезному залі інституту, де, до речі, вчився автор гімну П. Чубинський, було повно й чекістів. Я зв'язалась із секретарем комсомольської організації І. Кузнєцовою. Крамольним був вірш В. Стуса «Пам'яті М. К. Зерова»: «Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю, печорський концетрак споруджує нову добу на крові і кістках».

Я була щаслива, що стільки людей узнали про нову поезію. Наступного ранку мені в друкарню подзвонив редактор газети «Друг читача» Володимир Котовський, щоб їхала до редакції, що до мене прийшли. І я все зрозуміла. Створили комісію при ЦК, таскали працівників інституту на допити, щоб мене видали. І. Кузнецовій не дали захистити дисертацію, бо не йшла на провокації та нікого не видала. Тоді була боротьба за мораль. КДБісти провокували на відповіді, типу як Ви ставитеся до такої фрази з листа, наприклад, Ірини Кириченко.

Тоді прийшов до нас в редакцію «Друг читача» Славко Чорновіл, він записував всі партійні «засідаловки» проти мене. Редактор В. Котовський, коли всі голосували, щоб заборонити працювати в ідеології, щоб мене звільнити, він один мене підтримав. Наступного дня його зняли з посади, за пропаганду антирадянщини.

– Як познайомилися з Василем Стусом?

- В інституті літератури спитала дослідника Бажана, і мені порадили поспілкуватися з аспірантом В. Стусом. Він був у білій сорочці. А потім він приходив на вечори поезії. В нього вже була дружина й маленький син.

Потім 4 вересня 1965 р. в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» почалися арешти. Повиганяли багатьох людей. Стуса вигнали з аспірантури, хоча його вважали кращим молодим дослідником. Моєму чоловіку – скульптуру Довганю – не давали роботи. Мене запросили до видавництва «Мистецтво». Там я працювала кур'єром, підраховувала рядки для гонорарів. В. Стус був людиною гордою, знав, що нікуди його не візьмуть, і пішов працювати в метро, на Першу взуттєву фабрику, де в цеху обробляли солдатські кирзяки хімічними засобами, там у нього відкрилася кровотеча шлунку. Потім в інформаційному відділі працював, яким керував комуніст Ульянов, а його донька Валя Ульянова була художниця і малювала ілюстрації до творів. А у нього жінку розстріляли в 1938-му. Там у відділі ми разом з Василем працювали з 1968 по 1972 р. Після його арешту всіх

його знайомих тягали на збори. Мене вигнали з роботи, проголосували на зборах. Виявилася моя листівка до Д. Солженіцина в Рязань, де я написала подяку за книгу «Один день Івана Денисовича», про життя в концтаборах. І вони сказали, що я покриваю фашиста Солженіцина. Всі, крім одного інженера Михайлова, проголосували проти мене.

– Чи займалися самвидавом, неофіційною пресою?

– Весь час. Друкувала на машинці та розповсюджувала самвидавом поезію.

– Як збирали інформацію?

– Дуже просто. Моя донька Катя пішла до школи. У класі було 40 осіб. Там познайомилася з однією жінкою – мамою школярки. Я їй дала працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», а вона дала її дочці-студентці. Приносила до майстерні художників рукописи самвидаву.

– Як обговорювали самвидав?

– І в квартирах збиралися, робили вечорниці для прогресивної інтелігенції, зокрема в хаті композитора Леоніда Грабовського. Один раз був й агент КДБ на наших зборах. Композитори Володимир Губа і фольклорист, музикант Вадим Смагитель були також. Нам перешкоджали, зривали заходи. Наприклад, концерт Л. Грабовського готували, приходили музиканти, а перед залом висіло оголошення, що концерт не відбудеться з технічних причин. Або керівництво казало, що захворіли музиканти.

– Які канали забороненої інформації були найефективніші?

– Радіо «Свобода», «Голос Америки» та інші станції ми ловили. Але серед інтелігенції був дуже популярний самвидав. Навіть приходилося ховатися з матеріалами. Славко Чорновіл був вже завжди на виду, виступав, мені приносив матеріали, а я їх відправляла в Одесу, щоб там зберігалися. Ховали, як могли. Вечори інтелігенції теж мали значення. Збиралися й в Академмістечку в родині Генриха та Гелі Горків. Читали вже й роман «Маруся Чурай» Ліни Костенко. Під час вечорів могли приїхати з міліції, що сусіди нібито писали листи, що ми шумимо. Потім оформляли папери, але ми не погоджувалися їх підписувати.

– Під час перебудови як почалися зміни?

– Настало полегшення, як після зливи. Продовжували вечорниці. Адже вдома у нас збиралися до 40 осіб. У школі створила гурток поезії, де також співали веснянки та інші народні пісні. А потім було створено Народну Раду при Верховній Раді, яку очолив Ігор Юхновський, а потім Михайло Горинь. Мене запросили працювати секретарем на громадських засадах. Адже необхідно було раніше приходити, щоб обговорити якісь питання. Я нагадувала, обдзвонювала, щоб всі приходили та вчасно збиралися на Народну Раду. Розмови всі записувала, матеріали віддала до архівів.

Ліричний спогад

Ріта Костівна зустріла мене у себе вдома та гостинно пригостила чаєм із солодощами. Інтерв'ю проходило біля трьох годин, було багато уточнень, відступів, спогадів, завдяки яким я «поринула» у 1960-ті роки. Ріта Костівна до сих пір є одним з провідних журналістів газет «Просвіти», у якій пише про солдат, які знаходяться в одному з київських воєнних шпиталів. Кожного Різдва вона телефонує та співає щедрівки. Ще пам'ятаю, як ми слухали на диску оперний спів її талановитої онуки Стефанії Довгань.

**ЖУРНАЛІСТКА МАРТА КОЛОМІЄЦЬ: «Я ДУМАЛА, ЩО
ПОТРІБНО ДАТИ ІНФОРМАЦІЮ ПРО ДИСИДЕНТІВ. МОЄ КОЛО
ХОТІЛО ПРО НИХ ЗНАТИ»**

Марта Коломієць – журналіст, директор українського представництва Національного демократичного інституту (США), директор міжнародного фонду ім. Фулбрайту. У 1987 р. брала інтерв'ю у дисидентів, що вийшли в ефір радянських телеканалів під назвою «Інтерв'ю з-під поли».

– Чи мали вплив самвидав, «кухонні розмови» на радянське суспільство? Яку роль відігравав тамвидав?

– Я не можу відповісти про вплив на радянське суспільство, але дисиденти мали величезний вплив на західний світ. Я народилася в родині емігрантів, і ми всім цікавилися. Батьки молодими втекли до Америки. І ця українська політична діаспора з 1940-их рр. отримувала інформацію з України саме з підпільних текстів. В Радянському Союзі люди могли читати між рядками і знати, що це означає. Ми в США все дізнавалися з перших вуст від дисидентів В'ячеслава Чорновола, Миколи Руденка, Петра Григоренка, і ми не знали, як радянська система діятиме. І ми були щасливі, що такі люди як, Михайло Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Зіновій Красівський, Іван Світличний стали провідниками незалежної України. Коли я була дитиною, пам'ятаю, коли у п'ятому класі ходила до класу українознавства, вчителька казала: «Україна буде незалежною, але не за моє життя». Дисиденти, історія УПА, визвольний рух – це була для мене Україна.

Почалася гласність, Михайло Горбачов випускав дисидентів. Вперше я приїхала в Україну в 1985 р. У 1987 р. вийшли «Інтерв'ю з-під поли» з дисидентами, і хотіла поширити цей меседж в Америці. Я думала, що потрібно дати інформацію про дисидентів. Моє коло хотіло про них знати. Наприклад, Петро Григоренко був генералом Радянської армії, але хотів демократичних змін. Дисидентське коло виховало таких людей, як Мирослав Маринович,

Семен Глузман, Йосиф Зісельс, Євген Сверстюк. Вони мали візію для незалежної України. Гуртки у Львові, Києві, Донецьку. В. Стус, О. Тихий та інші були зі Східної України, це не був західноукраїнський рух. Але через те, що еміграція була у більшій мірі з Галичини, тому наче вони бачили незалежність України. Але дисиденти зі Сходу, В. Чорновіл з Черкащини бачили єдину Україну. Хоча Чорновіл казав про федералізацію, але тут завжди малася на увазі єдина незалежна Україна.

– Як виникла ідея взяти інтерв'ю у дисидентів в Радянському Союзі?

– Я отримувала інформацію від В. Чорновола, ми прагнули вісті з України, хоча б маленькими шматочками. Необхідно було бути журналістом-дослідником, шукати по різних джерелах, по тих, хто займався самвидавом. Все почалося з того, що Надія Світлична попросила, щоб я взяла гроші та зустрілася з Зеном Красівським. Купила йому машину, щоб він возив Івана Світличного в Моршин на лікування. Мій друг мав відеокамеру. Я знала, що за мною слідкуватимуть. Але я була наївна, що в Радянському Союзі таку нову техніку, відеокасет не знають. Пам'ятаю, ми сиділи у квартирі Чорновола, а на дворі стояла машина, та спецслужби досліджували, про що говорили. Але Чорновіл казав: «Ми не боїмося цього, хочемо, що все, що ми думаємо, вийшло наверх». У Львові я зустріла З. Красівського, він знав, що купуватиму тут машину. Він казав: «Я хочу тебе познайомити зі Славком», але я знала лише Чорновола як В'ячеслава. І коли я зайшла, то побачила його, він щойно приїхав із заслання, а Михайло Горинь вже кілька місяців був на волі. Чорновіл питав про думки на Заході, що знають про Українську Гельсінську групу. Тоді я як журналістка працювала для «Ukrainian Week» та багато знала, що відбувалося. Для мене Радянський Союз був сірим, але на інтерв'ю Чорновіл та Горинь були як джентльмени у вишиванках, Горинь носив стрічку як краватку. У вбраній хаті В. Чорновола та А. Пашко, на тлі портрета Тараса Шевченка вони давали інтерв'ю та допомагали мені, говорили, що саме хочуть передати на Захід : «А

ми ще це хотіли б сказати». Я ходила до архіву СБУ, але тієї касети немає, можливо, її знищили.

Я виїжджала з Радянського Союзу та була провідником американських туристів українського походження. Передавали до США золоті обручки, я їх запхала в пляшку з шампунем, але їх висвітили. Казали, що я шпигун, хочу вивозити золото. Але я доїхала до Мюнхену, подзвонила до Ганни Рябчика, яка перевозила інформацію на «Радіо Свободи». Я переживала, що Чорновола та Гориня знову заарештують після інтерв'ю. Вони знали, що їх чекатимуть. По радянських каналах почала виходити програма «Інтерв'ю з-під поли», статті в пресі на цю тему, зокрема під заголовком «Що хочуть панове?». Я хотіла, щоб про них дізналися в Америці, але інтерв'ю було висвітлено спочатку у Львові, потім – у Києві та Москві. Так дізналися про українських дисидентів, ким вони були.

– Інформаційна кампанія з боку влади була проти Вас?

– В аеропорту Борисполя в мене забрали касети і золото, забрали мене в маленьку кімнату, казали «ти тепер пиши, хто ти є» по-російськи. Але я відповіла, що можу писати українською. Потім я почала нехтувати ними. Вони питали, звідки я дізналася про дисидентів, я казала «В Нью-Йорку є така жінка – Марія Голопупенко, вона й розповіла про них». І вони так і писали прізвище. Потім з цієї історії сміялися В. Чорновіл та М. Горинь. Я на допиті вирішила вигадувати імена, щоб було важче їх знайти (спецслужбам – О. М.). Тоді в аеропорту мене пропустили, але забрали речі, відеокасети. У вересні знайшла статтю в «Радянській Україні». Тоді я написала листи підтримки Чорноволу й Гориню, і вони їх отримали.

Інтерв'ю показали спочатку у Львові, і люди почали дзвонити, щоб показали повтор, бо їм було так цікаво. Потім – у Києві та Москві. Радянська пропаганда з цього питання була дурна, бо його і далі крутили по телебаченню. Люди розуміли, що вже щось добре відбувається. На московському телебаченні

показували і мене та інших, хто приїжджав до Радянського Союзу, як людей, що прагнули зробити переворот.

– Як передавали інформацію до США, щоб обійти всі перепони КДБ? Адже й справу «Блок» було заведено. Існує думка, що більше репресій проводилося серед українців, ніж в інших республіках СРСР. Як Ви думаєте, чому так?

– Українці є волелюбними і мають демократичну жилку. Це й історія козацтва, і історія ХХ століття, голодомор. Адже хотіли знищити українську національну ідентичність. Чорновіл, Світличний, Горинь, Литвин, Тихий, Стус, Сверстюк – вони були носіями української демократичної ідеї. Але йдеться не про КДБ в Україні, а директиви з Москви. І дід, і батько пережили голодомор. Бабуся про це не говорила, в неї тільки сльози були, бо був страх.

– Які були ефективні засоби альтернативної інформації для поширення новин серед аудиторії?

– Я думаю, найперше тут слід сказати про «Радіо Свободу», радіо на коротких хвилях, самвидав, інформацію УГС. Коли я була в Україні у 1985 та 1987 рр., зустрічалася з дисидентами, фотографувала сторінки самвидаву та передавала плівку до Нью-Йорка. Там поширювали різні організації, як «Смолоскип» та «Пролог». Під час «відлиги» вже приїжджали студенти до США, молоді люди, та передавали новини, цікаво розповідали. Дисиденти знали, хто виїжджав, кому передавати. Це була романтика – розповіді про день народження Алли Горської, зустрічі з Надією Світличною, інформації про УГКЦ. Люди прагнули інформації, шукали. Для діаспори дисиденти – це були представники України. Ідеї, які були у дисидентів, необхідно вивести на загальноукраїнський рівень.

Ліричний спогад

Незважаючи на щільний графік та безкінечні телефонні дзвінки, пані Марта погодилася на інтерв'ю, яке проходило в офісі Центру імені В.Фулбрайта. Ми спілкувалися про дисидентські комунікації, проводили паралелі з сучасними подіями в Україні, але в режимі «off the record».

ЛІДІЯ ОРЕЛ: « ЧАСОМ ЖЕРТВУВАЛИ СВОЄЮ СВОБОДОЮ»

Лідія Григорівна Орел – етнограф, історик, старший науковий співробітник Національного музею народної архітектури та побуту НАН України (с. Пирогів), Заслужений працівник культури України, авторка 14 книжок та статей у пресі на етнографічну тематику. Вела радіопередачі: «Україна очима етнографа», «Витоки», «Нашого цвіту по всьому світу», «Звичаї нашого народу», «Скарби музеїв України». Активно брала участь у хорі «Гомін» Л. Яценка. Народилася 1 квітня в с. Драбів Черкаської області. У 1955 р. вступила на українське відділення філологічного факультету Київського державного університету. Дружина українського композитора, музикознавця, диригента етнографічного хору «Гомін» Л. Яценка. Лідія Григорівна про себе: «За часи незалежності я видала 14 книжок. По Чорнобилю дві книжки видала, про Полісся, про українську родину. З 20 років вивчаю Україну, більшість інформації знайшла по селах, в експедиціях. Кожен рік готую видання. Книгу про Тараса Шевченка подавали на Шевченківську премію. Коли працювала в музеї "Пирогово", то мене слухали з цікавістю та питали про книгу, щоб ще й почитати. Так я стала видавати книги власним коштом».

– Як починався дисидентський рух?

– Ми були молоді, життя попереду. З 1968 року ходили з тими списками. У моїй книжці «Ми просто йшли...» є документи про цей період. Я 25 років вже не читаю після роботи в Чорнобилі, цю книгу вже надиктовувала. В студентські

роки я ходила в архівні фонди й знала історію М. Грушевського. На першому курсі вчилася в одній групі з В. Чорноволом на українському відділенні філологічного факультету КДУ. В. Чорновіл був дуже жвавий, часто полемізував з викладачами з того чи іншого питання. Після закінчення першого курсу він перейшов на факультет журналістики, а коли зустрічалися, він розповідав про працю у багатотиражці Київської ГРЕС, газеті «Друг читача».

Про дисидентський період важко говорити. Ніхто нас не організовував, просто люди не могли миритися з тією радянською дійсністю. Йшлося не тільки про українську мову. Не було в нас вождів, але були «смолоскипи» – В. Чорновіл, В. Стус, І. та Н. Світличні. Мій чоловік (Л. Ященко – прим. авт.) – музикант, композитор, кандидат наук. Він вважається найкращим фахівцем з музичного фольклору. Досліджував церковний і народний спів, добрі відгуки мав на дисертацію «Українське народне багатоголосся». Був звільнений з академії у 1968 р., а потім – із Спілки композиторів за підпис листа на захист В. Чорновола, який підписали 139 осіб. Л. Ященко створив народний хор «Гомін» у 1969 р., який ліквідували вже восени 1971 р. В той рік я підписала листи, мене чотири рази звільняли з роботи ні за що. Також сама уходила, бо на біле потрібне говорити чорне, а на чорне – біле. Потім я потрапила у списки.

– Як дізналися про самвидав?

– До Руху Опору прийшли і ми, і Чорноволи, адже чим більше цікавишся новими знаннями, історією, тим більше потім аналізуєш і мусиш сам щось робити, людям віддавати. Часом жертвували своєю свободою. Тоді виходив «Український вісник», який видавав В. Чорновіл. У самвидаві «ходили» твори І. Франка, В. Симоненка, Д. Павличка, Л. Костенко.

– А як знаходили самвидавні матеріали?

– Від друзів, бо ми знали один одного, що людина не підведе. Адже на допитах були такі, що не витримували та видавали інших. Наприклад, мене з роботи забрали на допит, о другій годині ночі привезли, а чоловіка (Л. Яценка – О. М.) арештували.

– **А в ті роки друкувалися в офіційній пресі?**

– Ні, можна було публікуватися в часи відлиги, в 1990-ті роки. Зараз потрібно систематизувати та оформити мої публікації.

Ліричний спогад

З Лідією Григорівною ми зустрілися в неї вдома в Голосіївському районі (Київ). Вона мене прийняла та кілька хвилин поспілкувалася, адже вже тяжко хворів її чоловік Леопольд Яценко (засновник хору «Гомін», композитор, фольклорист). Пам'ятаю, що хата прибрана в українському стилі, а взалі була велика бібліотека. Лідія Орел подарувала мені свої книги та порадила більше писати, поки молода.

ЖУРНАЛІСТ «РАДІО СВОБОДИ» ГРИГОРІЙ ПАНЧУК: «ПРОГРАМА ПРО САМВИДАВ ПРИНАЙМНІ БУЛА МОРАЛЬНОЮ ПІДТРИМКОЮ ЇЇ АВТОРІВ ТА ПРИХИЛЬНИКІВ»

Григорій Панчук – журналіст, оглядач української редакції «Радіо Свобода». Разом із дисиденткою Надією Світличною він був автором і ведучим інформаційного блоку «За права людини, за права нації» у 1980-х рр. Він також був обізнаний із того, як працював відділ «Радіо Свобода», що збирав самвидав (відділ, яким послуговувалися всі редакції). Зараз Григорій Панчук живе у Бельгії.

– **Пане Григорію, розкажіть про свою діяльність на «Радіо Свобода».**

– **1969–1976 рр.: перший мюнхенський період.** Спочатку я працював як дослідник при українській редакції, далі – як член редакції, безпосередньо зайнятий українським самвидавом та актуальними питаннями тодішньої підрадянської України (сам я родом із Франції, куди батьки емігрували із Галичини на початку 1920-их рр., закінчив у Лювенському університеті факультет політичних і соціальних наук та готував докторську дисертацію про українську політичну думку 1917–1933 рр.). Тим часом, 1968 року на «Радіо Свобода» був створений дослідний відділ радянського самвидаву на чолі з Пітером Дорнаном. І я, як новоприбулий дослідник, включився до його групи як представник української редакції. Тоді опрацювання і трансляція самвидаву не осмислювалися в якихось спеціальних рамках; матеріали йшли в ефір «самопасом». Не було спеціальної рубрики. І зрозуміло, бо ж це були тільки початки. Нашими «авторами» були політичні в'язні, заарештовані у 1965 р.: В. Чорновіл, М. Горинь, М. Осадчий, В. Мороз. Тому ми трансливали «Лихо з розуму», «Юристи під судом КДБ», «Більмо», «Я нічого у вас не прошу», твори заборонених шістдесятників тощо. Після повторних арештів 1972 року українських інакодумців (тоді у передачах не дозволяли користуватися терміном «політичні в'язні») самвидав набрав інших форм, оскільки його матеріали базувалися на принципах Загальної декларації прав людини, боротьби за ці права. Скажімо так, очолювала це «незалежна» світова організація «Amnesty International».

У 1973 році «смикнув» до США тодішній керівник української редакції «Радіо Свобода» Микола Герус. Відбувалася чистка серед керівників, пов'язаних із ЦРУ. Згодом на його місце призначено Івана Басараба. Точно не пригадую, але назва нової рубрики «За права людини» виникла за його управління. Так вимагав дух часу. Я займався, серед іншого, опрацюванням «Хронік поточних подій» та інших самвидавських матеріалів. Вже не пригадую, але програму, здається, трансливали тричі на тиждень. Навколо самвидаву «прив'язували» коментарі до теми. Я самої рубрики не укладав. Були різні дописувачі, приміром, найбільш сталим автором була

Ганна-Галя Горбач з Франкфурту-на-Майні). Надія Світлична приєдналася до програми щойно після свого приїзду за кордон, тобто під кінець 1970-их рр. Це був час різних гельсінських громадських груп, який збігався з приїздом в різні роки на Захід таких видатних діячів української культури як, приміром, Леоніда Плюща, генерала Петра Григоренка, Валентина Мороза, Йосипа Тереля та інших, зокрема євреїв, як Шифрін, Сусленський. І вони ставали автоматично авторами статей для програми «За права людини».

1976–1979 рр. : бельгійський період у моєму житті. Іван Басараб погодився на моє прохання створити у Брюсселі «корпункт». Закладено було базу для європейського вектора в українській програмі радіо «Свобода». Я залишився штатним співробітником редакції. Водночас я далі опрацьовував самвидавські матеріали, але в Мюнхені укладачем рубрики стала пані Ганна Щепко (псевдонім – Бойчук; вона ж донька видатного маляра- монументаліста Михайла Бойчука), мабуть, у співпраці з Надією Світличною (я тоді «укладанням» програми не цікавився, подробиць не знаю, треба було б заглянути до стрічкового архіву в Нью-Йорку).

Наступний період: кінець 1979 – початок 1983 рр. Для маленької історії скажу, що я подав у відставку під кінець 1979 року у зв'язку зі суттєвими розбіжностями у підходах до української дійсності між мною та тодішнім керівником редакції Миколою Герусом, який того ж року замінив Івана Басараба на чолі УР радіо «Свобода». Микола Герус звинуватив мене в націоналізмі (що політичні директиви радіо «Вільна Європа / радіо Свобода» суворо забороняли). На його вимогу скасовано корпункт у Брюсселі, мовляв, це непотрібна розкіш для української редакції. Водночас керівництво радіостанції звернулося до мене через журналістичну профспілку, аби я повернувся до Мюнхена. Я відмовився. Мені не сподобалися прийоми М. Геруса, для якого Україна мала б залишитися тільки «самобутньою країною», в якій пошановували б «людські права», оминаючи такі поняття, як боротьба за незалежність держави, аби не обурювати Л. Брежнєва. М. Герус сумлінно виконував накази своїх зверхників. А в усьому винен був Гелій Снегірьов, чи

радше його твір «Набої для розстрілу». Абстрагуючись від цілої низки деталей, коли я готував із Брюсселя передачі про Гелія Снегірьова (1978-1979) для програми «За права людини», я намагався висвітлити обставини сталінських репресій 1930-их рр. проти української інтелігенції, зокрема у справі СБУ. Я, наприклад, зіставляв твердження автора «Набоїв для розстрілу», мовляв, Спілка Визволення України – вигадка НКВД (нині би сказали – фейк), такої Спілки ніколи не було, з тезою істориків за кордоном, котрі твердили навпаки. Нехай слухач розбирається у тій суматосі, якщо зможе. А як же інакше будувати інформацію, яка кульгає? В очах М. Геруса я поширював мракобісні націоналістичні аксіоми, бо за кордоном, ОУН (революціонери), тобто бандерівці, «відновили» СБУ, а зокрема СУМ (Спілка Української Молоді). М. Герус оцінив мій підхід як сприяння бандерівщині.... І упорядкував цілу папку з доносами на підставі моїх статей... Як НКВД!

Наступний період діяльності: **початок 1983 р. – листопад 1984 р.** М. Геруса усунено з посади (після активного втручання Леоніда Плюща та інших дисидентів). На прохання тодішнього виконуючого обов'язки директора Української редакції Романа Сольчаника, я відновив співпрацю з радіостанцією «Радіо Свобода» як вільний співробітник. До влади ще не прийшов М. Горбачов, але в повітрі пахло вже новою «відлигою». Американська політика щодо СРСР стає жорсткішою.

Кронід Любарський таки домігся користування поняття «політичний в'язень» замість «в'язня сумління». Мова про українців як таких вже не є табу. Українська редакція зовсім перестає бути п'ятим колесом російської служби. Головою української редакції стає Анатолій Камінський, очільник ОУН (за кордоном), тобто «двійкарів», відламок ОУН Бандери та один із керівників видавництва «Пролог». Я відновив свої кореспонденції з Брюсселя та передачі про самвидав, посилаючись цього разу на західну пресу (у Брюсселі виходив місячник «Samizdat»).

У 1984–1995 рр. настав другий мюнхенський період. З приходом до влади у березні 1985-го року Михайла Горбачова та запровадження курсу

«перебудови» пощастило і нам змінити наші підходи, що відбилося і на назві рубрики «За права людини», яку найменували «За права людини, за права нації». Мені було доручено заповнювати цю рубрику самвидавськими матеріалами та новинами про рух Опору в Україні. Під кінець 1980-тих років редакція вже повністю співпрацювала з кореспондентами в Україні, ми провадили безпосередні розмови через телефон з братами Горинями, В'ячеславом Чорноволом, тобто з представниками дисидентського світу, з Іваном Драчем, Дмитром Павличком, ба навіть з представниками радянської номенклатури як Іван Плющ тощо. Моїм постачальником звісток було київське інформаційне агентство «Республіка» на чолі з Сергієм Набокою. Після Камінського керівником української редакції у 1989 р. було призначено Богдана Нагайла. За нього відбулася реструктуризація редакції. Інші часи, інші обставини, інші умови, інші назви. Дехто покинув своє псевдо. Створено посади «супервайзорів». Чіткіше розмежовано теми. Моя рубрика «За права людини, за права нації» зникла. Як кажуть у Франції: «Війну закінчено, бо не було вже, кому воювати». Потік самвидаву припинився, на волю вийшли останні політв'язні. Нова рубрика називалася «Українська перспектива». В іншого супервайзора – «Україна і світ». Можна було нарешті віддихнути, як самостійна одиниця радіостанції «Свобода».

— **Як виникла ідея програми «За права людини, за права нації»? Це було редакційне завдання?**

- Тільки одне, бо про історію рубрики «За права людини, за права нації», яка потривала досить довго, чи не п'ять років, я вже розповів. Анекдот: в редакції працювали вихідці з СРСР. Вони з притиском висміювали назву, яку скорочено називали «За права НАЦІ». Не всі журилися Україною, її долею та історією колоніалізованої частини Росії...

Чи ця програма була редакційним завданням? Безперечно. Але програму укладав я, цілком вільно, не мав якихось спеціальних директив. Відгукувались

на події, про які згадував самвидав. Але з тим, що я пробував осучаснити ці події на підставі їх актуальності.

– Як саме працювали з Надією Світlichною? Тобто, хто передавав інформацію, які джерела використовували, як обробляли, транслювали в ефірі? Чи були якась специфіка виходу в ефір – конкретний час, обмеження в часі?

– Я вже з'ясував мої взаємини з Надією. Одне слово, я з нею не співпрацював. За весь час існування рубрики я може двічі включав її замітки-коментарі. Переважно я обробляв матеріали, що їх спеціально готував самвидавський відділ радіостанції. Не всі матеріали були доступні. Наприклад, національно-радикальні статті були замовчані. Використовували також і матеріали, що їх видавали такі українські видавництва, як «Пролог», «Смолоскип», «Шлях перемоги». Власне, вони мали той відтінок... національно-радикальний... Щодо специфіки виходу – був тижневий графік. А коли цього вимагали обставини (наприклад, арешт якогось дисидента, чи якесь останнє слово на суді), робили ми, як роблять усі: терміново укладали поза графіком довідку. Це рідко бувало. Звісно, обмеження були. Нам виділено було стільки і стільки хвилин (спочатку існування української редакції по півгодини, потім ми перейшли на одну годину, і, наскільки пам'ятаю, наприкінці нашого «існування» у Мюнхені – 2 години. Транслювали за Мюнхенським часом вночі, бо тоді чутність була краща і так не заглушували. Під час дня за київським часом повторювали програму. Деталей не знаю.

– Як дізнавалися про глушіння сигналу?

– Радіо записувало передачі, які можна було чути в СРСР. Були там і свої слухачі, які записували програму. Слухачі писали листи, які доходили на нашу адресу або на спеціальні адреси. Глушили, зокрема, в місті. Люди слухали

радіопередачі по селах. Та зрештою американське посольство гав не ловило... Я думаю, що це вже була справа розвідки. Зрештою, була така рубрика – «Відповідаємо нашим слухачам».

– Як використовувався самвидав, адже там багато великих за обсягом текстів, що важко транслювати на радіо?

– Технічно ми розбивали текст, давали частинами за порядком, або вибірково. Підсумовували. Це вже була наша відповідальність розрізняти першорядне від другорядного. Переважно критерієм ставала актуальність подій, відштовхувались від неї.

– Чи вважаєте впливовою на громадську думку «Радіо Свобода», зокрема, Вашу передачу з Н. Світличною? Які ще джерела можете назвати впливовими?

– По-перше, інформації радіостанції «Свобода» мали якийсь вплив на її слухачів, інакше їх не було б. Зрештою, був ризик. А хто хоче ризикувати своїм життям? Адже арештували або репресували адміністративно тих, хто слухав радіо. Щоправда, йдеться про вельми незначні відсотки населення. По-друге, якщо «Свобода» мала вплив на громадську думку, тобто на населення, то лише «рикошетом», опосередковано, інакше сказавши, в міру того, наскільки «безстрашні слухачі» могли відігравати якусь роль у суспільстві, користуючись інформаціями «західних голосів». Але, ще є інший параметр. А саме: постійні – часом гротескні – спроби СРСР закрити радіостанцію «Свобода / Вільна Європа», мовляв, згадане американське радіо провадить антирадянську пропагандистську війну замість інформувати населення. Це свідчить про те, що керівництво СРСР боялося того впливу, справжнього чи вигаданого. Така реакція свідчить про те, що «Радіо Свобода» вибрала правильний шлях. З іншого боку, я думаю, що, навіть якщо «Радіо Свобода» ледве чи торкалася

сумління усіх «радянців» і тому не могла змінити їхні навички під чоботом кремлівського патерналізму, програма про самвидав принаймні була моральною підтримкою її авторів та прихильників. Вони знали, що ми знали про них, і на випадок якихось там труднощів, що ми за них заступимося. Особисто я завжди намагався не комунікувати, тобто не переконувати слухача у правильності моєї позиції, а інформувати, тобто формувати думку на підставі реалій, суперечностей, за допомогою звісток, бо є така різниця між поняттями «комунікувати» та «інформувати». За прикладом не треба далеко шукати. Візьмімо роль нинішніх російських ЗМІ. Вони не інформують населення, а комунікують з ним. Тобто баламутять розум людей. Нині слово «комунікація» є ідеологемою, яка збочує людську думку.

Ліричний відступ

Дякую пані Олену Ремовську, авторку книги «Говорить „Радіо Свобода”», за контакти та онлайн-знайомство з Григорієм Панчуком.

ВАСИЛЬ ЯРЕМЕНКО: «КОЛИ Я ВІЗ СТУДЕНТІВ-ЖУРНАЛІСТІВ НА ПРАКТИКУ ДО БРАТИСЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, ТО Й ТРАНСПОРТУВАВ УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ І САМВИДАВ ЗА КОРДОН»

Василь Яременко – кандидат філологічних наук, професор, публіцист, свідок та учасник дисидентських комунікацій. У 1961 р. закінчив відділення української мови та літератури КДПІ. У 1964 р. закінчив аспірантуру та захистив дисертацію на тему «Творчість Бориса Грінченка». Товаришував з М. Рильським. З 1968 по 1984 рр. працював викладачем, а потім й доцентом, на кафедрі історії журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Організовував практику та поїздки студентам-журналістам до Чехословаччини і, таким чином, перевозив самвидав, співпрацював з В. Чорноволом та І. Світличним. У 1983 р. видав у співавторстві книгу «Історія української дожовтневої журналістики»,

досліджував українську літературу, написав усього біля 400 наукових праць. Викладав у Братиславському (Словаччина) та Альбертському (Канада) університетах. Був директором Інституту культурологічних та етнополітичних досліджень Міжрегіональної академії управління персоналом (з січня 2003 р.), головою Федерації патріотичних видань (з 2003 р.), зараз є провідним науковим співробітником НДІ грінченкознавства Київського університету імені Бориса Грінченка (з лютого 2013 р.). У 2001 р. пішов на пенсію. Видавав історичні книги, багато спадщина. Першим видав 4 томи Б. Грінченка. Він сам з Харківщини, працював на Луганщині, Донеччині, Херсонщині, Дніпропетровщині. Брав активну участь у заснуванні «Бібліотеки українського воїна», виданні творів Грінченка, В. Симоненка, Ю. Липи і «Кобзаря» Т. Шевченка.

– Як відбувалося інформування в 1960-1991-ті рр.?

– У мене є повний комплект «Українського вісника». Починалося дисидентство, як не дивно, з покоління Гришко, А. Малишка і П. Тичини. У 1965 р. секретар з ідеології зібрав письменників старшого покоління та проінструктував, як поводитися з молоддю. П. Тичина слухав і казав: «Ви знищили покоління 20-х рр., а тепер хочете і це покоління знищити? Не вийде!», встав та пішов. Йому не дали не орденів, нічого. Потім раптом у нього апендицит, але не вижив після операції. О. Гончар був проти, що в друк не пускали молодь. Теми «батьків та дітей» та «фізики чи лірики?» були запущені до дискусій. Я був аспірантом та ходив на ті дискусії до інституту фізики, де виступали І. Дзюба, Л. Костенко, я. Там говорили дехто з офіційних представників, що національні меншини щезнуть, що національні культури заважають розвитку науково-технічного прогресу. Публіка була специфічна. На одному такому зібранні ми перемогли. А О. Гончар для дискусії на тему «батьків та дітей» написав твір «Тронка». Він вважав, що втручатися в справи молоді не треба. Потім вийшли збірки М. Рильського «Троянди та виноград» і «Далекі небосхили». Спочатку не було антирадянських настроїв. У творах були

звернення й до Леніна. Тобто все відбувалося у рамках існуючої ідеології та мислення. Але озвучували ленінські думки, що треба надати більше простору для національних меншин і культур. Робота І. Дзюби – це колективна праця. Йому В. Чорновіл давав інформацію з економіки, а я – з освіти. І. Дзюба все оформив. Я написав статтю для «Українського вісника», яка називалася «Українська освіта в комуністичному зашморзі». І В. Чорновола на допитах представники КДБ питали, хто був автором матеріалу, але він не видав мене. Важко було зрозуміти авторство, тому що статті «заредаговувалися». Кілька людей читали та змінювали стиль. Тоді ще було коло однодумців, а не дисидентів. КДБ стежили, використовували прослушку та доноси, щоб зламати людину. Тоді М. Рильський написав «Все, що повзає, можна стрілять», а Л. Костенко – «Княжу гору» та «Зоряний інтеграл». Її поезію можна роглядати в рамках наукової інформації. Вона тоді написала десь так «Коли почнеться буря, прив'яжіть і мене до скелі». Дисидентство – це не тільки інакодумство, це був спротив радянській системі. Воно почалося під час арештів другої хвилі 1972 р., коли заарештовували В. Стуса та В. Чорновола.

А перша хвиля арештів відбулася після перегляду фільму Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна». Зал тоді встав. Хтось пішов додому, а хтось залишився. КДБ боявся, щоб рух шістдесятників не поєднався з народом, з масами. Також вони хотіли ізолювати інакодумців фізично. Посадили Світличного, Сверстюка, Чорновола, братів Горинів. При владі боялися контактів Галичини та столиці. Нав'язувалося, що західняки – це бандерівці, а східняки – комуняки. Це робилося десятиліттями. До речі, ми, східняки, ходили до Карпат, у нас дружини-галичанки: у І. Дзюби, І. Драча, В. Чорновола, у мене. Ми туди приїжджали та всі бачали, що ми нормальні люди. Ми ходили в походи на Галичину, знаходили «бандерівські» бібліотеки. Це була така форму комунікації та прояв вільного мислення, що ми однакові. Спочатку нас було небагато, але наша група розросталася.

– Як саме?

– Розросталася дуже швидко через творчі клуби та гуртки. Наприклад, у «Жовтневому палаці» був клуб творчої молоді «Соняшник». Там проводили творчі вечори. Я з І. Дзюбою писав сценарій для вечора, присвяченому Б. Грінченку.

– Він тоді був заборонений?

– Ні. М. Рильський пробив дозвіл на друк творів Б. Грінченка, і я готував перший двохтомник. Білецький, радянський критик, написав відгук на «По поводу "Списка політично неприйнятних, а також непристойних реєстрових слів в українсько-російському словнику Б. Грінченка"», але потім помер. М. Рильський звернувся до науковців щодо дослідження творчості Б. Грінченка. Я на той час мав тему в аспірантурі «Поетика І. Кочерги». Півроку вже пропрацював над нею. Але на кафедрі змінили тему, і я захистився за темою Б. Грінченка, потім видав його двохтомник. Ця праця вивела мене в люди. Я часто зустрічався з М. Рильським, вирішували, що друкувати, а що ні. У той час почалася реабілітація Б. Грінченка. О. Білецький тоді багато шкоди зробив, бо він був від влади. Він знищив у своїх статтях І. Нечуя-Левицького, М. Вороного, Б. Грінченка, поки не дійшов до І. Франка. Потім сам видавав твори І. Нечуя-Левицького.

У 1963 р. Б. Грінченко був виданий та пішов у маси, «Жовтневий палац» тріщав. Тоді провели три творчих вечора. Молодь тоді валила на ці події, десять тисяча-півтори збиралося. Микола Мерзликін був режисером вечорів. Ми почали пропагувати українську культуру та літературу. Мене викликали на допит, звинувачували у націоналізмі, питали, чому немає російської тематики. Потім ми провели вечір В. Маяковського, поставили твір «Клоп». Тоді викликали за наше прочитання В. Маяковського. Потім провели вечір М. Салтикова-Щедріна, і нас розігнали. Отаких вечорів в 1963 р. було багато. Скажімо, відбувся один вечір Лесі Українки – 50 років з дня смерті, мали

провести вечір у парку на Печерську, але заборонили, коли люди почали сходитися – виключили світло. Але потім ми пішли в інше місце та провели вечір. Через деякий час в тому парку на Печерську встановили пам'ятник Лесі, але влада не знала, що з цим робити. Пам'ятник Лесі Українки стояв два тижні навпроти Верховної Ради, поки влада вирішувала, але потім не демонтувала.

Наприклад, О. Сергієнка судили за те, що він провів творчий вечір В. Симоненка. Художниця А. Горська почала саджати калину, тобто необхідно було відновили символи. Потім відроджували колядки. Ходили групою по кілька осіб до П. Тичини, М. Стельмаха, О. Гончара, Ф. Гончаренка. Співали й лемківські пісні. Також якось одна дама до нас звернулася «Такі інтелігентні і розгаварівають по-українські», наче був стереотип, що україномовні інтелігентами не можуть бути. Візьміть будь-який радянський фільм, якщо там негативний герой, то обов'язково бандерівець чи українець. Це насаджувалося в кіно.

Якось С. Антонішин у спогадах зазначила, що в тролейбусі до вимог українською було написано: «Коли заходиш у трамвай, квитки придбать не забувай». Якийсь дотепник дописав: «П. Тичина», а я додав: «Переклад Маяковського». Ми скрізь були активними.

Ми збиралися у майстерні А. Горської на вул. Філатова, 10. Там іноді налічувалося до 150 чоловік. Пісні співали, спілкувалися. Починалося цькування та політичні тиски творчої молоді. Тоді з'явилося дисидентство.

– А чи були виступи в ЗМІ проти творчої молоді?

– Так, були, тому що боялися допустити ідеї молоді до масової аудиторії. Боялися, щоб шістдесятники не полонили народ. Також хотіли арештувати у 1957 р. В. Симоненка, він тоді вчився на першому курсі. Він, до речі, по натурі – журналіст, та прийшов у літературу з журналістики. У своїй поезії він був публіцистом. Тому багато зробив своєю творчістю для руху шістдесятників. Публіцистика, безкомпромісна, була у нього піднята до рівня творчості, тому

викликала переляк у влади. Л. Костенко писала дуже гостро. І це сприймала молодь.

Одні поети ставали русифікаторами, інші – свідомими українцями. В 1958 р. одночасно вийшло дві збірки Л. Костенко: «Ветрила» і «Проміння землі» і дві збірки М. Рильського: «Троянди та виноград» і «Далекі небосхили». Вони були провісники руху шістдесятників, потім їх ідеї пішли в мистецтво.

У деяких дисидентів були думки, що потрібно вважати дисидентами тільки тих, хто сидів. Вони посилалися на Леніна, не були такими антирадянськими. Хоча вже було зрозуміло, що колись Радянський Союз впаде, але не так швидко, як це відбулося.

– Які канали використовували для передачі інформації?

– Я вчився із словаками. Це був теж канал передачі інформації, про який знали В. Чорновіл і я. Один із знайомих словаків пройшов тут радянські курси та став заступником голови ради міністрів із питань національних верств. Я його запрошував на Полтавщину. І він хотів прийняти мене і надсилав виклики, щоб я приїхав у гості. Його дружина говорила по-українськи. Ми уклали договір, що я привозитиму студентів-журналістів до філософського факультету Братиславського університету. В них там викладали для журналістів. Я для студентів читав лекції з методології журналістики та привозив студентів на практику через маршрут, в тому числі, через Прагу, де мешкав П. Мурашко. Таким чином, коли я віз студентів на практику, то й транспортував українську літературу і самвидав за кордон. У мене був студент із Хусту, український патріот, маляр. Його батько нас зустрічав, і ми ніколи не підпадали під митний контроль. Мені книжки передавав П. Мурашко в Чехії. Йому Б. Кравченко привозив їх із Мюнхена до Праги, а я потім забирав в Україну. Про таких людей, хто перевозив, мало що знали, бо були люди наче за поглядами бандерівці, але працювали на КДБ. Іноді до вагону заходили хлопці й казали пароль «Славко привіт передавав», тобто В. Чорновіл, і заносили матеріали. Я

їх віз до Києва потягами, які йшли на інші міста. П. Мурашко потім пішов співпрацювати зі штатною безпечністю в Чехії, організація типу КДБ. Але ще була в них «громадська безпечність», тобто КДБ не в формі, і ще була міліція, тобто три структури, які боролися з інакодумством. Тому він легко передавав мені літературу. Про нас писав Є. Маланюк («Відголоси», «Батьківщина»), і це привозили в Україну. В середньому, я передавав по 10 екземплярів одного видання. І передавали рукописи. Б. Кравченко організував передачу матеріалів. Він очолював Канадський інститут українських студій. Коли Україна отримала незалежність, то він покинув роботу і дружину і переїхав до нашої столиці робити конкретну справу. Коли почалася гласність та перебудова, Богдан організував мені поїздку за кордон. Моїм студентам запропонували спецкурси з журналістики, щоб отримати закордонну освіту. Я зі студентами обрав курс з медієвістики. Тоді все оплачували. Мені запропонували роботу в Альбертському університеті (Канада), уклали два договори: один для влади, що не виплачується зарплата викладачеві. Другий договір уклали зі мною, щоб оплачувати роботу. Я прочитав за рік публічні лекції. Мені дали тільки 10 аспірантів. Але за плату може будь-хто заходити до аудиторії та слухати викладача, не задавати питань. За одну лекцію я отримував стільки, скільки в Київському університеті заробляв за три роки. Читав курси «Медієвістика», «Естетика та політика» та інші окремі лекції.

Ліричний спогад

Василь Васильович прийняв мене у себе вдома одним літнім ранком, тому що рано починає працювати над книгами. Він поділився цікавими деталями передачі самвидаву за кордон та досвідом викладача журналістики. Крім того, розмовляли про В'ячеслава Чорновола і Василя Симоненка та журналістський доробок.

«Я ТОДІ ОПИНИВСЯ „ЗА БОРТОМ”» – ІВАН МАРЧУК ПРО РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ

Іван Марчук – український живописець, народний художник України, лауреат Національної премії України ім. Шевченка. Започаткований у середині 60-х років спосіб вираження власного світовідчуття втілюється в полістилістичний і політематичний цикл «Голос моєї Душі», наскрізний у творчості Івана Марчука, котрий варіює новими стовбуровими відгалуженнями-циклами впродовж всього творчого шляху. За стилістикою, технікою виконання, колористичним вирішенням, тематикою картини систематизуються в цикли: «Голос моєї Душі», «Пейзаж», «Цвітіння», «Кольорові прелюдії», «Портрет», «Нові експресії», «Натюрморт», «Біла планета I», «Біла планета II», «Виходять мрії з берегів», «Погляд у Безмежність». Завершеною серією в циклі «Голос моєї Душі» є «Шевченкіана» із 42 картин (1982–1984), за яку був відзначений Національною премією України імені Тараса Шевченка (1997).

Є засновником нових стилів у мистецтві, зокрема «пльонтанізму» (таку назву митець жартома дав своєму стилю – від слів «плести», «пльонтати»: картини ніби створені з клубочків чудернацьких ниток). Авторська техніка передачі зображення – пльонтанізм (від діалектизму «пльонтати» – плести, заплітати, переплітати): нанесення фарби тонкими кольоровими лініями, їх переплетення під різними кутами, чим досягається ефект об'ємності й світіння. Таке зображення, балансуючи на межі рукотворного і технологічного, через складність філігранного виконання і трудомісткість практично не підлягає повторенню. Вперше застосував у пейзажі (1972). Згодом термін пльонтанізм набув значення авторського творчого методу – оригінальної системи світосприймання і його передачі на полотні, для якого характерна асиметрія ритмічних скорочень у кольорі й штрихах (мазках), метафоричність і символізм, деформація зображень, чим досягається ефект кульмінаційної напруги статичних образів; зосередження довкола тем екзистенції, буття людини, її місця у світі та проблем самопізнання.

До 1988 року Спілка художників офіційно не визнавала творчість Івана Марчука, хоча він мав понад 15 експозицій у різних містах колишнього СРСР (перші виставки 1979 і 1980 років у Москві). І лише 1988 року його прийняли в члени Спілки художників України.

– Іване Степановичу, розкажіть про період Вашої творчості 1960–1970-х років. Що Вас надихало? Що викликало протест?

– Я тоді опинився «за бортом». Добре, що не посадили та не знищили. У мене були знайомства. Я дружив з сином Шелеста. Його друзі організували мені виставку на квартирі в Києві. Хтось приходив, обіцяли золоті гори. Я почувався тоді більш-менш. А коли не стало Шелеста, за мене взялися. Я дуже хотів бути тоді не нормальним, тобто не «совєтським» художником, як всі. Не таким, як всі. Це я знав ще студентом.

– Чи вважали тоді себе дисидентом?

– Я є дисидентом і сьогодні. Тому що в мене нема батьківщини. В мене є мачуха. І тоді за «совєтські» часи, і зараз. Так, незважаючи на всі регалії, моя країна ні на копійку нічого не зробила. В цьому році (2015 р. – прим. авт.) у мене 50 років творчої діяльності. Мені завжди допомагали друзі. Але коли я отримав визнання у світі, мені почали заздрити. Увійшов до сотні геніїв країни, але ніколи мене не вітали з адміністрації часів президентства Ющенка.

Іван Дзюба, Іван та Надія Світличні, Ірина Жиленко, Ірина та Ігор Калининці – це було коло мого спілкування. Потім якось мені друзі-фізики з Москви підсунули листа, якого я підписав. У 1967 році вступав до Союзу художників, та Яблонська давала рекомендації. Та хтось сказав: «Він підписав листа!» – і тоді моя кар'єра була закрыта. Ні в спілку, ні на виставку не допускали. Але це вплинуло на моє мистецтво, це мій голос. А коли нагромадилося моїх робіт з 1965 по 1979-ті рр. – у мене ні одна робота не була названа. Я був вільний.

– Вільний художник в Радянському Союзі?

– Абсолютно. Це свобода творчості. Я робив рисунки на роботі, потім в майстерні, їздив по селах робив картини, передав на Захід, в Америку, де їх виставляли. Я думав, хай вони хоч живуть, не знав, чи виживу в цій системі. Я намагався втекти. Бо найстрашніше були візити та розмови з КДБ. Ще за пару років до приходу М. Горбачова я відчув, що ситуація міняється, мене перестали чіпати. У 1982 році припинилися візити КДБ. В Києві мною не лякали людей. І коли стало можна, я вперше поїхав за кордон у 1988 році. Та подав заявки на Чехію та Австралію. Спочатку поїхав до Чехії. Тоді я наробив 8 пейзажів в своїй техніці. Малював конвеєром. Потім в Нью-Йорку жив. Але без України, без мови я не міг жити. Бо іноземна мова не йшла в школі. Я був одержимий тільки працювати і працювати.

– Як з'являється образ під час творчого процесу?

– Я йду о 6-ій у майстерню, бо з картинами спілкуюся. Я сказав «Я є» – і воно як порвало шлюзи, я малював конвеєром. У мене є конкретні пейзажі, а інші – з уяви. Потім полетів до Торонто. Пішов у посольство в 1989 році. Там мені сказали: «Ми не допомагаємо і не заважаємо», і я зрозумів, що почалися зміни. Так я пожив чотири місяці в Канаді та зробив виставку. Але я виставлявся лише в Києві у вестибюлі клініки Амосова, а в офіційних залах я не виставлявся до виїзду за кордон. В Австралії давав інтерв'ю на радіо. Після повернення пішов до Національного музею, щоб домовитися про залу для виставки. Тоді казали: «Марчук незручний», але наступного дня мене вже добре зустріли. І я тільки в 1990 році мав офіційну виставку в національному музеї. Потім в 1996, 2000 роках виставлявся. А зараз, бачите, не ходять. У Українському домі в 2005 році – 285 робіт. Тут – 84. Життя іде, а біографія

стоїть (показує на інформацію про художника у кутку). Зараз 4 тисячі картин зберігаються по світу.

Ліричний відступ

Під час інтерв'ю з Ігорем Калинцем у нього в хаті впали в око картини Івана Марчука. Потім й Ігор Миронович звернув на них мою увагу, викликав інтерес до творчості талановитого художника. А у липні 2015 року незаплановано познайомилася з самим Іваном Марчуком, всесвітньо відомим художником. Зайшла до волонтерського центру у літературному музеї в Києві, а там була виставка Івана Степановича. При нагоді взяла інтерв'ю. Хоча жив і творив у різних куточках світу (Європа, США, Австралія), повернувся до України. Але вважає батьківщину «мачухою», бо не відчуває підтримки. Коли робили спільне фото, то він щось жартував та жестикулював, щоб фото вийшло живе, нестатичне.

Додаток К. Список публікацій здобувача за темою дисертації. Апробація результатів дисертації

Список публікацій здобувача за темою дисертації

*Наукові праці,
в яких опубліковані основні наукові результати дисертації*

1. Мельникова О. Специфіка дисидентської комунікації в українському радянському суспільстві. *Вісник Львівського університету. Серія Журналістика: збірник наукових праць*. Львів, 2013. № 38. С. 65–71.
2. Мельникова О. Самвидав як альтернативне джерело інформації в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: збірник праць*. К, 2013. Т. 51. С. 107–110.
3. Мельникова О. Особливості PR- та пропагандистської комунікацій в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2013. №18. С. 143–145.
4. Мельникова О. Інформаційні завдання підрозділів із громадських зв'язків у часи перебудови в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2014. № 20. С. 78–81.
5. Мельникова О. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі Радянської України 1960–1980 рр. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. Т.4(20). С. 22–25.
6. Мельникова О. Методи впливу альтернативних медіа (на прикладі українського самвидаву 1960–1980-х рр.). *Наукові записки інституту журналістики: науковий журнал*. К., 2014. Т.57. С. 124–128.
7. Мельникова О. Методи розповсюдження дисидентської комунікації як альтернативного джерела інформації. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2014. С. 24–28.
8. Мельникова О. Вплив цензури на дисидентську комунікацію в Радянській Україні. *Інформаційне суспільство: науковий журнал*. К., 2016. № 23. С. 238–241.

9. Мельникова О. Специфіка дисидентської комунікації на прикладі діяльності самвидавного журналу «Український вісник» та «Радіо Свобода». *Психолінгвістика. Психолінгвистика. Psycholinguistics* : [зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»]. Переяслав-Хмельницький, 2015. № 18 (2). С. 170–181.
10. Мельникова Е. Особенности дискурса между официальными и альтернативными медиа в Советской Украине. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. Курск, 2015. № 10. С. 39–43.
11. Мельникова Е. Жанрово-типологические особенности диссидентских коммуникаций в Украине (1960 – начала 1990 гг.) *Paradigmata poznání*. Прага, Кутна гора. 2017. № 3. С. 20–28.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

12. Мельникова О. Роль дисидентської комунікації як альтернативного знання в СРСР (1960 – 1980-ті рр.). *Зб. наук. праць «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття»*. Одеса: Одеський національний політехнічний університет, 2012. с. 403–406.
13. Мельникова О. Особливості альтернативного потоку інформації (на прикладі самвидаву в Радянській Україні). *Українські медіа 2012: проблеми моделювання медійного контенту. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* / [наук. ред. В. Різун; упоряд. Т.Скотникова]. К.: Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. С. 105–109.
14. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация как альтернативный источник информации (на примере Советской Украины). *Мультимедийная журналистика Евразии-2012: международные медиапроекты, глобальные Сети и информационные тренды Востока и Запада: программа и сборник тезисов VI Международной научно-практической конференции*. Казань, 2012. С. 48–50. URL:

https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zwHtQfF7sZyJ:https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/10/21/melnikova_e._s._mariupol_ukraina_dissidentskaya_kommunikaciya_metody_issledovaniya.docx+&cd=2&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 01.03.2018).

15. Мельникова О. Публіцистична та редакторська спадщина В. Чорновола у 1970-ті та 1990-ті рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XIV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2012. С. 250–252.
16. Мельникова Е. Роль интеллигенции в диссидентской коммуникации (на примере Советской Украины). *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы массовой коммуникации: новые подходы» 28-29 октября 2013 г. Часть I* / [ред. В.В. Тулупов]. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2013. С. 75–76.
17. Мельникова Е. Диссиденты в УССР: альтернативные герои и коммуникаторы. *Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов-2013»* / [Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов, К.К. Андреев, М.В. Чистякова]. М., 2013. URL: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2013/2140/61402_c1e2.pdf (дата звернення 01.03.2018).
18. Мельникова О. Дисидентська комунікація в культурному просторі України. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2013. С. 287–290.
19. Мельникова О. Альтернативний дискурс дисидентської комунікації в УРСР. *Матеріали першого наукового інтернет-симпозіуму «Медіа, глобалізація, соціальна мімікрія»*. Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2014. URL: <http://elne.hol.es/gallery/melnikova.pdf>. (дата звернення 01.03.2018)
20. Мельникова Е. Диссидентские коммуникации: методы исследования. *Материалы Третьей Международной научно-практической интернет-*

конференции «Стратегические коммуникации в современном мире: от теоретических знаний к практическим навыкам». Саратов: Саратовский национальный исследовательский госуниверситет имени Н.Г.Чернышевского, 2014. URL: <http://www.sgu.ru/node/42341/materialy-internet-konferencii/strategicheskie-kommunikacii-teoretiko>. (дата звернення: 01.03.2018)

21. Мельникова Е. Методы популяризации диссидентской комуникации в УССР (1960–1970 гг.). *Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Проблемы массовой коммуникации: новые подходы» 10 октября 2014 г. Часть I* / [ред. В.В. Тулупова]. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2014. С. 91.
22. Мельникова О. Дисидентська комунікація в соціосистемі Радянської України. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVI підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К.В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2014. С. 287–290.
23. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация в Советской Украине во время перестройки. *Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов–2015»* / [Отв. ред. А.И. Андреев, А.В. Андриянов, Е.А. Антипов]. М.: МАКС Пресс, 2015. URL: https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2015/data/7030/uid61402_report.pdf. (дата звернення: 01.03.2018).
24. Мельникова О. Особливості впливу дисидентської комунікації (на прикладі українського самвидаву 1960–1980 рр.). *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2015. С.287–290.
25. Мельникова Е. Диссидентская коммуникация: межкультурный аспект. *Материалы Пятой Международной научно-практической интернет-конференции «Стратегические коммуникации в современном мире: от теоретических знаний к практическим навыкам»*. Саратов, 2016. URL:

https://www.sgu.ru/sites/default/files/conf/files/2016/10/melnikova_e._s._g._mariupol_ukraina_dissidentskaya_kommunikaciya_mezhkulturnyy_aspekt.docx +&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua (дата звернення: 01.03.2018).

26. Мельникова О. Інформаційні операції проти дисидентів в радянських ЗМІ в Україні 1960–1980 рр. *Перспективні напрямки дослідження українського медійного контенту: фундаментальні та прикладні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції* / [наук. ред. В. Різун; упоряд. Т. Скотникова, А. Волобуєва]. Київ; КНУ імені Тараса Шевченка, 2016. С. 211–217.
27. Мельникова О. Специфіка провідних публіцистичних творів українського самвидаву 1960–1970 рр. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XVIII підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ* / [за заг. Ред. К. В. Балабанова]. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 93–95.
28. Мельникова О. Методи дослідження дисидентської комунікації. *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції* / [За заг. ред. С. В. Безчотнікової]. – Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2016. С.115–118.
29. Мельникова О. Особливості дисидентської комунікації в Україні 1960–1980 рр. «Інформація, комунікація, суспільство»: матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції, 2016. Львів: Національний університет «Львівська політехніка». С. 140–141.
30. Мельникова О. Дисидентська комунікація як прояв інакомислення в державі (на основі аналізу архівних матеріалів справи КДБ «Блок»). *Сучасний мас-медійний простір: реалії та перспективи розвитку: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (12–13 жовтня 2016 р.)* / [наук. ред. В. М. Каленич]. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбіського, 2016. С. 62–65.

31. Мельникова О. Журналістські та публіцистичні твори Михайла Гориня в часописі «Український вісник» (1987–1989 рр.). *Сучасні медіакомунікації: прикладний аспект: Збірник матеріалів інтернет-конференції* / [За заг. ред. С.В. Безчотнікової]. Маріуполь, 2017. URL: <http://ffmc.com.ua/wp-content/uploads/2017/01/Мельникова-Олена-Сергіївна-журналістські-та-публіцистичні-твори-михайла-гориня-в-часописі-український-вісник—копия.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).
32. Мельникова О. Особливості тематики публіцистичних текстів у дніпропетровському самвидавному журналі «Пороги» (1988 – 1990 рр.). *Матеріали регіональної науково-практичної інтернет-конференції «Регіональні ЗМІ України: історія, сучасний стан та перспективи розвитку»*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. URL: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/03/material_region_zmi_2017.pdf. (дата звернення: 01.03.2018).
33. Мельникова О. В. Чорновіл як активний комунікатор та полеміст дисидентського руху. *«Інформація, комунікація, суспільство»: матеріали 6-ї Міжнародної наукової конференції ІКС-2017*. Славське, Львів: Національний університет "Львівська політехніка", 2017. С. 57–60.
34. Мельникова О. Соціокомунікаційні особливості публіцистики українських дисидентів. *Матеріали Першої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Національно-патріотичний досвід світового українства в соціальнокомунікаційному дискурсі»*. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. С. 73–76.
35. Мельникова О. Соціокомунікаційний аспект дисидентських комунікацій України (1986–1991). *Соціальні комунікації в інтеркультурному просторі: тези Другої Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Інститут журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка, 2017. С. 22–25.

36. Мельникова О. Альтернативні комунікації на прикладі діяльності В.Чорновола. *Чорноволівські читання. Візія майбутнього України: матеріали III і IV наукових конференцій, присвячених 80-й річниці з дня народження Вячеслава Чорновола*. Київ; Тернопіль: «Бескиди», 2018. С. 84–88.
37. Мельникова О. Дисидентські комунікації у сучасному контексті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі». Д.: Ліра, 2018. С. 170–172.

Наукові праці,

які додатково відображають наукові результати дисертації

38. Мельникова Е. Социокультурный аспект диссидентской коммуникации *Лингвориторическая парадигма: теоретические и прикладные аспекты: межвуз. сб. науч. тр.* Сочи, 2012. № 17. С. 107 – 114.
39. Мельникова О. Дисидентська комунікація в Радянській Україні в часи перебудови. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн.* К., 2012. Т. 6. С. 46–49.
40. Мельникова О. Дисидентська комунікація: причини і наслідки. *Світ соціальних комунікацій: наук. журн.* К., 2013. Т. 6. С.31–34.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

пр. Будівельників, 129-а, м. Маріуполь, 87500

Телефон/факс: (0629) 53-22-70, 53-22-51 E-mail: info@mdu.in.ua код ЄДРПОУ 26593428

19.04.2018 № 01-32/612

на № _____ від _____

До спеціалізованої
вченої ради
К 08.051.19

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

результатів дисертаційної роботи

«Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.»
здобувача наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій

Мельникової Олени Сергіївни

Дисертаційну роботу Мельникової Олени Сергіївни виконано відповідно до тематики комплексної теми кафедри соціальних комунікацій Маріупольського державного університету «ЗМК та новітні соціально-комунікаційні технології: моніторинг, діагностика, проектування» (державний реєстраційний номер № 0112 U 005931), в межах якої автором проводились наукові дослідження з дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр. з метою визначення особливостей альтернативних каналів інформації в соціокомунікаційному аспекті, критичного дискурсу між інакодумцями та офіційними ЗМІ. Авторські результати дисертаційної роботи протягом 2015–2017 рр. впроваджено в навчальний процес і використано при викладанні дисциплін «Газетно-журнальний фак» і «Сучасна публіцистика».

Перший проректор,
професор

Декан факультету філології
та масових комунікацій,
доктор філологічних наук, професор

О. В. Булатова

С. В. Безчотнікова

87500000